47 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 47

ГОРЕ ДОЛЕ ПО НАПУЉУ

ПУТНИЧКЕ ЦРТЕ

НАПИСАО

ДР. МИЛАН ЈОВАНОВИЋ

47 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 47

ГОРЕ ДОЛЕ ПО НАПУЉУ

ПУТНИЧКЕ ЦРТЕ

НАПИСАО

ДР. МИЛАН ЈОВАНОВИЋ

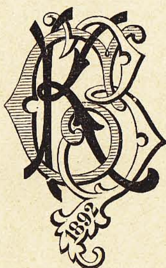

БЕОГРАД — ЗАГРЕБ
ШТАМПАНО У СРПСКОЈ ШТАМПАРИЈИ У ЗАГРЕБУ.
1898.

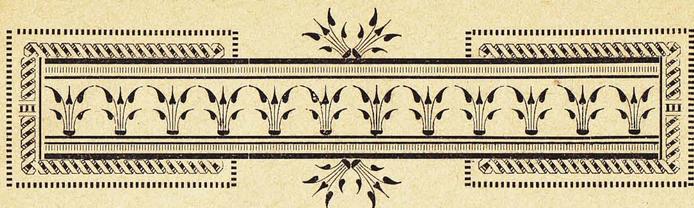

ДР. МИЛАН ЈОВАНОВИЋ
(1834—1896)

Управа Српске Књижевне Задруге, тежећи да очува спомен старијих и новијих заслужних књижевника српских, желела је да читаоцима пружи слику живота и рада једнога од најодушевљенијих *основалаца* Задругиних, који је у исти мах био и један од највреднијих *сурадника* њених.

То је познати по свему Српству књижевник Милан Јовановић.

Мени је пала у део часна задаћа да спремим ту слику, и она је у даљим листићима изнесена према ономе што се могло знати о човеку кога је ненадно нестало с позорнице овога живота, и који је својим пријатељима и познаницима оставио тако лепу утеху у сећању на плодни, корисни и срећни јавни рад његов.

Моје је познанство са њим пало у потоње године живота његова.

Новембра 21 године 1891 први пут, у кући његовој, видех тога човека. Одвео ме је један мој млађи пријатељ по изјављеној жељи његовој, да би се, прочитавши тек изишлу збирку мојих песама, радо са мном и разговарао.

Жаркога дана 26 маја 1896 године над отвореним гробом његовим рекао сам му последње: с Богом! Дужност је моја била тешка, јер је тешко било говорити о дужности пред сенком онога који сам бијаше свештеник племенитој и неуморној служби. Тада се сетих, како нам је не много пред смрт своју речима сликао једну ужасну ноћ морске буре, а поговор томе сећању би уверење, да је и његов живот био буран, буран за душу његову, али он не бејаше ноћ већ дан, сјајан дан, пун благости и топлоте за оне који га знадоше. Обновише ми се његове речи из тога сликања: »...а кад је свануло, све је било свршено«. Па опет се усудих рећи: није све! Има нешто што живи и преко гроба: име, част, врлина и заслуга...

Кратко време између дана познанства и растанка могло је дати само оваку и оволику сличицу.

*
* *

Милан Јовановић рођен је 12 априла 1834 године у Јарковцу, селу у панчевачкој пуковнији некадашње Војничке Крајине. У својим потоњим радовима — нарочито популарним чланцима и расправама из Хигијене — он се на више места пријатно сећа старинскога живота у своме родном крају и појединих лица која су с умеренога живота дочекала године дубоке старости. Прву, основну, школу изучио је у месту свога рођења, па је затим одведен у Вршац ради учења у тамошњој гимназији. Док је био у Вршцу, дође тамо неко позоришно друштво и отпоче давати представе. »Ја сам — причаше Јовановић — као и већина граничарских синова имао леп рукопис, и по свршеним часовима у школи одлажах у то друштво, да преписујем позоришне објаве које ће се разносити

по вароши. Хонорар за то имађах у — бесплатној улазници. То бејаше прво моје познанство с позориштем и и прва моја љубав према њему.»

Свршивши нижу гимназију у Вршцу, Јовановић оде у Пешту а по том у Темишвар ради даљег учења у вишој гимназији. На тај начин већину свога школовања Јовановић проведе у несрпској средини, а последица од тога бејаше недовољно знање српскога језика и почетак књижевних покушаја на немачком језику.

При крају педесетих година Јовановић је био у Бечу слушалац медицине. То је било доба многог идеалисања и певања српске омладине, оснивања омладинских ђачких дружина лепих имена и лепших задаћа, доба искренога веровања у младалачку снагу своју. Тада је и Јовановић засновао мисао о српском ђачком књижевном друштву у Бечу, и са својим је друговима ту мисао остварио. Тако је основано друштво с јесени 1863 године. Први је састанак друштвених чланова био 4 октобра, а на састанку 11 декембра друштво је добило име *Зора*, јер «зора природе води за собом бели дан и јарко сунце» — вели се у друштвеном акту. За првог председника друштвеног буде изабран Јовановић, који је већ дотле међу друговима уживао глас озбиљна и разборита млада човека. Кад је стари Вук Стеф. Караџић на Митров-дан те, 1863, године у своме малом дому скромно славио дан свога рођења, дошла је у маси сва српска бечка омладина да га поздрави и да му честита «седамдесетшесту годину... дичног века, а педесету... књижевнога рада». У име све омладине поздравио је славнога Вука Јовановић говором необично лепим и по свима правилима реторике написаним. «У добри час да ти

је — почиње се — поздрав српске учеће омладине која је оставила данас свој свакидашњи рад, па се стекла да светкује Митров-дан, дан твога рођења!«... »Кō ученици твоји — завршује Јовановић поздрав — кличемо ти: Хвала! Кō Срби кличемо ти: Слава!« Вук, који је у омладини имао живога помагача, па са њом и победио, веома ганут, захвали у мало речи и са говорником се пољуби.

У *Зори* је Јовановић развио и обилатији књижевни рад, а најзначајнији посао књижевни и његов и других у том друштву и у то доба бејаше Јовановићева историска драма у четири чина »Краљева Сеја«, где се износи бугарска катастрофа на Велбужду. „*Краљева Сеја* — причаше Јовановић — би у *Зори* врло лепо дочекана. Мојим се млађим друговима ово дело збиља допало, али је било још нешто што јој је у *Зори* утирало пут ка допадању. У Пешти је постојала *Преодница*, друштво тамошњих српских ђака. *Преодница* је имала поред осталих песника и Лазу Костића, а Лаза је читао у њој своју трагедију *Максим Црнојевић*. Чланови *Преоднице* бејаху с тога поносити, те зато чланови *Зоре* дочекаше *Краљеву Сеју* као одговор на Преодничину хвалу.« Нема сумње да је блажено било доба таке утакмице и омладинског ђачког одушевљења

Кад је мало доцније сишао Јовановић са својом драмом до Новога Сада, предао је свој рад оцу данашњег српског народног позоришта у Новом Саду, Јовану Ђорђевићу. Ђорђевић је дело прочитао, па — кад му је после неколико дана писац бојажљиво пришао да чује мишљење и суд — Јовановића дочека речима: »О, о, млади човече, па ви сте, верујте, мали Колумбо. Пронашли сте читав један свет за српску

драму. Дело је и добро и лепо.« После тога је *Краљева Сеја* приказивана много и много пута на различитим позорницама српским.

Биће на свом месту да споменемо овде још нешто што ће, можда, бити и један део карактеристике књижевнога рада Јовановићева. Овај предмет, који је у *Краљевој Сеји*, обрађивао је мало доцније, 1866 године, и Ђорђе Малетић. У својој *Грађи* за историју београдскога позоришта вели Малетић: »Пре него што је ово дело дошло на нашу позорницу, била се склопила мала дружина: ја, г. М. Бан, г. Јовановић, г. Јован Бошковић, г. Стеван Тодоровић и још неки ради читања и критиковања наших написаних драма. Том приликом изиђоше у рукопису обе наше драме пред дружину, пред суд. Том искреном суду захвалан сам у многоме, јер сам се заиста њиме користио, изменив неке сцене. Да г. Јовановић није усвојио наше примедбе, види се из печатаног неизмењеног дела. Свакојако је штета, јер би иначе дело било много савршеније. Међу тим критика му је касније готово оно исто приметила.«.. Кад је, много доцније, издавао, помоћу Српске Краљевске Академије, њен члан М. Бан скупљене драме своје, говораше Јовановић, да је то лепо, али да никако не одобрава што су та дела тако и толико мењана, да сад већ више нису то *она* дела која имају свој *литерарно-историски* значај као дела која су кроз деценије вршила своју мисију. »Ја бих сада — рече — своју *Краљеву Сеју* израдио са свим друкчије и, надам се, много боље, али то не би више била *она* драма из 1864 године већ нова, по *данашњем* гледању моме на те ствари.«

И ако је писао још педесетих година, и 1859 штампао ситније радове своје, Јовановић је тек штампањем

једног свог књижевног рада 1864 године сматрао да је озбиљно запливао у море књижевности. То је био његов чланак »О критици«, штампан тада у *Летопису* Матице Српске, а одмах је затим, као примена назора изнесених у чланку, дошла његова оцена Змајева препева Љермонтовљева »Демона«. Тај је његов рад изазвао полемику. Др. Јов. Туроман устао је врло оштро и у новосадској »Даници« побијао је назоре Јовановићеве. Полемика је дуже трајала.

Ту у Бечу, још 1860 године, Јовановић се оженио девојком Терезом из породице Лабора. Његова жена, родом из Беча, бејаше за свега свога живота особито хваљена као нежна и племенита женска, врло образована и веома разборита у разним гранама лепе уметности. Она је умрла на три године пре свога мужа у Београду. У томе је браку Јовановић добио сина кога је очева смрт затекла као ученика седмог разреда гимназије у Карловцима.

Овде постављамо питање на које за сад не знамо дати одговора. У колико се зна, Јовановић је тек за време првог српско-турског рата 1876 отишао на Цетиње, као што ће се мало даље видети. Међу тим се у његовим хартијама налази неколико листића, старих и пожутелих са избледелим мастилом; на њима су исписане неколике оригиналне и преведене песмице; правопис је стари, а рукопис несумњиво Јовановићев, па и потпис његов — а на сваком листићу испод песме стоји да је написана «на Цетињу 1859» или «На Цетињу, На Василијев-дан 1859» (код једне песме). Од куда то? Је ли Јовановић ишао тада у Црну Гору, на Цетиње?...

Пре но што пођемо са њим из Беча даље, поменућемо још једну епизоду из Јовановићева живота

бечког. Ствар је и важна и необично занимљива, али је, на жалост, можемо само поменути, јер је, ослањајући се на своје некада необично развијено памћење, не записах за времена, и она у моме сећању избледе у тренутку кад сам чуо глас о ненадној смрти његовој. Ствар је у овоме. Међу маџарским револуционарима 1848 био је и неки *Нађ Карло*, младић одушевљен за слободу своје отаџбине. После катастрофе на Вилагошу, аустриски судови крваво завршаваху парницу. Доведен пред преки суд, Карло буде упитан: зна ли што ће он сад ту? Он с горким осмехом одговори: «Само зато што су Руси прешли границу!» Такав одговор, пун презрења према невојничком држању аустриском, разгневи судије, и они донесоше одлуку да се Карло казни тиме што ће се прогласити за полудела, како би сав остатак свога века провео у лудници. Живећи у Бечу, у заводу за најтеже случајеве умне оболелости, Карло не имаде начина никог живог уверити о својој присебности: све што је говорио узимаху за бунцање, нити хтедоше саслушати, нити о томе промислити. Судије су добро рачунале. Педесетих година изиђе указ царев, по коме се осуђени у револуцији пуштају у слободу. Али Карло не бејаше у тамници већ у лудници, а за те заточенике има само Божјег помиловања. Он ту остаде и даље годинама, и не знајући за царску милост... Ради проучавања таких болести проведе Јовановић, као медицинар, у управи тога болесничког завода неко време. Једног дана, кад пред вече бијаху ти необични болесници пуштени у ограђене делове дворишта, посматраше их Јовановић са прозора своје собе која је била на горњем боју. Један весели заточеник шеташе испод његова прозора тешко замишљен, па му се на-

мах обрати речима: »Молим, имате ли мало хлеба?« Јовановић му пружи кроз прозор у мрежи од канапа цео хлеб, који овај дочека радо и одмах га поче јести. Мало после настаде разговор између њега и болесника, а кад болеснике позваше унутра, замоли овај болесник Јовановића да изиђе и сутра на исто место ради разговора. Интересовање бејаше живо, и ти се разговори продужише и трећи и четврти пут. Кад се болесник добро из разговора увери, да докторанд није Немац већ Словен, исприча му поверљиво своју историју. То бејаше Карло. Јовановић написа писмо његовој сестри која не знађаше ни да јој је брат жив, и сестра дође из Угарске. Он посредова и они се састадоше на само пред њим. Сцена страховита и дирљива!... Сестра је ишла и по упуству Јовановићеву куцала на различита врата, док после дужег времена и уз тешку муку би ствар објашњена и где треба, те Карло, после неког нарочитог проучавања и посматрања, ослобођен живога гроба....

По свршеном школовању Јовановић дође у Београд 1865, где доби место професора Хигијене и Судске Медицине на Великој Школи. Његов рад у Београду беше сада богат и количином и разноврсношћу. Остављајући за овај мах поименична побрајања његова књижевнога рада у то доба на страну, стаћемо пре свега код његова наставничкога рада. Учећи своје ученике у, још новој, Великој Школи да је већа вештина и огромније благо сачувати здравље но лечити болест; да је лекар одговоран за свој посао као и сваки други радник; да зло долази и са народног незнања и са непознавања народнога живота — Јовановић је изишао на глас популарног и савесног наставника, а Хигијена је затим добила место и у сред-

њим, па у неком виду чак и у основним школама у Србији. Све је то било у почетку лагано и као привремено, па тек доцније утврђено. Прво његово предавање носи на себи печат одушевљења и поуздања, особито младих и здравих радника, а те особине осташе као обележје и потоњег последњег његова часа у школи: «Он је био — вели др. Ј. Данић у посмртном говору Јовановићу — први професор Хигијене у Србији и то у оно доба, када се ни на страним универзитетима није Хигијена сматрала као засебна наука. Ми, који смо били његови ђаци, нећемо никада заборавити његово предавање, и може се слободно рећи да је у то доба он био један од најомиљенијих професора.»

Осем рада у Великој Школи, Јовановић је у исти мах бивао наставник и у београдској Вишој Женској Школи и у Богословији. За ученице Женске Школе израдио је и штампао нарочите лекције као и предавања за своје слушаоце у Великој Школи, а у Богословији је у један мах био дошао у сукоб са школском управом при прављењу годишњег програма за науку коју ће предавати. Управа је, полазећи са свога гледишта, хтела да изостави из програма неколике важне одељке који «руше морал», а наставник је доказивао колико умесност толико и *потребу* свога програма. На послетку је ствар морао расправити сам Митрополит, наредивши школској управи, да је наставнику Јовановићу слободно предавати «све што ће младежи од ползе бити.»

Колико је био разгранат Јовановићев наставнички рад у Београду тада и доцније, показује најбоље једна епизода која се налази у његову недовршеном посмртном рукопису «Моје успомене из српско-бугарског

рата.» Из овога рукописа исписујемо у изводу ту епизоду:

»Стадосмо у једном селу, на путу Лапово-Крагујевац, да одморимо и напојимо коње. Док смо се и сами појили у механи, приђе ми један млад човек и упита ме за здравље: «Ја сам, господине, био ваш ђак, и сад сам учитељ овде у селу.» Хтеде, добри човек, на силу Бога, да ме води својој кући и да ме части, те ми требаше сва речитост да га уверим о целој тежини дивизијске наредбе по којој имађах вечерас бити у Крагујевцу. ...Први ми ход (у Крагујевцу) беше да се представим санитетском референту Д-ру Лонткијевићу. Добра старина прими ме уљудно и упути моме команданту. То беше мајор Грубановић. Овај беше дошао у Крагујевац на маневре, и ту га затече мобилизација. Улогорио беше свој пук на брежуљку више «фабрике», и ја тамо окренем своје кораке. Прођем кроз разне шаторе, питајући за команданта; свуда сам видео изобиље од хране и разнолико посуђе с течностима које јамачно не беху изворна вода. Најзад ми рече један услужни официр да је командант у том и том хотелу на вечери. . . . Сумрак бејаше већ легао кад сам стигао у тај «хотел», и одиста нађем у салону свога команданта мајора Грубановића. Устаде од стола, приђе ми и поздрависмо се: «Ја сам, господине докторе, био ваш ђак и мило ми је што ћемо сутра заједно на границу.» — Опет један, помислих.... Мајор Грубановић, за цело време док бејаше мој командант, није за часак пустио из вида да је у његову пуку један млађи официр који бејаше старији од њега. Хвала му!» ....(Сутрадан у Јагодини). «Одем команданту и изјавим му да бих ова три дана, док су трупе на маршу, могао згодно

употребити, да скочим до Београда, и да се обучем у војничко руво, вратим отуд право у Ниш. «Врло добро, да вам дам објаву па идите још ноћас железницом из Ћуприје«, рече ми мој добри командант».... (У Ћуприји.) «Пропитам за прву уљудну механу, и за неколико минута био сам тамо. Опростисмо се ја и мој кочијаш — у мраку се нађосмо у Јагодини, у мраку се растадосмо у Ћуприји, и да се данас сретнемо мучно да би смо познали један другога. Механска дворана беше пуна гостију, кад сам ушао. Седнем уморан и гладан за први сто и хтедох баш да се упустим с гостионичарем у погодбу да ме нахрани и извезе на станицу, кад се од другог стола диже један човек и приђе к мени: »Од куда ви ту, господине докторе?» «Из Јагодине.» «А куда, ако Бог да?» «У Београд.» «Ви као да ме не познајете?» «Опростите....« «Ја сам ваш ђак, Пантовић, окружни начелник.« «Мило ми је, што видим своје ђаке на тако одличном месту.» «И мени, што вас после толико година опет видим. Ви сте вечерас мој гост....« ....Тако то иде, кад човек свуда по питомој Србији има својих ђака, који су се у школи научили највећој врлини: да почитују своје учитеље за оно мало душевне хране што су добили од њих....

Друга врста Јовановићева рада у Београду шесетих година бејаше у његовој тежњи: помоћи културни и друштвени напредак у самом Београду, престоници, те на тај начин кретати и општи напредак. Тога ради Јовановић пише и предлаже многе корисне измене за Београд, говорећи: «Нове вароши — нов Београд», и наводећи како је уз позив једнога пријатеља, да га походи код куће, добио и нацртан план целога кварта да би га могао наћи у неименованим

и нерегулисаним улицама — итд. Ради унапређења вишег друштвеног живота Јовановић ступа у један, онда образовани, музички квартет који концертује у данашњој Грађанској Касини; неуморно и корисно ради да популарише и поново омили позоришну уметност, и са друговима крчи пут за стално српско позориште у Београду. Из области овога његова рада навешћемо овде нешто по његовим успоменама »из културне повести наше.«

Године 1866 бејаше с пролећа у Земуну српска позоришна дружина под управом заслужнога Јована Ђорђевића. «Неколицина «Београђана» — вели Јовановић — похађала би *редовно* веће представе, а међу њима бејах и ја. Кад би смо се иза представе нашли у глумачком друштву «на само», погледали бисмо с уздисајем на Београд, и рачунали бисмо, колико би *тамо* донела једна представа, кад би је тј. било.«

Јовановић предложи, да се друштво легитимује и препоручи у Београду тиме што ће о једном већем празнику певати у београдској Саборној Цркви. То буде усвојено.

«Вратим се дома — прича он даље — одем другога дана с једним пријатељем Митрополиту српском.... Ја сам теоријски разглабао «јединство цркве» и «узајамност« нашу бар у њојзи, а мој је садруг практички анализао «привлачну снагу устројеног пјенија» и стављао у изглед пуну цркву побожних грађана — ако »друштво *пробе ради* успоје у њојзи итд.«

Они су успели, и на Духове друштво дође, отишавши са станице на Сави право у цркву.

»Иза литургије виђаше се на лицу Кнежеву задовољство а радост на лицу Митрополитову. Али то и

беше пјеније тај дан у Саборници београдској! Дружина је осећала где је, и знала шта има да освоји...»

«За мало па је следовао позив друштву да приреди неколико представа у Београду као «гостујуће друштво.» Лед је био пробијен. Београд је ишао на сусрет *своме* позоришту.»

Тако је дошао са дружином Јован Ђорђевић.

С дана на дан ишло је све на боље, док после једне представе не рече кнез: »*Ја* ћу вам сазидати позориште...»

Јовановићева задаћа тада бејаше да води критику. «Моја тенденција — вели он — у критици беше да упливишем на репертоар, а поглавито да омили публици Мандровића и Јеленску зато, што сам од њих изгледао најбољу *школу* за млађи позоришни нараштај наш...»

Као поговор свему томе он тужно износи ове две сцене.

«Године су се ваљале над догађајем што га овде укратко испричах. Озбиљне, значајне, крваве године! С њима сам се ваљао и сам с једнога места на друго. Нађох се након неколико година у градском позоришту бечком. Међу осталим глумцима играла је и — Јеленска; само што је говорила другим језиком — — — и свежа, природна игра њезина задовољила ме је тамо као и у — Београду. Бечки рецензенти пребациваху јој »словенски акценат» у језику, али игри јој *нико* није замерио.«

Мандровића је видео истина у Српству, али далеко од Београда — у Дубровнику, а Недељковић, један од оне гарде, пева (1881) у Трсту — немачки!

Наведосмо овај завршетак само зато да покажемо с колико је одушевљења Јовановић радио онај посао

шесетих година и како је о њему мислио и доцније, после толиких догађаја.

За кратко неко време уређиваше у Београду и политички лист «Јединство», износећи у њему поглавито своје друштвене и културне назоре, а 1871 године остави Београд и одсели се у Нови Сад.

У Србији тада бејаху прилике много друкчије од оних у шесетим годинама, и Јовановићу се чињаше да ће на другом месту моћи интензивнији рад показати. А у »Младој Србадији« (31 бр. 1871) налазимо ову забелешку: »И др. Милан Јовановић оставио је и Велику Школу и Богословију у Београду, пошто се после толико година није хтела Судска Медицина и Хигијена да прогласе за редовну катедру у Великој Школи.«

У Новом Саду Јовановића је чекала директура у градској реалци и књижевни рад код Матице Српске. Он одмах приступи и једном и другом послу.

У школи га је чекао посао васпитавања омладине народне. За такав рад Јовановић као да бејаше нарочито рођен. Али та његова подобност није могла бити пријатна никоме ко се сенке бојао, и Реалка за доба Јовановићеве управе имађаше част да доживи испитивање различитих управних комесара. Са задовољством се помиње једна прилика, кад се Јовановић знао, на част себи а на корист заводу, необично лепо и издржљиво наћи на своме месту.

Поред тога посла Јовановић бејаше и вредан практичан лекар, старајући се да и ту уз лекарску помоћ унесе у српски дом и здраву поуку моралних начела својих.

Трећа врста рада бејаше у Матици Српској.

У Матици Јовановић разви живахну радњу, те би одликован избором за часника њена. Тада у Новом Саду бејаше З. Ј. Јовановић, Јован Бошковић, Коста Трифковић. Они и други још непрестано држаху литерарни глас пређашњега Новог Сада. Са Бошковићем и председником Матичиним Брановачким одолеваше Јовановић јаким ударима који од власти долажаху Матици. И они је у једно, врло критично, доба јуначки одржаше и одбранише. Тада — 1874 — буде и Јовановић изабран за посланика на Српском Народном Црквеном Сабору у Карловцима. Сабор је имао да бира патријарха. Неколики представници народне странке пошљу Јовановића у Вршац, да види шта се од тамошњег и тадашњег владике Бранковића може очекивати и да му евентуално понуди избор. Јовановић своју мисију сврши врло повољно, па се задовољан врати у Карловце где се већ окупљаше сабор. Али прилике донеше друкчији резултат. Врло активну улогу имађаше тада, и баш на том сабору, др. Јован Суботић. Пошто први избор није добио потврде, то се посланици састадоше на конференцију, где до суза ганут Суботић жаљаше што су Срби одбили једнога свога сина и послали га у туђину, напомињући да је сад прилика кад ваља покајати грехе, те за патријарха изабрати Прокопија Ивачковића, који је био арадски епископ док су Романи потпадали под Карловачку Митрополију. Али још 1863 оделише се Романи од Срба, и арадска дијецеза тада потпадаше под Сибињску Митрополију, а са њом и Ивачковић — и са̂м порекла романског — оде из црквене заједнице српске Карловачке Митрополије. После неког времена, кад умре романски митрополит Шагуна, буде Ивачковић изабран за архиепископа сибињског и ми-

трополита романског. У поремећеним приликама српске цркве у Војводини мишљаше Суботић, да ће најбоље бити ако се на чело српске цркве стави — Ивачковић. Јовановић говораше доцније да је много после тога сазнао од куда Суботићу дођоше таке незгодне идеје, али не могаше опростити дру Св. Милетићу који на тој конференцији упорно ћуташе и пусти да Суботићев предлог буде, и ако без икаквог одушевљења, примљен. Ивачковић буде изабран и потврђен, али се његово петогодишње управљање српском црквом не може назвати ни лепим ни корисним. А кобна конференција доби мало часан назив »влашке конференције«. Разочаран тим појавама, Јовановић се користи првом приликом и остави Нови Сад. То је било одмах у почетку 1875 године.

О његову растанку с Новим Садом налазимо у новосадском листу »Позоришту« од 2 фебруара 1875 ову белешку:

»Др. Милан Јовановић, целоме Српству добро познат наш књижевник који је и са свога критичког рада, нарочито у «Позоришту», стекао лепа имена и гласа у нашем читалачком свету; који је и наше позориште обогатио изворним делима, трајне вредности — оставља нас и одлази у Херцег-Нови, у Боци Которској, где је за физика изабран. Одлазак његов велики је губитак по нас овде, и само нам то може ублажити тугу за његовим одласком, што се надамо, да неће ни у својој новој постојбини заборавити на нас, па ће и од сада радом и саветом својим потпомагати нас у нашим књижевним пословима, те да ће тако постати као нека копча између северних и јужних Срба. Управа Народнога Позоришта припрема му достојан опроштај у позоришту, где ће се данас у

недељу, 2 фебруара ов. год., приказати по други пут »Сан и јава» и то први део, од нашег позоришног света лане добро примљене, билогије, која је писцу, приликом прве представе, прибавила изазив и лаворов венац.»

После четири дана, 6 фебруара, приказан је други део те билогије. У истом листу налазимо: «Публика је била одабрана и многобројна, и на крају изазиваше писца. Место аутора појави се на сцени управитељ позоришни, да захвали публици у име пишчево, те је том приликом примио и леп венац који спремише поштоваоци песникове музе.»

Затим је Јовановић отпутовао, као што је речено, у Херцег-Нови.

Ту је провео целу 1875 и прву половину 1876 године. Посао општинског лекара не бејаше нимало лак, јер ову општину чињаху некаквих седамнаест заселака! «Услуге (лекарске — вели Јовановић у једној својој цртици о којој ће и на другом месту бити речи — нису биле лаке, ако је требало поћи за кршно Морињe или врлетну Ластву, пребродити канал и испети се на Луштицу или успузати се на Убле — али мени то не беше трудно, јер човек свакад лако чини оно што радо чини.»

О себи и своме животу у том српском куту овако говори:

«Блага клима бокељска и блага душа Бокеља учинише, те се моја оронула снага поче прибирати, и тежак из прва рад биваше ми сваким даном лакши, и ако су излети моји с временом бивали и чешћи и дужи. За мало па сам познао «стазе и богазе» у новској «опћини» што су, почевши од мора па до високих планинских осојака, везивали седамнаест за-

*

селака њезиних; а кад би ме, у повратку с мојих излета, покрио густи мрак у лиснатоме ходнику испод манастира Савине, пустио бих своме белцу узде, да иде како му је драго, а ја бих удисао мирис ла-ворике крај пута или неранџина цвећа из градских вртова.»

Ове ће редове, вероватно, попунити речи којима је, за то време, Јовановић почео један свој говор на помену који је у цркви на Топлој био приређен не-коликим добротворима српске школе у Херцег-Новом и околини. Оне ће још показати и какву је науку сејао Јовановић по духовној њиви онога српскога племена.

»Нема ваљда — почиње он свој говор — ни једнога међу нама, који није већ једном оћутио како је слатко, како ли пријатно, то осјећање, кад може себи да рече: Ти си своме сачовјеку, своме сународу, добро учинио!»

»Много нас има, без сумње, данас овђе прикуп-љених, који смо иза труднога дана спуштали уморну своју главу да отпочинемо, а срце нам је пливало у радости кад смо помислили, да смо вас дан чинили другоме добра. Како је сладак, како је тих и дубок *тај* сан који следује *овакијем* мислима!

»Наш је живот, веле, један дуг дан, а наша смрт тихи вечерњи сан. Како ли сладак, како ли спокојан мора бити тај сан онима који на самртничкој постељи, спремајући се вјечном сну, могу рећи: Наш је живот био посвећен добру сачовјека нашег, добру сународника наших!»

„*Такав* вјечни сан бораве они, господо и браћо, зарад којих смо се данас искупили овђе...»

На послетку има још једна страна корисног и српског рада његова у овим крајевима. Тада је пламтео устанак херцеговачки, а Јовановић је и ту вршио своју српску и лекарску дужност. Међу хартијама његовим нађено је и ово уверење:

»Свједочи се од стране овог Опћинског Уреда да је Вёлештовани Господин Др. Милан Јовановић, бивши љекар ове опћине од 5-ог Октобра 1875 до 12 јуна 1876 године, лијечио и видао рањене Херцеговце и Црногорце у овдашњој болници, коју је овдашњи Добротворни Одбор основао био, ради видања рањенијех и лијечења болеснијех овамо добјеглијех Херцеговаца.

У исто вријеме потврђује се да се предпоменути Велештовани Господин Др. Милан Јовановић са толиким пожртвовањем и таквом брижљивошћу заузимао, око лијечења и видања рањеника, како се само прави Србин, при онакијем околностима, показати може.

»Ово се одпушта у атер истине вишепоменутом Велештованом Господину Др. Милану Јовановићу, да би се могао истијем послужити, ђе устреба.

»Од Опћинског Уреда.
»Ерцег-Нови 28 августа 1878.

(М. П.)

»Начелник
Ј. Гојковић.“

„Јован Накићеновић
опћ. секретар.«

12 јуна 1876 оде Јовановић на Цетиње по позиву Кнежеву и бавио се тамо, све до свршетка војне, у Кнежеву дому као лични лекар Кнежеве породице. Кад је свршен први рат, Јовановић се врати на своје пређашње место, а одмах затим прими понуђену му службу лекарску код паробродскога Лојда, али и једно и друго бејаше само за мало, јер одмах от-

поче и други рат, и Јовановић опет би позван на Цетиње. Зиму 1877 — 78 провео је у Напуљу у пратњи Кнегиње Милене и Престолонаследника (где је писао писма «Горе доле по Напуљу») Вративши се с пролећа на Цетиње, остао је ту цело лето 1878 године.

У овој својој служби Јовановић се одликовао свима лепим странама ваљана лекара и добра Србина. Из тог доба има његових цртица и белешчица које показују његово српско осећање, али за карактеристику онога што се тада осећало и мислило у свему оном крају српском нека послужи једна песма Јовановићева, која је нађена међу хартијама његовим и која слави велику добит црногорску — излазак на море. То су певали неколики песници, али је најлепша песма Љ. П. Ненадовића «Да се не раставимо!» Јовановићева се песма такмичи са том Ненадовићевом.

Песма гласи:

Рујни сумрак ведра дана
Сиву врлет замаглио,
Зрцало је бела мора
Са ружицом обојио.

Врх главице коњик стао,
Коњик кова јуначкога:
Са планине ту је пао,
Са осојка орловскога.

На вечерњем бледом небу
Прилика се мрка сече,
А кроз маглу кô да крије
Многе главе ведро вече

Што ће коњик на ту месту?
Што устави свог парипа?

Силно море вала нема —
Ил' се с краја огањ сипа? — —

С валима се јунак дружи,
Кроз огањ је вичан грести,
Са мачем је вазда знао
Својој војсци славу плести.

Миш'ца ј' тврда, срце меко —
У јунака прса бује,
Мисли лете на далеко —
Сваку мисô море чује.

Нéме речи — све је чуло,
Избројало лепет срца,
Саслушало како туга
Како жеља гласак грца. — —

Узбурка се тихо море,
Тритонска се шкољка чује
С Делфинима бог се мора
Морском крају приближује.

Здрав нам буди! Не проклињи,
Верни смо ти вазда били,
У раздору твоји деди
Давна су нас напустили.

Ти бар буди веран мору;
Море ј' твоје вазда било,
Око твог се завичаја
Свим бисером верно вило. —

Весô коњик крају слази,
Сиренама прстен даје:
— Ево ви га, бићу веран,
Наша свеза без краја је!

Чувајте ми броде моје,
Песму ћу вам за то дати

— То је бисер дубљег мора —
Своји ћемо с' одсле звати!

Песма је испевана »На вељу суботу 1878«...

С јесени те године оде Јовановић опет на своје пређашње место, у лекарску службу Лојду, те је као лекар на броду пропутовао целим истоком до Китаја. На броду је провео готово пуне четири године. Те су четири године његова живота врло интересантне. Али на срећу, ми немамо потребе да о њима говоримо: оне су тако лепо и занимљиво насликане у његовим путописима: «С Мора и са Сува», «Тамо амо по Истоку» и у другим још неприкупљеним. Морамо само напоменути, да и на томе путу није престао корисно радити за свој народ. Тада је баш предузимљиви и заслужни новосадски штампар и књижар Арса Пајевић издавао у свескама лекарске поуке народу под именом «Народни Лечник». Таквих свешчица има осам, и све су из пера Јовановићева. Међу тим то не бејаху ствари раније писане, већ тада, на броду, израђиване. Србин у Калкути и Бомбају учи своје сународнике на дому, како им ваља живети! «Ниједно писмо — причаше Јовановић — нисам слао препоручено већ уз обичну поштанску марку; слао сам их са разних страна света и неизбројних станица на суву и на води, из средине разних племена и раса и — наши поштари неће веровати! — никад се ниједно није загубило.»

Поменућемо још, да је на свом дугом путовању био у прилици да се изближе упозна са чувеним научником професором Ернстом Хекелом, који је као природњак путовао у Индију на истом броду на коме је Јовановић био лекар. У својој књизи „Indische Rei-

sebriefe“ (II. Auflage, Berlin 1884, стр. 21) Хекел описује „Helios“, брод аустриског Лојда, као највећу и најбољу друштвену лађу, називајући је »хотел што плива.» Између осталога, говорећи о службеном особљу на лађи, о учтивим и образованим мрнарским официрима, који су му учинили да му тај најдужи пут његов буде у исти мах и најпријатнији — Хекел нарочито истиче «капетана Лазарића и лекара на броду д-ра Јовановића«, којима за указану пажњу изриче пријатељску захвалност. А на страни 26 те књиге, описујући путнике и групе које су они састављали на лађи, Хекел вели, да су у једној групи били немачки и аустриски земљаци. којима су се придружили капетан. др. Јовановић и Хекел. — Професор Хекел је познат још и као цртач-акварелиста, па је на томе своме путу и цртао, а једну такву слику поклонио је — без сумње при растанку по повратку — Јовановићу. Слика чини необично леп утисак, износећи величанственост грађевина и особиту бујност и богаство у источанским крајевима. Дужине је 35 см., а висине 24. см. У самој је слици, као на једној плочи, својеручан запис Хекелов: „Herrn Dr. Jovanovich zur fr. Er. an „Helios“. Brindisi 17/10 81. Ernst Haeckel.« (Господину др. Јовановићу за пријатељско сећање на »Хелиос«. Бриндизи 17/10 81. Ернст Хекел.« [1]

Године 1882 позову Јовановића за лекара на железничкој прузи која се у Србији била почела радити. Промена, којој је — као што се види — вечито тежио, учини те се он као железнички лекар настани у београдском селу Ропочеву. где је две го-

[1] Ова је слика уступљена Професорском Друштву у Београду.

дине живео. Кад је пруга била готова, Јовановића поставе за лекара среза врачарског са седиштем у Београду, а он после кратког времена да оставку и прими се за лекара општине београдске, док године 1888 не би постављен за редовног професора Хигијене у Војној Академији у Београду, предајући још и у Вишој Женској Школи и у београдској Учитељској Школи. Тада је био резервни санитетски мајор.

Могло би се рећи, да је сад једва свио своје гнездо у коме ће се смирити У Београду купи и скромну кућицу с малим вртом, вративши се свом снагом и обилношћу књижевном раду, а 1891—92 прими и уређивање књижевног часописа «Отаџбине«. У дому и на улици бијаше вазда приступан, весео и расположен. Такав је одлазио и на састанке различитих удружења, лекарских и књижевних. Такав је суделовао и при оснивању Српске Књижевне Задруге. У »Књижевно-уметничкој Заједници«, друштву старијих и млађих књижевника који су се чешће састајали да уз чашу вина већају о књижевним и уметничким питањима, бејаше Јовановић личност врло радо виђена, а у једно доба би и друштвени председник. Остављамо на страну, што неколико врло лепих сличица и прича не би без «Заједнице« никако ни написао, али вреди поменути једну случајност. «Заједница« је 6 јануара 1893 године на свечан начин прославила педесет година књижевног рада Љубе П. Ненадовића. Главни је поздрав пао у део Јовановићу. После две године Јовановић, и преко воље, постаде председник »Заједнице« ; он то би само месец дана, па даде оставку, али у том месецу његова председниковања умре у Ваљеву Ненадовић, и Јовановић му у име друштва положи венац на гроб! Поменувши ову случајност, чини

нам се да није на одмет навести овде тај Јовановићев свечани суд о Ненадовићу, једно с тога, што је ова два књижевника спајала љубав уз поштовање, а друго што та реч Јовановићева није нигде објављена. Она гласи:

»*Књижевно-уметничка заједница*, верна задаћи својој: да удруженом снагом негује и уздиже књижевност нашу, и да трудбенике око српске науке и вештине по заслузи части и слави — прикупила је вечерас овај одлични круг нашега грађанства, да са њима у заједници ода пошту Нестору српских песника, Љубомиру П. Ненадовићу.

»Томе лепоме, томе племенитом подузећу Заједнице одазвала се и Српска Краљевска Академија, и почастила ме позивом да поздравим врснога члана њезина а слављеника у овоме скупу његових поштовалаца.

»И ја се, ево, одужујем томе часном налогу тим радије, што се ова дужност подудара с мојим срцем, што ми она даје прилику да испољим осећаје своје и свих нас, осећаје љубави и поштовања великоме човеку који је дуги век свој посветио добру народа свога, који га и данас, у старости својој, исто тако жарко љуби, као онда кад је млађан »под воћком» у Хајделбергу закликтао:

»За род српски живот даћу,
»Јер за њега само живим.«

»И тај усклик, или боље завет, његов чуо је народ српски од Герзелеза па до Ловћена, и за цео један људски век љубазно је предусретао свога вредногa сина. Ненадовић је био у свакоме куту српске земље код своје куће; и сада, у часу кад ово зборим,

многи је поглед из свих крајева српских упрт на овај сјајни круг овде око мене, и многа срца лепећу на сусрет нама, овде прикупљеним, и шаљу нам из близа и из далека — како од куда — весело кликтање или тужне уздахе. За свакога је слављени песник имао у другоме веку своме по који дарак : веселу реч за срећу а саучесну утеху за погружену браћу своју.

»Мало је песника у нас који су, као Љуба Ненадовић, умели да прислушкују тајне батове срца Србинова, да своје идеале стопе с идеалима народа свога и својом песмом да затрепере у срцу његовом оне божанске струне чији звуци човека крепе и уздижу, и који у њему бӯде љубав према сачовеку своме и преданост према роду своме. Са тога дара свога ни један песник није боље познат и радије виђен у народу од њега, и нама није потребе да га овом прославом сродимо с народом више, но што је то он сам умео својим делима учинити. У тим се делима уздиже величина његова, коју ће потоња колена достојно оценити?

»Ми овде само вршимо дужност према великоме Србину чији је богати дух за педесет дугих година оплођавао српска срца лепим и узвишеним осећајима, као што тиха река оплођава све што дотакне; чије је срце свакад било неисцрпни извор љубави и преданости према свеколиком Српству; чија је снага сва била посвећена величини и угледу народа свога — ми, велим, само вршимо дужност, кад тога врлога и верногa сина српског на заранку његова светла живота поздрављамо оном истом љубављу којом нас је он учио љубити, и кад му довикујемо :

»Здрав нам био, старино песниче! Здрав нам био, и веселе дане боравио у крилу подмлатка српског, који, ти, ево, из престонице Краљевине Србије,

што је и ти поможе створити, шаље најлепши венац што га захвалност може да сплете — шаље песнику славу! Слава Љуби Ненадовићу!»...

Наскоро по почетку рада Српске Краљевске Академије Јовановић би одликован избором за дописнога члана њена, а у новембру 1892 постаде и прави Академик, члан уметничнога одсека. 2 октобра 1894 држао је Јовановић у дворници Велике Школе приступну академску беседу своју добивши том приликом од Краља Србије одличје реда Светога Саве трећега степена, што достојно завршиваше његова таква ранија одликовања из Црне Горе и Србије

Још вреди као, за наше друштвене прилике, ређу појаву забележити да је један од тадашњих престоничких листова («Дневни Лист») донео тога дана уводни чланак о раду и заслугама Јовановићевим, «Наша Академија Наука и Уметности — вели се ту — млада је по постанку своме, најмлађа међу својим другама просвећеног света. Али ипак зато са својим појединим члановима стоји високо, скупивши у своје коло велики број књижевних првака наших. Др. Милан Јовановић познат је својим разноврсним и многобројним радовима на пољу наше књижевности. Он долази у ред оних Академика који не улазе у Академију зато што се на њих наде тек полажу, него зато што су већ дали толико и таквих радова, да им указна част долази као природна награда истрајности, раду и врлини.»...

Животу Јовановићеву не приближаваше се крај постепено. Он дође у један мах, онда кад му се ни он нити ма ко надаше.

У зору 25 маја 1896 године пуче по Београду, а још истога дана по свему Српству, глас да је Милан

Јовановић, кога синоћ гледасмо здрава, вољна и весела, освануо у своме дому и постељи — мртав? Умро је од капље у срцу...

Величанствен спровод: многобројни пријатељи и поштоваоци, државни достојанственици, књижевна и уметничка друштва, изасланици са стране, војска и грађанство, ученици и ученице, венци, посмртни говори, почасни војнички плотуни, дирљиви некролози, а нада све сузе породице и пријатеља — бејаше последња почаст коју Београд показа посмртним остацима човека и књижевника, лекара и професора Милана Јовановића.

На новом београдском гробљу, више црквице Светога Николе, одакле је леп поглед на Дунав и почетак плодне банатске равнице, постојбине Јовановићеве, борави вечни санак у крилу смрти онај који јој је у далеким крајевима светским и на морској пучини стотину пута гледао у очи, и гледајући желео да га загрли кад год хоће али само у ком куту слободне земље његова српскога народа...

*
* *

Природа, жеље, мисли — карактер — образована човека који је уз то још и књижевник најбоље се види из онога што је па и како је за живота свога написао. У повољном случају довољна је једна мисао, поглед или изрека чија да се по томе он сав схвати.

При руци ми је, из посмртних хартија једнога човека, овај запис његов:

«Ја сам обишао многе земље, пребродио сам многа мора, али борбе, битке, знао сам досада мало. Ваљало је и то да видите, па да се човек у старости, кад

већ не узмогне више активно утицати на народни живот, ода контемплацији која се буди у души човековој, кад се пред њим рађају слике из минулог живота. Па још кад су те слике чисте, неокаљане; кад се, гледајући их, буди у нама задовољство ако не и понос што смо учесници тих прилика — онда вреди жртвовати оно мало живота, па било да се утопимо или искривимо — ко остане иза нас бар ће рећи: Живео је као човек, као Србин, па је као човек и Србин и умро!»

То је запис — Милана Јовановића...

Прелазећи на помен особина које су чиниле природу и карактер д-ра Јовановића, ваља нам на прво место истаћи његове погледе на породицу и породични живот. Чисто изгледа невероватно да је човек, који је у животу тако често и разнолико мењао и места и начин живота, тако много мислио и тако лепо судио о породичном гнезду. Оно је за њ сврха живота, рада и задовољства човекова; са њиме се постаје потпун човек; без њега човек не одговара ни природи ни друштву начином којим им је дужан одговарати и враћати добро добрим. «Љубав према нашој породици — вели он у једном чланчићу који је нађен по смрти му у његовим хартијама — удваја нашу снагу за рад, а користи од тога рада користи су општега људства. Отуд је дошло поштовање и поверење које одаје друштво ожењеним члановима својим. У неожењеном стању човек нема таког осећања, па како може с мало рада свој живот да обезбеди, то ће наравно привреда бити слабија онде где је брак редак. Деца су и циљ и природна последица брака. Они, који не мисле на децу ступајући у брак, заборављају да су сами поникли из њега. Неплодност је

брачна пуст живот : ми тада не враћамо друштву оно што смо од њега добили тј. живот. Поједини гину али народ ваља да траје и да се множи, па и ако многи веле да народ вечно живи, ипак видимо да су угинули читави народи где не бејаше тврда основа брака : само се о читавом људству може рећи да вечно живи. Има људи који у браку мисле само на себе, на своју удобност и усладу, а има жена које, жали Боже, тој удобности и услади жртвују свој пород. Али се природа оваким људима грозно свети; кад наступи старост, кад тело малаксало потребује наслона — около њега нема одрасле деце која ће да га подупру, нема где што живе душе, и на својој самртничкој постељи лије такав човек сузе за својим — изгубљеним животом. Нема у животу задовољства ако човек није извршио свој природан позив, ако није вратио живот који је примио од својих родитеља... А шта се може рећи о величини, о потоњој слави народа коме је брак средство за уживање а деца на терету? Такав је народ болешљив и његова је смрт извесна. Снага народна зависи најпре од броја његових чланова а за тим од снаге појединога међу тим члановима... Ми волимо да се заносимо сањаријама о славној будућности, а не мислимо да је та будућност у рукама наших потомака, за које се ми тако мало бринемо.»

Те речи чине част човеку и лекару Јовановићу. У таким је његовим погледима кључ за разумевање оне хуманости којом се он за живота толико одликовао. Јер је Јовановић био хуман човек у најлепшем смислу те речи. Разумевао је прилике и социјалне невоље и помагао је у том случају средствима којима је и сам располагао : саветом моралним и лекарским. Он је као лекар и васпитач бивао у положају да

уочи многи наш јад. Улазећи и у палате и у колибе, наизменце и често једнога дана, могао је имати у своме суду *све* на уму у једном тренутку, могао је много гледати и у маху много видети. Што је даље проучавао живот; што је у њему налазио све већих невоља за човека и породицу — он је све више волео човека и породицу. На раскрсници филантропије и мизантропије он је без двоумице ударао првом стазом, он је свему и свакада био филантроп. И према томе већ он није могао бити у приватном животу материјалиста. Он то није ни био. Сведок је за његов живот: често напуштање већих и угоднијих положаја у корист мањих и неугоднијих, одлазак из београдске Велике Школе у новосадску Реалку, из владалачког двора на Цетињу у службу поморског путничког лекара!

Његово уверење о породичном животу — да се на њ вратимо — потицало је из речене филантропске природе и карактера његова и из истинске оданости и љубави ка своме српском народу. Што је год знао, видео и чуо, гледао је да примени на корист српскога народа. Свуда се он јавио и као плодан и срећан популаризатор медицинских и природњачких студија. Па и чланчић који напред споменусмо завршује овим речима:

»Српска мајко! У твојим је рукама потоња судбина народна, у твом је крилу његова снага и слава: одужиш ли народу свој дуг, потомство ће те славити; не одужиш ли га, кајаћеш се на самртној постељи! Тешка је, претешка, мука и материнска, али су слатки њезини плодови! Нека ти буде узор она племенита жена која пред богатим а неплодним Крезом изводи своју децу, да му покаже како је богатија од њега. Твоје су се преткиње поносиле својом децом, неговале

су их као очи у глави, а прегоревале су их с поносом кад би које изгубиле у борби за слободу народну. И ми данас уживамо плодове тога обилатог труда материнског, уливамо златну слободу и благосиљамо оне који нам родише и одгајише мужеве да нам је стеку. Али је твојим преткињама био брак светиња а не играчка, а деца јој беху једина утеха кад би је сустигле непогоде живота. Зар би се ти, њезина унука, могла одрећи свога големог и освећеног посланства, зар би могла прегорети срећу материнску зарад женске таштине, зар би могла народну срећу дати за неколико година — за један час — усладе и удобности? Ако си скренула с правог пута своје среће и зашла на странпутицу, с које се гледа брак као средство за уживање, а ти прими ове моје речи к срцу и врати се своме светом позиву: рађању и његовању деце.«

Ове речи управља он српским мајкама ма где оне биле, јер је подједнако волео Српство у свему пространству његову, желећи му и већег обима и бољег, лепшег и здравијег живота. То показује његово делање за живота, када га је један лист ван Краљевине Србије назвао једним од најбољих познавалаца српскога народа у свима покрајинама. А како је осећао, колико волео и одушевљавао се укупним Српством нека, поред свега осталога, послуже и ови наводи из два његова списа. У последњем свом раду, који је штампан на два месеца пре смрти његове, у сличици »Кап у море!« вели он о Боци Которској:

»Најпријатније дане живота свога провео сам у ономе красном куту Јадранскога Мора који истина носи туђинско име »Боке« али који осем тога ничег туђинског нема. Ја се тога живота често сећам јер га

се радо сећам. Бокељски народ, кад сам га ближе познао, беше ми мио, — ако ћу право да речем, милији од свих осталих племена наших, не изузевши ни оно у коме сам поникао, а мио ми беше с тога, што сам опазио на њему неку складну смесу српске питомости и млетачке углађености, која ме је силно привлачила... Кад бих изјутра угледао у ходнику своме какву прилику женску у црноме руху са белом марамом на глави, која је дошла «да пита лијек за своје дијете», или каквога чичу у црноме прслуку урешеном сребрним пуцима, који би да му «медик обиде» какву бољу, знао бих да ћу у разговору с њима провести један пријатан часак. Из њихових уста точе речи тако скромне а тако обавезне, да сам њима обично бивао ганут и вољан да им укажем сваку услугу коју би искали од мене... Па кад бих се, искрхан на мазги или малаксао од пешачења, враћао својој кући, крепио бих се пријатним успоменама што сам их побрао на братским грудима овога питомог народа... Боке нису богате људством али су богате врлинама својих становника, и ја сам, живећи међу њима, чешће осећао понос, што могу то племе српско да називљем својим...»

Та симпатија добија у цени и искрености својој кад се пореди с једним местом из помињаних његових ратних успомена од године 1885, *које нису биле намењене јавности нити се за њих знало пре смрти његове.* Прошавши један крај Краљевине Србије, куда га је службени посао водио, он се одушевљава тако исто овом земљом и вели:

«Никад до сад нисам био видео Шумадије у срцу њезину, али сам зато видео много и много других земаља на овоме шару нашем, и могу — дужност ми

је истине ради — рећи, да убавије и милије земље нигде видео нисам. За ову се земљу мора гинути, њу је Бог даривао српском племену. Али је ли га и срећом даровао?!»

Јовановић је био потпун родољуб. Стари часни назив *Сав-Србин* могао је с правом употребити за допуну свога имена.

У том родољубљу он није познавао верских граница које браћу деле. Као што се могло очекивати и од његове интелигенције, он је био узвишен над разликама веровања, и поред своје личне оданости православљу које га је одушевљавало простотом и непосредношћу он је с поштовањем говорио о туђим религијама. Учећи и проповедајући чин доброга делања и живљења, долазио је до закључка, да је отвор, који је остављен за оне што у животу бејаху оличени грешници према народу и људском моралу па се покају у позно доба, веома погибаон, кад се примени на људско друштво какво је сада. То је називао слабом страном Хришћанства.

Хуман и патриота — не могаше се одрећи сваке политике. Могао је не залазити у оштрину партиских одношаја у средини где се кретао; могао је не узети активна учешћа у одлукама једног или другог питања, као што га је уметничка душа више пута отрзала од реалних неприлика и одводила у царство идеала — али се није могао одрећи интересовања за јавни политички живот и напредак, није могао напустити право критике. Па и у томе је стајао вазда на гледишту хуманости и свесрпском. У његовим је посмртним рукописима нађена једна врста списа који су поницали само у једном тренутку благога расположења или горчине. Читао је туђе или домаће политичке листове,

и зауставио се на каквој мисли коју је или усвајао или одбијао; или је био у друштву где је пала овака или онака пресуда о политичким актима или личностима; или су, више пута, били дневни догађаји крупнијега значаја — о свему је Јовановић исказивао писмено своје мишљење, пре би се могло рећи осећање. То је био разговор, полемика у тајности, потреба да се души олакша. Ти списи не бејаху намењени никоме и никад за читање. Они су по смрти његовој спаљени, да их нико и никад не узмогне читати.

Свима овим особинама његова карактера ваља додати његову добру вољу за живим учешћем у хуманим и просветним удружењима, тежњу која га је водила у књижевном раду његову, љубав, разумевање и кушање на пољу уметности — и онда слика *човека* Јовановића излази заокругљена, потпуна, јасна и — *лепа*.

*

* *

Књижевни рад Милана Јовановића бројао је, релативно, много година и много дела. Али се за разумевање и оцену његову мора усвојити оно, што је, мало пред смрт Јовановићеву, писала 1896 године »Босанска вила«. Ту се вели:

»Међу књижевним радницима српским, који за писање својих дела једва стижу да откину који тренутак времена од послова по којима их сва околина где живе познаје — др. Милан Јовановић заузима једно од најугледнијих места. Многобројни и разноврсни списи овога одличног књижевног радника растурени су по свему српском народу, те је и име његово добро познато по свима крајевима нашега народа. И, судећи по тим списима, рекло би се, да доктор

Јовановић своје књижевне радове ствара увек само у особитој доколици, и да на своје пословање може утрошити толико времена, пажње и дотеривања колико кад сам посао изискује. Међутим тек најближа околина његова зна, како они постају у једном тренутку, једном маху, који се граби у журби да се доврше пре но што нови послови дневнога рада наступе.«

У таким приликама живећи, Јовановић је ипак успео да поред класичких језика изучи енглески, француски, талијански, немачки, маџарски уз разумевање словенских језика. А уз тако образовање Јовановић је створио читав низ књижевних дела која ћемо по врстама њиховим поменути.

*

Као што се и из живота и књижевнога рада његова види, Јовановић је био човек песничке природе. Његово литерарно образовање допуњавало је ту жицу и она је с времена на време давала и гласне знаке свога живота. Разуме се да је у ранијим, поглавито ђачким, годинама било то чешће — у познијим ређе. У рукопису су остале песмице из првога, ђачкога, доба. Оне носе на себи печат свога времена: патриотске су или љубавне садржине Има их и оригиналних и преведених. Неке су читане у ђачким друштвима а неке и штампане. Још ће се наћи њихових трагова чак и у новосадској «Даници». Једна од познијих песама његових изнесена је у целини напред, и по њој се може судити о начину његова певања, а у «Јавору» 1881 налази се енглеска песма «Госпођа снаха и ја». Препев је Јовановићев. Драме његове писане су великом већином у стиховима.

Међу тим на пољу поетском Јовановић није никад радио са свом збиљом, тражећи да осећаје своје искаже и у другим књижевним облицима, где се у стилу често нађе истинског поетског надахнућа.

*

За своју познатост и популарност у многим крајевима српским Јовановић је имао у доброј мери да захвали и својим *драмама*. Он се као *писац драмски* јавља тек у приличним размацима времена; знало се, да он тај посао чини у првом реду само ради свог задовољства; да га ради као љубитељ драмске и позоришне вештине — па опет су његове драме у раније доба биле врло популарне Чини ми се понајпре ће томе узрок бити у *вери*, што се имала у оно коло књижевника које је интензивно радило и теориски и практично у времену 1860 — 1880 године.

Први драмски рад Јовановићев била је драма у четир чина «Краљева Сеја», која се осам година у преписима одржавала и често стављала у репертоаре појединих позоришних дружина у Српству, док није 1872 два пута узастопце била штампана: у новосадском листу «Позоришту» и по том засебно. Предмет је за ово дело своје нашао писац у познатој борби српскога краља Стевана Дечанскога са зетом му бугарским царем Михаилом. Већ се по имену самога дела види, да је краљева сестра Ана—Неда имала бити главним лицем у целом развоју драмске радње. Међутим критика је још онда опазила, да Неда «најмање ради, или по готову и не ради ништа осим што прашта Теодори, а све раде други». Даље се замерила велика интимност између краља и нижих дворана; на-

шло се, да неки, и то најлепши, одељци стоје усамљени и без јаче везе са главним догађајем; писац није дао «пирамиду» већ растресене, и ако лепе, делове. Али се ипак о овоме делу, баш у доба кад је оно често приказивано и кад се о њему много писало и још више гововорило, укупан суд свео на ово: ««Краљева Сеја» једно је од бољих драмских дела у нашој књижевности. У овој драми има радње; има нешто, ако и не довољно, заплета; има карактерских доста доследно нацртаних слика; има хармоније у скупној радњи свих лица што излазе на позорницу или управ што су у драми представљена. Гледалац разуме све, свему зна и види узроке, ништа му не остаје у тами, из свачега може да изведе науку.»

Други је драмски рад Јовановићев „*Демон*, повест и алегорија». И ово је дело штампано на исти начин као и »Краљева Сеја«. У три засебне слике износи писац три момента из српске прошлости: државну снагу под царем Стеваном Душаном, отимање под кнезом Лазаром и наду под кнезом Михаилом. Кроза све три слике *демон* се јавља у најодсуднијем тренутку, и српска снага, отимање и нада остају осуђене. Али народна слога напослетку убија демона, а геније долази да води дух народни. У новосадском «Позоришту» год. 1872 оцењено је ово дело прилично простраио приликом првог његова приказивања. Главна му је махна, по критичару (Лази Костићу) — монархичност. Иначе: «... у «Демону» има и драмског живота, а тога толико колико год природа и особина алегорије допушта: у првом је делу у Вукашину заплетен трагични чвор, у другом у Вуку Бранковићу! Оба су облика не само алегориског значаја, него баш и трагични образи. У трећем делу

има једна епизода између бега потурчењака и његова сина с једне и разајдученога калуђера са друге стране, у којој се колико простим и кратким у толико значајним и пријатним цртама износи читава приповетка народних мука у очи ослобођења од Османлија, пуна живота и снаге. И у самога демона има драмске жице!..» Дело је писано да се њиме отворе представе у новом позоришту београдском, али је употребљено доцније, за почетак рада у новосадском позоришту, пошто је у Београду већ био освојио утицај Ђ. Малетића и његове «Посмртне славе кнеза Михаила.»

Трећи је драмски рад Јовановићев «Сан и Јава», драмска билогија. Први део, као засебна целина, има три чина; други је део, независно од првога, у пет чинова. Грађа је узета из једне немачке кронике шеснаестога века. Кад су оба дêла приказана у Новом Саду 7 и 8 априла 1874 године, поменуто је тада у «Позоришту» и ово: «У нас биће да је ово *први* покушај, да наш драматик црпе градиво за своју драму из туђе и нимало сродне нам историје. У историји драматике других народа није то реткост» — па се онда наводе примери из Шекспира и Шилера.

Раније је већ наглашено, откуда та појава у Јовановића. Држећи се у доброј мери онога што прича кроника, писац је у првом дêлу изнео историју једне љубави дотле докле је та љубав била — да тако речемо — слободна девојачка. Млади се гроф Кенигсмарк враћа у Целье, место свога детињства, где га сусрећу многе успомене па и лепа Софија, кћи цељскога херцега Виљема. Он стиже баш кад Софију проси кнез од Брауншвајга Кенигсмарк ступа у акцију, сузбија такмаца, али се јавља нови такмац у лицу Ђорђа, сина кнеза ед Хановера. Први дворанин

и министар херцега цељског даје своме господару савете да се послужи интригом: спреме се неистинита писма, од Кенигсмарка Софији и од ње њему, у којима се они одричу једно другога. Софија тада послуша оца и полази за Ђорђа. Кенигсмарк у очајању обумире од бола и губи свест пред црквом у којој се Софија венчава са Ђорђем; Софија га при изласку из цркве види, брзо схвати све и изјављује да ће и даље ићи за дужношћу али јој срце остаје ту код Кенигсмарка.

Ова историја девојачке љубави са живошћу истинске радње, са довољним заплетима, оштро обележеним карактерима, занимљивим ситуацијама и поетичним рухом својим — имала је врло лепог успеха и у Новом Саду и у Београду. Она се може узети и као предигра историји оне љубави коју је писац употребио за грађу другога дела ове драмске билогије.

Софија је после осам година у Хановеру жена принца Ђорђа и има двоје деце. Уз то је још она, заједно са својом свекрвом, ученица великог философа Лајбница. Тада ту ступа, као заповедник телесне гарде кнежеве, у службу — гроф Кенигсмарк. Сада настаје историја друге љубави: Софија и Кенигсмарк се узајамно још воле, и ако је Софија већ давно жена Ђорђева. Борба у Софије између дужности и осећања, проткана јако заплетеном и живом радњом и интересним појединостима, предмет је овде нове драме, коју одржава у свези с оним првим дêлом још само сазнање, да је стари кнез вешто био послао Кенигсмарка у Целе, да спречи прошевину Софије за кнеза од Брауншвајга, рачунајући да ће његов син Ђорђе, кад то већ буде учињено, лакше сузбити Кенигсмарка. Софија нашавши за то оправдања и у Лајбницовој

науци, иде и сад за љубављу коју на крају она плаћа својом слободом а Кенигсмарк животом. Тако се испуњује сан који Софија прича својој мајци у првом дêлу.

«Са многога лирскога елемента — писало је «Позориште» под утиском прве, врло успеле представе — у првом дêлу полет му је необично жив, утисак на гледаоца много интензивнији. У другом дêлу, коме је драматска вредност претежнија, утисак би био интензивнији да је у споредним улогама мање опширности. Карактери су психолошки истинско изведени.... Дикција му је у најважнијим моментима лепотама својих метафора чисто заношљива. Цело дело... јесте једно од најбољих комада у нашој позоришној реперторији.»

Први је део у стиховима, и штампан је у «Летопису», св. 118 Други је део у прози и до данас није штампан.

Међутим јавио се и други, мало друкчији суд о овоме делу. Кад је идуће, 1875, године опет приказана ова билогија у Новоме Саду, написана је у «Позоришту» ова белешчица:

«Колико се први део ове билогије допада свима без разлике, толико овај други у главноме наилази на многе противнике поред све своје врсноће у појединостима. И заиста то је историја несрећне љубави, којој не можемо одати своје потпуно учешће; јер, срећом поред строжих појмова у нашем народу о светињи и неповредности брака, одбија нас од себе чежња и одбег удате жене, а нарочито мајке двоје деце, за страним љубавником. То је разнеженост срца које се топи у осећању, али које је овде још страсније и јаче изражено. То је борба за непрекршно право страсти и њезине необузданости и бескрајности, слична оној из немачког књижевног народа «буре и

навале« само са другим правцем и метом. Ми бар од своје стране нисмо за то, да и у нашој књижевности наступи поменути духовни преврат што дубоко захвата, већ ако ће бити са срећним складним завршетком.»

1881 штампана је Јовановнћева шаљива игра у четири чина «Несуђени», о којој се различито судило. Дело је наградила Матица и већина је критичара налазила не само оправданих разлога што је тако учињено, већ су поједини проглашавали дело за «најбољу српску комедију». Други су признавали много што шта од тога, али су наилазили да је делу и врлина и махна у једном, у немању друге тенденције до те да се покаже како дела без тенденције нису никада на своме месту. Међутим сви су се сложили да је дело верна слика онога друштва које је узезо за свој предмет.

Кад свему овоме што смо довде навели о драмском раду Јовановићеву, додамо и његов превод у стиховима и с оријинала Шекспирове шаљиве игре «Мера за меру», онда смо навели све што је он на овом пољу урадио. Али то није све од онога што је он радио.

У рукописима који су нађени после смрти његове има безбројно забележака, скица, почетака и покушаја за драмске радове О њима је дат детаљнији рачун у «Бранкову Колу» 1896. Не мислим да ће ови радови променити суд о његову драмском пословању уопште, али ће га допунити. Они ће бити сведок да је Јовановић више хтео и желео но што су му прилике у животу дале да учини.

Јовановић је био један од оних многобројних ученика у великој светској школи Шекспирове драматике. Држао је, да је и српском драматичару сло-

бодно узимати градиво за своје послове без обзира на народносне границе. Српска драмска поезија још једнако стоји најнижа међу врстама уметничке поезије наше. И кад се говори о првима у њој није говор о апсолутно одчичним делима. Према томе није сувише хвале пуштено кад и Јовановићева дела, са многих здравих особина њихових, убројимо у прву врсту. Хвале није много, али колико је има заслужена је. У литерарно-историском развоју српске драматике драме Јовановићеве имају видно место своје.

*

Путописи, *описи*. *писма*, *путничке приче и праве приповетке* јесу радови по којима је Јовановић и за живота био највише познат и који ће вазда имати највише читалаца. Кад је Српска Књижевна Задруга предузела да поступно изда збирку тих његових радова, одзиви, који су од удаљених повереника и чланова по различитим српским крајевима стизали, били су изјаве необичног допадања и одобравања. Не тражећи даљег тумачења тој појави, довољно је сетити се чари која је везана с путовањем и опоменути се шта очекује да се може наћи и видети у крајевима о којима је Јовановић писао.

У овој великој групи Јовановићевих списа наћи ћемо само четири приче које не носе обележје путописа. Једна је «Маћеха« која је као контраст додата у књизи «С мора и са сува». Друге су: »Из мога свежња», «Чаробна ружа« и «Чаробна свирала», које ће ући у завршну свеску његових путописно-белетристичних списа. Остало је или путопис или путописна прича. У путописе можемо уврстити пре свега »Тамо амо по Истоку« и затим »Горе доле по Напуљу». У путо-

писне црте и приче долазе слике из збирке «С мора и са сува«, па онда: «Тешки дани», «Из далека», «Концерат на мору», «Псевдо-Набоб», «Трагедија и комедија», «Кап у море!», «Крв није вода!». Ових седам путописних слика и црта доћи ће, заједно с поменутим приповеткама, у засебну књигу.

И тако, дакле, Јовановић је српској књижевности дао пет књига путописа и путописних слика. У обиљу као и у осталом, стоји он одмах иза Ненадовића. А посвета »Горе доле по Напуљу« и нарочито прво писмо у овој збирци казују најбоље да се Јовановић поносио што је у овој врсти литерарног рада свога ишао за Ненадовићем.

Већина је тих путописа већ у рукама многобројних читалаца српске књиге. Они су — о том сведочи њихов одзив — знали наћи у њима задовољства, забаве, радости, утехе и поуке. После њихова суда мало остаје да додамо ми са своје стране. То ће ићи само у прилог литерарној оцени и карактеристици рада Јовановићева

Он је на путовање пошао као човек научен, спреман, свестрано образован, упућен у живот који има само да разгледа, тумачи и да нам о њему — приповеда. Нема сумње да се он с пута вратио тежи и у знању и у познавању света и људи, али је за бољи успех у опажању онога што нам треба да изнесе и за што ваља да се и сам заинтересује од немале користи била и околност, што је он за пут понео поред одушевљења млађаних дана и здравља још и искуство удружено са знањем факата. Отуда се он одмах зна оријентовати у свима приликама и о свему дати читаоцу рачуна коме нема замерке — још мање противљења. Та је особина донела и оне одлуке које

се у путопису траже: свестрано проматрање и опажање, обавештеност, љубав ка путовању и добро познавање људи и света. Ненадовић је већ био свикао српске читаоце да га прате на његову путу по острву Ригену, пруском Приморју, Швајцарској и Италији. Јовановић их је повео и даље.

Путописна књижевност не долази у први ред литерарно-уметничкога стварања. Али она не стари, не губи најлепше адиђаре своје, као што и путовање никада неће престати да буде најлепша забава и најслађа поука. Отуда су путописи драга лектира и старом и младом појасу. Свет који се у њима огледа излази пред читаоца вазда у свежој појави бића свога. Па и ако је свет данас мудрији и, рецимо, лепши — он је само свој господар; оно што је био јуче довољно је јако да се само собом прикаже... На пољу тога рада Јовановић је срећно делао.

*

Књижевна критика бејаше литерарни облик којим се први пут јавио Јовановић ширем кругу. У «Летопису» за 1864, књизи 109, штампан је његов чланчић »Наша критика«, који је сам писац сматрао и доцније као прави почетак свога књижевнога рада. У томе чланчићу износи Јовановић своје ондашње погледе на критику уопште. Вреди нарочито истаћи да је он — усавршујући се и развијајући се иначе — тада истакао начело кога се и у свему потоњем раду критичарском држао до послетка. Он је на име још тада много полагао на то да је критика позвана да диже а не да обара. «Умни и свесни критичари... не заборављају — вели он — никад да и најслабији умотвори могу имати и своје добре стране, које се

морају припознати, шта више, они се труде, да им критика одговара и умотвору и истини и људском достојанству, па се с тога појављују књижевницима и вештацима у оном виду како ће увидети да им је до ствари и до истине а не до личности и до интереса.» Задржавши те погледе и доцније он је — насупрот обичним појмовима критиковања — остао први представник српске критике — која ради позитивно. »Благост« која му је често пребацивана потицала је, дакле, из начелног уверења.

«Критика је — продужује он на истом месту — за умотворе то, што су за Физику наша чула, што је за Хемију анализа, за Анатомију нож. Она је позвана да рашчлањава умотворе, да се упозна са њиховим појединим честима и услед ових са идејом самом, да определи са свих страна вредност умотвора и да са гледишта идеје, форме и стила ту вредност оснује и објави.«

«Критичаре могли бисмо назвати вештацима који нас уче тражити у умотворима оно што нама, читатељима и гледаоцима, даје највећу насладу, тражити вратаоца што воде у скривено царство идеје. Следујући њима, упознаћемо се с тајним појавама људског осећања и услед ових са човеком самим.»

«Критика чини то по истим законима, по којима списатељ-вештак ствара свој умотвор. Њојзи су ти закони свети, а и треба да су јој свети, јер она знаде да као што је она дејство ових умотвора што су ту, тако је и она позвана да буде узрок ових умотвора што ће бити ту.»

»Одговарајући овим законима, здрава критика неће никада хвалити оно што није за хвалу а кудити оно што заслужује похвалу, већ, било да хвали

или куди, она ће свагда основати свој појав. Даље, она неће никада, дижући сама себе, гледати с презрењем на оне умотворе које треба да рашчлани, него ће се верно држати умотвора и са њиме се занимати.»

Сав потоњи обилати критичарски рад Јовановићев вођен је у томе начелу. Из њега би се дала извести читава система погледа, учења, закона — који су састављали битни део његове критике. Тој би системи, као и сваком субјективном мишљењу, могло бити више или мање приговора; она би имала и својих противника — али би корист коју би од ње имало млађе коло наших књижевника и писаца била несумњива. А корист њихова била би уједно и добит наше књижевности.

Већ у самом почетку његова књижевнога рада јавио се и протест против поставака до којих он полази. У новосадској «Даници» у два-три маха устало се против његових навода које је он накнадно бранио у београдској «Вили». Он је ипак, као што се види, остао до смрти при своме уверењу, имајући пуно права да га цени више но разлоге који су онда против њега изношени.

За предмете својих критика узимао је и књижевне и уметничке појаве у нас. Првих, књижевних, критика свакако је много више. Позоришне критике његове представљају собом драматургију, онакву какву је он био изучио и за наше прилике тражио. Ипак све стоје на земљишту на коме је и први његов критичарски рад.

Његове критике, рецензије, реферати и прикази растурени су по »Матици«, »Јединству«, »Позоришту«, »Српским Новинама«, »Летопису«, »Вили«, »Јавору«, »Младој Србадији«, »Српској Зори«, »Отаџ-

бини«, »Српским Илустрованим Новинама«, »Гласу Црногорца« итд. У Ђ. Малетића »Грађи за историју српског народног позоришта у Београду« употребљено је на двадесет његових позоришних критика. Кад је 1896 године »Босанска Вила« за његове критике рекла да их има на стотине, Јовановић је изјавио да тај број није претеран.

У вези с критикама стоје и његове *студије и чланци о књижевности и уметности*. Тих његових радова, крупнијих и ситнијих, има леп број, почевши од поменуте свеске »Летописа« до новијих издања Српске Краљевске Академије. Међу њима је најзнатнија опсежна студија »Поглед на драмску литературу о Косову«, где је, упоређујући и испитујући дела у којима је као драмски предмет употребљена косовска катастрофа, извео на чистину питање о претежној трагичности косовског јунака Милоша Обилића.

Посебни радови своје врсте јесу његова *естетичка* проучавања индиске драме. Један му је рад о томе »Поглед на индиску драму«, приступна академска беседа, а други »О индиској драми. I. Мричакатика (Васантасена)« у »Летопису«.

Нека нам је допуштено у име јаснијега представљања критичарске подобности и високог литерарног знања и образовања Јовановићева навести речи његова академичарског друга П. П. Ђорђевића, изговорене у име Српске Краљевске Академије над смртним одром Јовановићеним:

»...Колико ће престанком твога телесног живота бити уназађен и рад наше науке и уметности — тек ће нам показати потоњи анали наше Академије, у чијој си средини врло видно место заузимао. И онако слаба, *уметничка* грана овога младог научног дрвета

нашега, без тебе ће нам бити готово ништавна!... Ко се неће... сећати твојих озбиљних и научних, исцрпних и беспрекорних, оштрих и праведних приказа и пресуда свега књижевно-уметничког пословања, које је ступало на праг уметничког одељка Српске Краљевске Академије? Ти си нам био готово једини и најбољи судија чијему се суду сви приклањасмо и без поговора га примасмо.«

Искреност, прва *часна* погодба за успех сваког а првенствено оваког литерарног делања, бејаше у Јовановићевим књижевним радовима нарочито ове врсте свом лепотом својом на своме месту. То је давало значаја овим његовим радовима и у очима оних који се с његовим судом иначе не слагаху.

*

Есеји из културне прошлости српске и светске, *погледи* на друштвене појаве и прилике, *козерије* и *фељетони* чине посебну врсту Јовановићева рада. Све су то књижевни облици који се ретко и тек с времена на време јављају у нашој књижевности и журналистици. Поред особитог и свестраног образовања потребна је за послове те врсте још и нарочита духовитост и елеганција мисли и исказа њихових. А то су баш особине којима се и други радови Јовановићеви одликују.

Ових књижевних радова у њега има леп број, управо толико да би они сабрани, сређани и пречишћени дали књигу добра обима и необичне садржине. Рад за више друштвено образовање тражи већ такав зборник.

Поред већ помињаног есеја »Један листак из културне повести наше« налазимо у Летопису још два

његова рада ове врсте. Једно је »Гангес и Јордан. Прилог историји купања«, где је збор свих лепих особина његова писања, а друго »Поглед на културу излама и на уплив њезин у нашем народу«, где писац пружа прст на тему — и разрађује је тек толико колико му треба да покаже скривену драж — без чије обраде до исцрпности не можемо никад имати културне историје своје.

Таких његових радова, слободних по избору предмета и ваљаних по изради садржине и облика, налазимо у »Вили«, »Младој Србадији«, »Омладинском Календару« и другим листовима.

Расправљајући »О музици«, полази с поставке:

Где се пева тамо станка тражи,
Код рђавих песма ншпт' не важи —

те разлаже да је неговање музике најлепши захтев човекове душе.

У духовитом предавању »Човек и тице селице« од почетка до краја изненађује слушаоце и читаоце оригиналним проматрањем природе нарочито оних људи, које је у великом броју проучавао на свом путовању по мору.

Такав је у есеју »Море«, такав у »Породичном гнезду«, »Човечјем веку«, »Драгоценим споменицима« и другим.

У својим »Љубавним писмима« и у фељетонима »Галебови« — обоје у »Јавору« — расипа лиске најдубљег познавања душе и природе људске, посебице женске, удружене с лаким хумором којим су и његови путописи често зачињени.

*

Хигијена и природопис добили су читав низ књига и чланака из пера лекара Јовановића.

Посебна су издања:

»Хемија за више женске школе«, у Београду, 1865;

»Дијететика за више женске школе«, у Београду 1866;

»Мануал судског лекарства«, предавање правницима у Великој Школи, Београд, 1868;

»Хигијена за народне учитеље«, 1872, друго издање 1879, преведена на бугарски 1880;

»Народни Лечник«, у осам свезака, Нови Сад, 1880—81;

»Кужне болести«, Београд, 1884;

»Хигијена«, издање Министарства војног, Београд, 1896 (довршена у штампарији на дан његове смрти).

Од безбројних расправа, студија и чланака ове врсте ваља напоменути из *Летописа*: »Хемија, њезин развитак и значај« и »Поглед на историју игијење«. Даље, у *Вили* налазимо низ »Одломака из Дијететике«, у *Младој Србадији* »Светлост и топлота« и друге радове, у *Гласу Народа* (1873) велики низ чланака »Дечје болести«, а врх свега серија тих радова у *Народном Здрављу*, *Српским Новинама*, *Народу* и др.

О ваљаности тих радова није моје да говорим. Сведок сам само у толико да су се они радо и с коришћу читали, а један млад лекар, који с пуно одушевљења врши свој позив у самом народу, писаше уредништву *Народа* 1897: »Кад бих могао штампао бих о свом трошку све оне лекарске поуке које сте у своме листу донели из рукописа дра М. Јовановића.

Ја одавде знам с колико се користи те лепе ствари могу читати. Наше Лекарско Друштво можда би ту могло најбоље помоћи?«

Што се тиче књижевне стране у овим радовима она је беспрекорна тачношћу, лепотом и занимљивошћу. Ако је — а нема сумње и јесте — лек који се у њима пружа народу спасоносан, онда је и облик, којим се то чини, ванредно леп и пријатан.

*
* *

Начин књижевнога рада Јовановићева стекао му је назив књижевника-уметника. Он Српској Уметности, до душе, није више ништа ни дао до спретно перо своје — али је својој уметничкој природи и образовању своме давао израза и у дилетантским уметничким радовима на пољу цртања акварела. То је чинио само по нагону и ради задовољења душе своје. Али се у тим његовим радовима нашло и интереса за шире кругове. Кад сам их почео износити у илустрованом књижевном листу »Искри«, писао ми је један признати уметник наш: »Ови сликарски послови пок. Јовановића у пуној мери заслужују да их у листу прикажете публици колико због правилности цртања и лепоте предмета толико и као спомен на писца тако интересних путописа.«

Јовановић је сликао махом места кроз која је пролазио и која је описивао. Штета је што се за живота му није могло добити штогод за илустровање збирке »Тамо амо по истоку«! А тај је исток у доброј мери изнет у акварелима: Бомбај, Аден, Синај, Суец, Павиљон на Суецу, Александрија, Сингапоре, Малајско село код Сингапора, Јафа, Евин гроб, Џеда, Ливан, Коломба на Цејлону, Село на Гангу, Мисирска

обала, Пустиња код Сујеца, Село код Калкуте — итд. Много је место добило по неколило различитих слика а тако исто и поједине сцене или природне појаве на мору. Код неких слика стоји и запис кад су израђене.

Осем Истока нарочиту је пажњу обратио на крајеве ближе нама а посебице на Архипелаг који је без мало сав израђен. То је била спрема за писање нове серије путничких писама »По Архипелагу«, рад који би у свему надмашио остале радове његове. Али на спреми је и остало...

Још је сачувано прилично слика из крајева италијанских, десетак радова из Црне Горе и толико из романтичких крајева Горње Аустрије уз неколико скица за студију различитих група и ликова.

У свему је сачувано око две стотине акварела, а забуна при ненадној смрти његовој уништила је велики број нових радова, од којих се сећам врло лепог »Мотива са Српског Дунава«, рађеног на неколико недеља пред смрт.

*
* *

Таква је, у општим потезима хватана, слика живота и многоврснога рада Милана Јовановића.

Према Гетову: *учини што можеш, па си учинио и што треба да учиниш* — Јовановић је, као што стедочи сав живот његов, свуда и вазда чинио све што је могао. И по томе он је урадио све што је требао да уради. Он је извршио своју дужност, а тиме искупио право на дуговремено сећање својих сународника...

Време пролази, и у блиској ће будућности осванути један дан кад међу живима неће бити више ни

једног познаника Милана Јовановића. Тада ће онај будући и, Боже дај, срећни српски свет знати само за *књижевника* Јовановића. И онда ће доћи чист и светао суд. А дотле — ово су само малени прилози његових савременика...

Јула 1898. Београд.

Анд. Гавриловић.

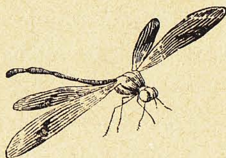

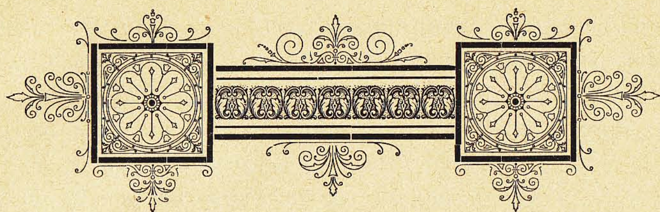

О ОВОМЕ ИЗДАЊУ

I. Од ових писама првих су једанаест штампана у »Српској Зори« за годину 1878 (I—VI), 1879 (VII и VIII) и 1880 (IX—XI), а последње је изишло у »Српским Илустрованим Новинама« од године 1881. Она су ту имала општи натпис »**Горе-доле по Напуљу**. Писма дра Милана Јовановића, посвећена Љубомиру П. Ненадовићу«, свако је пак носило још засебни садашњи, сем I које јо било без таквога натписа.

II. Овде су исправљене у главном све правописне и језичне погрешке што се тамо налазе, као нпр.: *незнабошцу*, *лебар*, *лад*, *безкорисна*, *разчупати* итд.; — *музејом*, *шетаоц*, *виду се*, *нећеју*, *могађаше*, *прелазаше*, *остаху* (=осташе), *заменула*, *занешен* итд.; — *мимо железнице*, *са лавом се кити*, *показује матер држећи* (=која држи) *кћер* итд., — *летниковац*, *лењивац*, *обучавају* (=изучавају), *сребрен*, *изрика*, *порађен* (=израђен), *љубопитство* итд.

III. Писац је по што шта усред источног наречја писао по јужнои, као *сјеверни*, *мјесто*, *бјеше*, *ђе*, *обиљежио*, *цијела* итд. Свуда у таквим случајевима

догоњено је на источни изговор. — Исто су тако исправљени провинцијализми, нпр.: *згор* (озго), *здол* (оздо), *остар* (оштар), *претеривам*, и туђице као: *далеко тврђи* и др.

IV. Понегде је мењана и интерпункција.

V. Грчка и римска особна имена писана су овде по правилима, која се данас сматрају за најбоља; у писца нпр. стоји: *Салуст*, *Хорац*, *Виргил* (и *Виргилије*, *Виргилијев)*, *Вител*, *Хомир*, *Донатус* и *Маријус*, *Мизена* и *Балбе* (други падеж), *Деције Муза*, *Полио* (и *Полија*, *Полијона)*, *Сципио*, *Макро*, *Сирака* (и *Сиракуза)*, *Картага*, *Аристот* (по франц.), *Циклопи* итд. — Тако је поступљено и с другим туђим речма; покојни Јовановић писао је нпр.: *Пуцуоли* и *Путеоли* и *Пуцоли*, *рађа* (м. раца) *аутокрација* и др.

VI. Где се могло, стварне су омашке мењане у тексту. Тако је написано: на стр. 17 *Ахерузија* м. *Ахерон* на стр. 52 *матер* м. *жену*, на стр. 67 *трибуне* м. *едиле*, на стр. 98 *Елије* м. *Клаудије*, на стр. 132 *Лизипова* м. *Фидијева*, на стр. 141 *левом* (крилу) м. *десном*, на стр. 144 *распуштенице* м. *удовице*, на стр. 149 *Помпеј Велики* м. *Сципион Африкански*, итд. У тексту је исправљен нешто и превод из Сенеке на стр. 22.

VII. Остале погрешке противу ствари наведене су у нарочитом одељку под именом »Напомене«. Понешто опет није било могућно контролисати.

VIII. Непознатије речи и изрази објашњени су под текстом (у пишчевим напоменама под знаком [ ]); али, ако више пута долазе, стављани су обично у Речник.

IX. У додатку су преведена два писма римског књижевника Плинија Млађег, јер у њима очевидац потанко описује догађај, о ком се у књизи више пута говори, прву ерупцију Везува (год. 79 по Хр.).

X. На карти је назначено, у колико је то било могуће, све што се из околине напуљске у писмима помиње.

Н. В.

ПРЕГЛЕД

Горе доле по Напуљу.

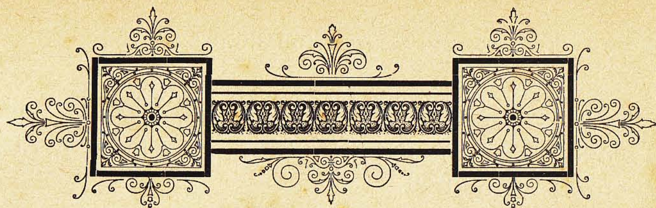

I.

ПОСВЕТА ЉУБОМИРУ П. НЕНАДОВИЋУ

Многе ли сам и ја куле зидао по облаку, док још бејах млад!

Ја мним да има једно доба у нашем животу, кад сваки мора на тај рад, хтео не хтео, а то је оно срећно доба, у коме још није наступила равнотежа између разбујалог уображења и хладне, гдешто кукавичке протупредставе, доба где се снага наша огледа у спектру[1] узавреле крви, те нам се привиђа огромна, несавладљива. Ми смо тада Атласи, спремни да упртимо вас свет на своја плећа, с лакоћом, с којом из учтивости носимо по шеталишту тешку мантилу наше лепотице.

Ко не зна то доба? Ко ли га не жали и онда, кад се научи са штапићем у руци опрезно да мери путове, које је негда окрепљен у трену мислио прелетати?!

Ја сам прекужио то доба; зидао сам и већ раздувао све своје куле — али их се ипак радо сећам...

Беху то куле лепе, чаробне, прави вилистани; онаки, какве их млада загрејана памет

[1] *Спектар* (лат.), трака од седам боја, коју даје светлост, када се спусти кроз стаклену призму.

уме да снује, кад се одмакне од светске вреве и зачне са отвореним очима да се љуљушка, у крилу сањарија.

А ја сам радо будан сневао, кад год бих се после труднога дана бацао на своје почивало и гледао на плаве колуте, што се из ужежене цигаре дизаху поврх моје главе. Живље слике није никад ни Улема[1] исплео из тих облачића, кад би с тутуном[2] смешао ону чудотворну прашину, што ће за који час да га пренесе у неки нови, тајанствени, натчулни свет — тамо где источна чула налазе све, што могу пожелети. — —

То беху куле од мрамора, бела и шарена, подупрте порфирским стубовима, опасане моћним аркадама[3], а искићене златним, млетачким мозајиком. Около њих беху засађени вртови чаробне лепоте; шарени од цвећа, заносни од мириса, а препуни тичјих гласова.

Кад бих по једну такву кулу довршио, ја бих се детињски радовао. Како ћу у њојзи удобно живовати! Узећу своју љубу за руку, па ћу је собом увести у тај невиђени свет лепоте. С њоме ћу ту да боравим лепе, срећне дане; хоћу да се са својим детићима подетињим, хоћу да трчим с њима несташно около своје куле и да им помогнем хватати лептире. Са својим девојчицама хоћу свако вече да заливам цвеће, а најлепше да приберем у један стручак, па да га понесем оној, која нас

[1] *Улема* (арап.), зналци богословије и права у Турака.
[2] *Тутун* (тур.), дуван.
[3] *Аркада* (по лат.), трем покривен са више међу собом повезаних сводова на стубовима и отворен бар с једне стране.

све љуби. — — Био сам пијан од весеља дуго, дуго, пошто је већ цигара догорела и дим се од ње слио само у један повелик облачак на слемену моје обично малене собице.

Сутрадан не допадаше ми се више јучерашња кула, не беше ми небо доста плаво, не беше ми зеленило у врту доста једро: ваљало је другу започети — — и то је тако ишло мал' не сваки дан; али у томе сањалачком раду нисам даље успео до то, да су ми куле биле све јасније и лепше, али су ипак остале — куле у облаку.

Једнога дана, сећам се, сазидао сам под ведрим небом индиским једну кулу од киклопских плоча мраморних. Она беше бела као снег, а ограђена високим зидом, кроз који су три моћна портала[1] водила у пространо двориште. Пред кућом је из широких корита скакала вода и хладила усијани зрак, а шума од кокоске палме простирала је около ње густ, по готову мрачан хлад.

Ту где сунце греје лети и зими на једнако, где ветрић само за то пирка, да расхлади загрејано чело путниково, а ноћ се разастире да покаже човеку огромну лепоту природе — ту ћу да се настаним! Хоћу као индиски раџа да се храним светом мирисвaом бананом[2] а да се одевам танким кашмирским ткањем[3]. Тако ћу да се вратим у колевку

[1] *Портал* (по лат.), капија.

[2] *Банана*, плод истоимене врло развијене биљке која расте у жарком појасу.

[3] *Кашмирско ткање,* чувено ткање од козје длаке, из Кашмира, малене области на сев. граници Источне Индије.

свију нас[1]; тамо где су нам се први преци зарадовали ведром небу и сјајном сунцу, пре но што су са својом стоком кренули пут замагљена севера.

И кад сам двадесет година затим стао ногом на усијану индиску земљу, кад сам гледао горостасне пагоде[2] браминске[3] и дивио се вилинским палатама индиских раџа, уздахнуо сам за својом лепом кулом од негда, и да могу, бих је сад изнова зидао, само да који часак у њојзи слатко — просањам...

Једна од многих ваздушних кула мојих беше ми на подножју Везува, онде, где западно сунце позлаћује укусно поређане летњиковце од Портичи.

Поврх главе ми зијаху отворене чељусти Везува, из којих се црн дим дизаше у облаке, а усијана згура сливаше низа страну. Ја сам стајао на тераси моје куле, гледао сам тај јединствени призор, и мислио на она колена, која су пре мене ту стајала, дивећи се величанству а стрепећи од ужаса тога брда. Цицерон и Вергилије, мршава Агрипина и претили Хорације[4], ћутљиви Тиберије[5] и ужасни Каракала, фантасти Калигула[6] и махнити Не-

[1] *Колевка свију нас.* Пре се у опште држало, а и сад неки мисле, да је подножје Хималаја прапостојбина средоземне (беле) расе и да су Јевропљани одатле дошли у земље у којима сад живе.

[2] *Пагода* (инд.), храм, огромних размера, у Хинда и других народа у јужној Азији.

[3] *Брамини* (Брамани), у Индији један свештенички ред.

[4] *Претио*, *претили*, дебео, гојазан.

[5] *Тиберије* је био затворен, ћутљив, неповерљив (гл. писмо V).

[6] *Калигулини* поступци могу се објаснити само поремећеном памећу (гл. писмо IX).

рон[1], сви су негда гледали, као ево ја сад, чудновато ово брдо, и ко зна, није ли се ваљда у потоњем зачедила мисао, да ужди огањ, каквога му у повесници нема пара[2] тек онда, кад је са својих степеница у Поцуоли угледао величанствен ватромет старога вулкана. Цареви као он што беше мисле да могу све што и богови!

И као што сам нашао ваздушну кулу своје младости у хладу индиске палме, тако сад гледам са рујнога прибрежја од Позилипа своју кулу под Везувом. Обе су сличне онима, што их у младо доба плетијаху моји будни снови; — само што сад могу да ходим по њојзи, и да се хладим у сенци лиснате вињаге, што се у сводове сплеће над мојом главом.

Мало је људи, који доживе, да могу облачне куле своје младости опипати руком. Нама као да беше додељено, драги мој Љубо, да од многих, што смо их градили по ваздуху, бар гдекоју гледамо чулним очима, и да на јави ходамо по њима. Ти, да у њима нађеш по гдекоји алем, што лежаше претрпан у окорелој глави везувској, те да нас загрејеш обојеним зраком његовом; а ја, да лутам по њима без цели од јутра до мрака, и да најзад изађем отуд тако сиромашан, као што сам ушао...

---

[1] Цицерон, Вергилије, Хорације, Тиберије, Калигула, Агрипина и Нерон нису могли гледати избацивање Везува, јер тај вулкан у историско доба први пут ради 79. г. по Христу, а они су сви раније живели.

[2] Год. 64. Рим је опустио страшан пожар, за који су многи држали, да га је приредио сам Нерон, желећи видети такав призор.

* * *

Зашто сам се сетио баш тебе, кад сам се разгрејао на овоме сунцу, на коме се ти грејаше пре мене? Зашто сам ове слике, што поникоше у дивно обојеним зраковима напуљскога неба, послао теби на дар? Томе је узрок по све нараван!

Ти си угледао, ово лепо напуљско небо пратећи једнога Његуша, онога гиганта[1] у безграничном царству духова у коме су бујиле мисли Аристотела[2] заодевене гласом Милтона..., а ја сам га угледао такође у пратњи једнога Његуша, подмлатка тога силовитог колена, које, држећи у једној руци лиру, а у другој мач, заједри трудним аргонаутским путем, да освоји од силне аждаје златно руно народне слободе[3]. — Ти беше уз Владику Рада[4], а ја уз кнежевића Данила. Ти си онда низао своје осећаје у један красан венац, који си делио братски с нама: није ли ту доста разлога, да ја своје делим с тобом, драги мој Љубо?...

Bene tibi![5]

[1] *Гигант* (грч.), див, џин.

[2] *Аристотело* (384—322 пре Хр.), велики философ грчки и најсвестранији писац старог доба.

[3] *Аргонаут, пут — аждаја.* По грчкој митологији највећи јунаци грчки путовали су једном на источну обалу Црног Мора, да добаве неко златно руно, које је ту чувала страшна аждаја; од лађе на којој су пловили, Арга, они су добили име Аргонауте. Овде: тежак, мучан пут.

[4] *Владика Раде,* Петар П. Петровић Његош (1813—1851), писац «Горског Вијенца».

[5] *Bene tibi!* (лат.), с Богом остај!

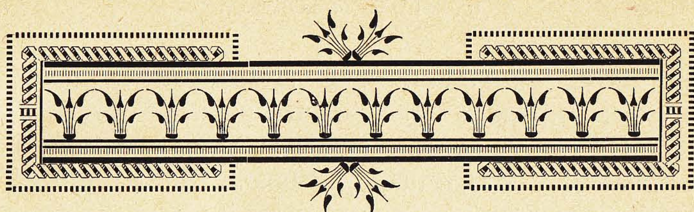

II.

ЈЕДНА НОЋ

Била је ноћ, кад сам стигао у Напуљ, те не могу ништа да ти речем о првом утиску, или, хоћу ли право да говорим, нисам имао никаква особита утиска.

Наше модерно путовање на железном таљигашу, не пружа путнику оне идиличке усладе, којима су непознати предели и онда препуни, кад су много мање лепи, но што је наша постојбина. Како се пријатно негда путовало кроз Италију на поштански коли или на крилатоме ветурину! Како је занимљиво то путовање, кад може путник да гледа како крај њега на друму пролази шарени свет и гојазна стада; кад може у хладу какве чађаве гостионице да одмори своје малаксале кости, да поткрепи свој од силне жеге усахнуо живот. Па још ако је на своме ветурину, ако је господар свога пута и времена; ако може да хода кад му је драго, да стане, кад је њему воља; да завири крај пута у сваки непознати цвет, да разгледа сваку древну развалину, којима је италска земља тако богата;

кад може да коначи, где и кад хоће, а да се одморен крене, кад се сунце рађа. —

Од све те лепоте, од свега тога труднога уживања у данашњем путовању нема ништа! Путник освене у једном куту Италије, гдегод на северу, а омркне у другоме на југу. Он је са страхом да се не окасни дотрчао на станицу, дао се с добре воље затворити у кавез, и прелетео је такође у страху, мостове и поноре, провукао се као кртица кроз планинске тунеле, па је, видео што не видео, на уречени час и минут стигао на место означено у његовом «билету», на своју — с т а ц и ј у. Та стација је свуда једнака; звала се она Одеса или Авр[1], Петроград или Напуљ; свуда видиш гвоздене шине, стаклене ходнике и шарене салоне; свуда чујеш звекет гвоздених точкова и промукли дах парне махине; све је застрто сивом, чађавом маглом као школска теорија, а нигде ведрог зеленила, да освежи у овоме стравичноме лету утрнулу душу човечју. Негда се могаше видети разнолики пут и радовати се његовим променама; сад се виде с т а ц и ј е у поласку и доласку; негда се путоваше кроз Италију, убаву земљу једнога силнога, давно већ минулога народа, сад се путује из Фиренце[2] у Рим, из Рима у Напуљ и све даље и даље, докле допире једнолики железни колосек.

---

[1] *Авр*, варош у Француској, на ушћу Сене, с врло знатним пристаништем.

[2] *Фиренца*, главна варош у Тоскани, области у средњој Италији

Зато ти и рекох, да нисам имао никаква утиска кад сам дошао у Напуљ, или боље на с т а ц и ј у напуљску, осим ваљда глада и жеђи. А за гладна човека не пријања јако ни лепша околина, но што је жељезничка стација; он се обично бави собом самим, и не разбира много за ту околину.

Ипак сам био веома задовољан, што сам ноћу дошао у Напуљ, јер те ноћи шеташе се пун месец по модром талијанском небу. У његовом осветљењу видео сам први пут онај чудновати димњак, кроз који куља дим из утробе матере наше земље, и који можда зато, што тајанственом неком силом овлађује нашом душом, и привлачи себи цео свет.

Ноћ бејаше тиха и мрки дим могаше се дизати у висину све донде, док га није зауставила властита тежина. Ту се мирио и ређао у гомиле са заокругљеним ивицама, које се од месечине осветљене преливаху у сребрном сјају, те се цео стуб од дима привиђаше као нека лепо сложена, горостасна кита цвећа. Испод ње прозираху се у танкој магли ноћној плавичасти врхови од Везува и друга му Соме[1], на подножју којих још светлуцаху прозори напуљских летњиковаца у Портичи. Везув је лежао у загрљају мира, а подножје му купаше море тихо као зрцало... Као да то и не беше оно исто брдо, које је већ просипало толике силне ужасе около себе!

[1] *Сома.* Везув има два врха: Везув у ужем смислу речи, на ком је вулкански отвор, и Сому, која тај врх обухвата у читавом полукругу са севера и истока.

Године 79 иза рођења Христова беше то брдо обрасло борјем и вињагом, а подножје му украшено густим грмљем и цвећем прикупљеним из целога старога света, које разастираше свој густи хлад по убавим, богатим домовима двеју веселих вароши[1], што тада опасаваху то подножје с југа и запада. Док су по врховима ове планине гонили ловци свакојаку дивљач кроз густу дубраву, уживао је старо-римски свет у вртовима крај мора свежи напуљски дах, и стицао је у богатим кућама својима благо, што су му римски бродови у изобиљу доносили са покорена истока. На један пут усколеба се[2] шупља утроба Везувљева, околина се његова затресе, моћни стубови форума[3] и дебели зидови кућа попуцају и — место весеља — страх овлада кроз мирисави хлад римских насеобина. За мало је том страху следовао ужас, кад се главица с треском отчепи и густи дим из ње сакри сјајне сунчане зраке. Подне се преруши у вечерњу таму, с неба се просу густ, врео гар и заче да застире китњасти мозајик на терасама римских летњиковаца. Ко се није тај дан спасао бегством лежи и данас претрпан у том, сада већ у камен отврдломе гару. Најзад се изли поврх свега врелога снега истопљена лава[4], те застре и поравни све. Осамнаест векова

[1] *Двеју веселих вароши.* Херкуланума и Помпеје. О њима ће опширно говорити писма VII и VIII.

[2] *На један пут усколеба се* итд. Упореди Плинијева писма на крају књиге.

[3] *Форум* (лат.), трг.

[4] *Најзад се изли... истопљена лава.* Године 79 Везув је покрио Херкуланум и Помпеју само лапилима (ситним камењем)

измрвише ту тврду стаклену згуру и озеленише једно ново вулканско поље испод којега дубоко, дубоко лежи прикривен један изврсни културни слој, који се данас одгрће и стопу по стопу осваја прошлости. У томе слоју огледа се вас живот давно минулога поколења; све је цело и недотакнуто, као да је за толике векове боравило миран пролећни сан. —

Од тада се Везув небројено пута китио својом огромном гривом и ужасавао народ около себе, али никад није просипао тако силно разорење као тада. Али је ипак свагда гутао своје жртве. Год. 1872, кад је потоњи пут бацао истопљену лаву из своје утробе, беше се примакао народ до испод његове главице и са једне скривене пољанице гледаше величанствени ватромет његов На један мах зачу се потмули шум под његовим ногама, иза њега следовао је силан потрес и за тренут провали се под ногама ужаснуте светине нов кратер. — Што се бегством није спасло прогутао је огњени понор... А сада се укрочани Везув свему томе чињаше невешт; његов дим се тихо разастирао по плавоме небу и ређао у чаробни цветни бокор, као да и не беше чему другоме кадар, до да очара гледаоца. —

Некако сам се збунио, кад угледах први пут ово чудновато брдо. Не знадох хоћу ли да завирим кроз његове чељусти до у утробу земље и да разгледам ту усијану хладницу њезину, која словима од дима пише по небу

и пепелом (најпре су падали лапили, па онда пепео); млаз лаве који се налази над Херкуланумом (изнад Помпеје нема ње никако) много је млађи, од г. 1631. (Упор. VII и VIII писмо)

потоњу судбину свега живота на земљи; или ћу да се вијнем у друштво минулих покољења, која леже претрпана у окорелом пепелу његовом, зато што су се за живота услађавала на његовом призору; или ћу најзад да се прерушим у сликара и да се дивим чаробноме руху његовом и прелазним бојама његове околине. То беше врева мисли и осећаја што бујаше у мени с часа на час, отимљући се о првенство силно и неодољиво. Још никад то осетио нисам!... Дуго су већ тутњила пода мном кола по калдрми напуљској, а још стајаше преда мном модри џин са својом сребрном круном и чињаше се као да расте с часа на час... као да му се зачиње круна позлаћивати смртоносним вулканским жаром... Јадни људи около њега! Сад ће опет да се проспе мрак над њима, а кад легне тај мрак и изнова сијне видело, све је под њиме претрпано... све што љубљаше и мрзијаше, што жељаше и стрепљаше... све ту лежи... све, све!

А ја? Право, ја сам у колима на напуљској калдрми, али сам малаксао; не осећам ништа до глади и жеђи — и не гледа ми се Напуљ у месечини: та он је за то ту, што ваља кровова људма, који се стичу из широка света около Везува! Место што сам долетео на парни коли у простране и светле улице напуљске, да сам грео, са штапићем у руци, крај Везува по брдској стази до у какву рибарску избу, што је истесана у вулкански пешчаник стрмне луке напуљске, бих ли ја зато мање и друкчије осећао? Напуљ без Ве-

зува град је као и остали градови што су; мало мањи или већи, топлији или хладнији, — све то исто: гледећи га, човек остаје хладан, — иза љубопитства настаје, као свуда, равнодушност. Напуљ са Везувом, то је нешто, што заноси, што опија; нешто што отвара подземне светове, а у исти мах уздиже до у плаву небеску висину — Напуљ је само оквир, китњаста стафажа горостасног волшебника[1] Везува, који, наслоњен на велику, страховиту прошлост, држи у руци чаробно зрцало будућности, што привлачи човека к себи, све док га не нагони, да завири у њ... И ја сам подлегао његовој сили, и завирио у то мађиско огледало...

Чудновато! У њему се види, ох, види се свет са угашеним Везувом.,. Нема више Напуља! У развалинама његовим легу се сиви галебови. Где се негда сливала истопљена стена, ту сад лежи снег, а кроза њ се црни по дјекоји грм. На подножју његовом грају се пастири крај огња, и подгревају приче, што су слушали од својих старих. Чудне, по готову невероватне приче! Како је то брдо негда било обрасло густом гором, која се доле, крај мора преливаше у мирисаво шаренило домаћих вртова; — како се испод тих вртова огледали у мору прекрасни градови, што сад леже дубоко претрпани под земљом; — како је једнога дана почело да грми испод тога брда, затим да се расипље густ пепео, а најзад да куља истопљено камење, док се

[1] *Волшебник* (руск.-слов.), чудотворац, мађионичар.

није све утрло и поравнило; — како је затим дуго, дуго бљувао огањ и разастирао свој стобојни дим по околини топле напуљске луке... Још причаху како је около тога брда загревало топло сунце стаситу палму и лиснату вињагу и рудило небо и земљу свако јутро и вечера; — како су рад тога доходили људи из цела света и ту зидали дворове, да се нагледају те лепоте; — како се земља испод Везува изнова затресла, те су попуцали сви ти вилистани, што сад у њиховим развалинама траже сиромашни рибари заклона од суровога студа; — како је то брдо по други пут застрло около себе много села, поврх којих сада пасу своја стада; — како се најзад угасило, палма од студа увенула, а вињага око њега засушила; — како се с годинама његова главица све више и више белила од снега, док се најзад није застро сав у бело зимње руво... кола трупнуше, а ја се — пробудим! Протрљам очи и погледам на топли Напуљ. Он се блистао у поноћној месечини — а Везув је плео тихо као мало пре своју киту сребрна цвећа. С једним уздахом свања ми се тешки кам са срца!

А пастири? Ишчезли су, пошто су ми у сну испричали, како је било у н а ш е време... Али смо ми срећни, драги мој Љубо, што смо се родили неколико тисућа векова раније!...

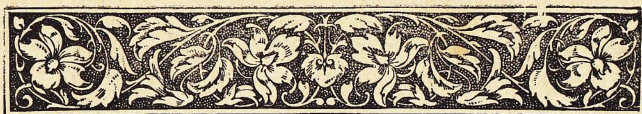

III.

НАПУЉ НЕГДА И САД

...In otia natum Parthenopem...[1]
Ovid.

Мало је места у свету, где се небо и земља надмећу, да дарују гледаоцу оне усладе, што ће за часак да му учине заборавити све непогоде суровога земног живота и да га заљуљкају у благо, невино крило природне лепоте, те да му за тренут допусте зарадовати се, што је ту на земљи, што је и са̂м један делак те светске лепоте!

Међу оваким пределима напуљска лука можда стоји на првом месту.

Са јужне и западне стране отвора се она у пространо Тиренско Море, које мање но икоје пушта облаке из свога крила. С тога је небо напуљско лети свагда ведро, а зими увек прогрушано небеским азуром. Та модрина прелива се с јутра и вечера у руменило не-

[1] *In otia* итд., место (XV књ., стих 711—712) у »Метаморфозама« (грч., »Преображаји«), спеву римског песника Публија Овидија Назона (рођ. 43 пре Христа, † 17 по Христу): »Партенопу (= Напуљ) створену за левентовање.«

описане лепоте, зато, што танки парни вео над морем прелама зраке сунца све то јаче, што се ово дубље спушта к ведроме зренику; руменило, које је зато што се нигда тако не види и добило име поцуолско руменило.

На ушћу тога залива помаљају се из морске пучине његови чувари: острва Капри, Искија и Прочида; све врхови, што их је вулканска сила уздигла над морском пучином. Изгледа, као да је прво острво продужење прибрежја Сорента, а оба друга да су раскинути крајеви прибрежја Мизене, који скупа заокружују напуљску луку тако, да само југозападни ветар може да заталаса обично тихо крило ове јужноиталијанске луке.

Језичац Мизене, који се између ове луке и Средоземног Мора к југу пружа у море, те је с тога вас дан огрејан зракама сунца, привлачио је са своје лепоте пажњу најдревнијих народа на себе. На његовој западној страни зауставио се Енеја[1] после седмогодишњег лутања свога, да ту, вођен од Сибиле, у тартару потражи свога оца. У долинама тога прелеснога прибрежја прорио је осиљени Рим дубоке луке, из којих су излазили бродови за освојење испрва Сиракузе[2] и Картагине[3], а

[1] *Енеја*, тројански јунак, који после пада Троје (негдашњег града у М. Азији на уласку у Дарданелску отоку) с више саплеменика полази из Азије, да нађе на италијској обали близу Рима нову отаџбину. О његову силажењу у Тартар прича Вергилијев спев на дугачко у V књ.

[2] *Сиракуза*, варош на ист. обали острва Сицилије, у старо доба врло чувена.

[3] *Картагина*, велика варош старог доба на сев. обали Африке близу данашњег Туниса; с њом су Римљани имали три рата и напослетку је до темеља разорили (146 год. пре Хр.).

затим Египта и Сирије. Те луке, ископане човечјом руком, стоје данас здраве и читаве, али — пусте. Lago Fusaro (грчка Ахерузија) и Mare Morto свезују с морем дубоки канали, те први добија своју воду из Средоземног Мора, други из Напуљске луке. Сва је прилика, да су Римљани затекли ова културна пристаништа, и само их дали прочистити и подзидати. Множина древних споменика пре римскога доба што се налазе на том прибрежју; Омирово подробно познавање тога предела; дубоки ходници, подупрти грчким стубовима — остаци силовитих мајдана, што даваху своје цинске коцке за храмове и палате, којих се остаци још гледају — све то наводи гледаоца да верује, е су се овде, а не у Напуљу, задржавали први финичански, мисирски, а затим јелински трговачки бродови, који би се према тадањој оправи својој тешко дали извући из дубоке тихе напуљске луке.

На северној страни тога прибрежја лежи језеро Аверно, опасано питомим, гором обраслим брежуљцима, негдањим тускулом[1] старих Римљана, као што то показују начичкане развалине[2] около језера. Мало више к југу, на стрмној источној обали, лежи гласовита Баја — летњиковац римских цезара — украшена и данас још остацима горостасних палата и храмова, сведоцима њихова укуса и богаштине; а још више к југу отвара се преглед на прелесно јелисиско поље. Сва ова места

[1] *Тускул* (лат.), летњиковац, место за летњиковце.
[2] *Начичкане развалине*, гл. писмо IX.

на истоку Мизенског Полуострва стоје у свези подземним ходницима са древном насеобином Кумом на западу, што лежаше на средоземном приморју опасана негда густом Дијанином гором[1]. Ти испрекрштани ходници, тартар у древних народа, представљају у хришћанској ери[2] тако звани пакао, који је Данте, следујући стопама Вергилијевим, прилагодио своме времену. Рај и пакао, како видимо, беше у древних народа на једноме истом месту, али то не беше у њих хришћански — Дантов и Сундечићев — пакао: покајничко место за учињена недела, већ удобно склониште мртвих до новога састанка. Тада као и сад растанак беше само привремени, и преживели стараху се не само да очувају минула колена у тврдим гробницама, већ да омогуће и њихов саобраћај са живима, све до трајнога састанка.

Северна обала напуљске луке носи са истока град Напуљ, а са запада Поцуолу. Оба ова града, подељени језичцем Позилипа, поникоше у древно доба, само што први не беше нигда домашен од вулканских талога, те се одржао у своме првобитном положају, док је други, у Римљана много значајнији, у XII веку претрпан гаром оближњег вулкана Солфатаре, који и данас још пушта кроз многе пукотине свој смртносни дах, — те остаци од Поцуоле леже сад дубоко под земљом. Једна над морем узвишена греда, која се од

[1] *Дијана*, у класичној митологији богиња поред осталога и шуме.
[2] *Ера* (лат.), овде: време доба.

овога града пружа западно Куми, и која је подлокана водом, допушта гледаоцу, да види остатке негдашње простране насеобине римске претрпане вулканским песком, на којима се данас усред зелених винограда уздижу модерни летњиковци. Како су мајушне и трошне те садање »виле« према тадањој грађевини! Ништа боље не показује разлику између тадање културе и садање, до поглед само на моћне олуке кроз које је бистра планинска вода сплакивала у море нечистоту из римских летњиковаца.

Како су засеоци у тадање доба били нанизани на самој ивици брдовите обале, то су их подземни ходници везивали један за други, те се и данас по равници хода с места у место. Један од тих ходника, пећина од Позилипа назван, поникао још у доба римске републике, везује дан дањи Поцуолу са Напуљем и служи за главну саобраћајну пругу између оба ова града; а други води из долине поцуолске у разорени древни Позилип, и носи име Тиберијевог канцелара Сејана.

Сами град Напуљ, најнезнатнији од свију насеобина тадањег доба, лежаше у средини између Херкуланума и Помпеје с једне, Позилипа и Поцуоле с друге стране, и беше само становиште странаца и пијаца радника и робова римских. И по облику и по руху становника, то беше источна варош у којој је владао грчки језик. И данас подсећају дугачке црвене капе напуљских староседелаца на оне

дубоке фесове, што их виђамо на Морејском Полуострву[1]; оне су исто тако сличне овима, као што су сличне главе што их носе.

Дражесно поднебље напуљско привлачило је од вајкада у своје крило народе са свију крајева богатога Истока, и сваки је од ових остављао потоњим коленима по који трајни споменик вештине, од којих су многи прометнули све природне и друштвене покрете, и дотрајали у свој целини својој до нашега доба. На веселим обалама његовим борише се становници Олимпа са гигантима[2], по околним пучинама играху сирене[3] своје несташно коло, а у дубини земље тутњила је међу тим киклопска ковачница[4] под ударом силовитих ковача. Које чудо, што је ведро јелисиско поље, што је мрачни тартар од тада разгревао песнике свију времена; што је привлачио господаре и прваке свију народа. — — Ми ходамо данас кроза стаје Вергилија и Цицерона,

---

[1] *Морејско Полуострво*, Морејом се зове Грчка од коринтске превлаке на југ (различно тумаче то име; неки га доводе у свезу са словенском речи »море«).

[2] *Становници Олимпа с гигантима*. По грчкој митологији гиганти, некаква силна чудовишта, имали су рат с врховним боговима, који су становали на Олимпу, високом брду на сев. ист. граници Грчке.

[3] *Сирене*, у грчкој митологији нека баснословна бића (доцније замишљана с тичјим телом а девојачком главом или с девојачким горњим делом тела а тичјим ногама), које су дивним певањем свакога што би поред њих прошао примамљивале па убијале; оне су живеле, по старима, у опште на западу, па и на острву Капри и источно од њега на острвима Сиренузама. — Али није познато предању, да су сирене и коло играле.

[4] *Киклопи*, једнооки дивови, који Зевсу (врховнои богу старих Грка) кују муње, а осталим боговима и полубоговима оружје; њихове су радионице биле на Сицилији (у вулкану Етни) или на оближњем липарском острвљу.

Хорацијa и Салустија[1], Јувенала[2] и Сенеке[3] и около нас ће тада да завеје онај весели животворни дух што је у њима негда зачеђавао мисли и разгревао осећаје; а кад се позадржимо у развађеним тремовима свемоћног Сејана или облапорног Лукула; кад се нађемо у моћним сводовима палате Калигулине или у мрачним рибницама грознога бекрије Полијона: нама ће да овлада озбиљна сета из које обично пониче сажаљење или одвратност. Можда нигде не витлају тако с душом гледаочевом понос у врлину човечју, а у исти мах гнушање од порока његових, као у овим развалинама. Још нас узносе Вергилијеви јунаци у Енејиди[4], који су поникли на брежуљку где стојимо, а већ нас несрећни Сенека, полутан, школара и удворица[5] потискује на зреник разврата њихових савременика, и чини да зарад овога омрзнемо и оно што би ваљало љубити и уздизати у тим савременицима. Чујмо, како овај писац говори о рибници Полијоновој[6]: »Један роб разбије суд од

---

[1] *Гај Салустије Криспо*, знатан римски историк (од прилике 86—34 пре Хр.).

[2] *Децим Јуније Јувенал*, највећи римски сатиричар (од прилике 60—140 по Хр.).

[3] *Луције Анеј Сенека* (рођен око год. 4 пре Хр. а † 65 по Хр.), римски писац (писао је филозофска дела и трагедије).

[4] *Енејида*, епси спев, у ком Вергилије опева долазак Тројанца Енеје у Италију.

[5] Сенека је био учитељ Неронов и осуђен је у старости да буде погубљен зарад велеиздаје, коју је пронашао Сејан за владе Тиберијеве. Нерон, који тада беше на престолу, опрости му јавну смрт и заповеди Сенеки да пресече жиле и тако сам себе умори. Напомена пишчева.

[6] *Чујмо* итд. Ово Сенека прича у свом делу »О љутини« књ. III, гл. 40.

кристала (приликом, кад је Ведије Полијон гостио цезара Августа). Ведије га даде ухватити, и хтеде га погубити необичном смрћу: он заповеди да га жива баце грдним муренама[1], што их је имао у својој рибници. Ко не би мислио да је он то чинио да покаже своју раскош. А оно је била свирепост. Роб се отргне и баци се пред цезара на колена, молећи, да га погубе на који други начин, да не би морао жив бити храна за рибе. Цезар на кога је ово ново свирепство учинило дубок утисак заповеди Ведију да пусти роба, а за то му даде поломити све кристале и засути рибницу. Цезар је морао тако казнити свога пријатеља. Он је своју власт добро употребио. »Како? Ти заповедаш да се људи море посве новим мукама? Ако је пехар разбијен, ваља ли за то покидати црева човеку? Зар си ти тако дрзак, да тако што чиниш у присуству цезаревом?...« Остављам читаоцу моме, да реши колико је цезар добро употребио своју власт, и не би ли боље учинио, да је уместо на раскалашној гозби, у своме сенату бранио човечанско право римских робова... па излазим снужден из ове рибнице, где се негда у кристалном сјају светлијаше гнев »праведнога« Августа!

Ужасна катастрофа вулканска на измаку првога хришћанског века, која је претрпала све што је узвишена култура нагомилала на источној обали напуљске луке; затим раздор

[1] *Мурена*, врста велике (до 1·50 дужине) морске јегуље, која и на људе насрће.

у крилу римског царства и премештај западних царева у Милан[1]; најзад навала азијатских руља под Аларихом и Атилом на богату Италију и пâд Рима у варварске руке[2] –– потреше већином што су вештачке силе створиле у Напуљу. Горостасни храмови старога култа претворише; се после Јулијана Апостате[3] у хришћанске цркве, те се од првих данас виде само појèдини делови мал’ не у свакој од 360 цркава напуљских. Међу тим је претрпала Солфатара и на западној страни луке све споменике негдашње величине римске, те само на обали ол Позилипа, близу Напуља, осташе поштеђени римски дворови, који су се већином прерушили у модерне летњиковце напуљске. Напуљ је са осталом Европом продремао средњи век! У то жалосно доба слабо је ко распитивао за огромне римске заостав-

[1] *Премештај западних царева у Милан.* Да би огромну римску државу лакше заштитио од спољних упада и унутрашњих немира, цар Диоклецијан (284—305 по Хр.) поделио је њу на две половине: источну, коју је за себе задржао, и западну, коју је поверио свом ратном другу Максимијану. Осим тога он је хтео сасвим да прекине с привидном републиком, коју су дотле Римљани имали од прилике од Христова рôђења (од Августа), те Максимијан начини столицом западног дела царства Милан наместо Рима, јер је Рим био пун републиканских успомена. Престоница Милан је био од 303—452 по Хр.

[2] *Аларих и Атил.* Аларих, вестготски краљ, трипут је ударао на Рим 408, 409 и 410 по Хр., па је последње године успео и да га заузме. — Хунски владар Атила такођер је једном (452) пошао на сам Рим, али је допр̂о само до Равене, одакле се вратио нешто за богат откуп а нешто због болештина у војсци.

[3] *Јулијан Апôстата.* Римски цар Флавије Јулијан (361—363 по Хр.) огледао је да поврати грчко-римско незнабоштво наместо хришћанства за државну веру, те је назват отпадником (од вере у којој је одгајен) — Апостата. Његов оглед пропао је с његовом смрћу.

шине, а још мање тражио у њима подстак[1] и образац за науку и вештину. Напуљ постаде плен Нормана; затим оних истих Шпањола, који су негда као остали «варвари» служили силноме Риму, а најзад допаде, иза силнога отпора, господарства куће Анжу, те постаде од тада наследство разних династија францеских[2]. Свако доба напуљске потчињености обележено је споменицима, већином верозаконске природе, а свако освојење његово урезано је у зидове његових тврђава и у гдекоје развалине минулих векова.

Народ напуљски, једна смеса свих народа старога и средњега доба, слио се мало по мало у романску расу, али је он одржао свој источни карактер до данашњег дана. «Ленива Партенопа» Хорација и Овидија стоји у живоме противсловљу[3] са данашњом трком и виком, која се може упоредити само са метежем источних градова. Нигде боље није се

[1] *Подстак*, подстицај.

[2] *Напуљ постаде плен Нормана* итд. (упор. и стр. 45). Нормани су освојили Напуљ у XI веку по Хр. Кад им је владалачка породица изумрла, њих су наследили рођаци по женидби из Немачке лозе Штауфеновића, 1194. Немци владају Напуљем до 1265, а те године папа преда њихов престо грофу Карлу Анжују, с којим почиње 1266 француско господство у том крају Италије. Год. 1442 освоји Напуљ Алфонзо V из Арагоније, и он је све до 1713 у шпанским рукама. Утрехтски мир (1713) предао га је Аустрији (Хабзбурговцима), али већ 1735 (одн. 1738) добивају Напуљ опет Французи—Бурбоновићи. Њих је одагнао одатле 1806 Наполеон I и његови људи владаше њиме све до 1815. Те се године враћају Бурбоновићи и одмах спајају Доњу Италију са Сицилијом под именом «Краљевство обе Сицилије». Париска револуција од 1848 изазвала је и у Напуљу устанак (1849), за којим је дошла јака реакција. 1860 цео тај крај постаје саставним делом данашње уједињење Италије.

[3] *Противсловље* (руск.-слов.), противност.

обележио тај источни карактер његов као у доба, када владаоци шпански хтедоше да га обдаре — инквизицијом[1]. Народ је листом ђипио на ноге; и напуљске улице беху орошене грађанском крви. Наравно је из те борбе народ изашао победно. Влада са хијерархијом мораше повући краће; уништити све што је пре наредила. Међу тим је она, пошто се народ умирио, у потаји почела давити људе, који се беху за устанка појавили на челу народа. Један по један је нестајао из круга своје породице... Народ видећи да Св. Хермандада[2] у потаји врши оно, што не смедијаше чинити јавно, дигне се наново и тај други устанак влада шпанска могаше стишати само тиме, што се склонила, да прими један одбор састављен из властеле и грађана који имађаше да брани живот својих суграђана. Интереси властеле беху се у овоме питању састали са интересом народа те хијерархија, не хотећи завађати се с првом, одустаде коначно од своје намере. У старо римско доба народ се напуљски одликоваше у стрељању и зарад тога даваше он царевини особену легију стрелаца. Та вештина прелажаше од оца на сина и први освајачи францески имађаху муку да савладају овај срчани народ, који се, пошто му одузеше оружје,

---

[1] *Инквизиција* (лат.), суд католичке цркве, који је имао да проналази и тамани неверне. У Италији инквизиција је постојала све до год. 1859.

[2] *Св. Хермандада* (шпан. «св. братство»), врста жандармерије, која је постала у средини XVI века. Погрешно доводе њу у везу с инквизицијом.

брањаше камењем у праћкама. Историски је чин, да су Напуљци у једном устанку растерали целу коњицу француску, камењем са улице. Још силније знађаху се бранити брђани из околине од својих ваньских[1] угњетача, јер је већи део сачувао своје оружје. У кроникама[2] француског освојења ове земље забележена су јунаштва појединих вођа усташких, која се могу мерити са јунаштвом угњетених Срба у борби против Исламства. Браниоце талијанске независности назваше Французи бриганте[3], и ако су ови толико «харамије», колико то беху хајдуци из Црне Горе и Херцеговине. Ови су бриганти водили отворени рат против Француза и задавали им многе јаде, а од народа били су, мимо сву строгост закона, предусретани пријатељски. Тек пошто су храбре ове чете малаксале у борби са много јачим непријатељем, одметнуше се неки остаци њезини у праву лупештину, и ови су од тада у јужној Италији стекли зао глас. И данас се још налазе трагови ових правих бриганта у Абруцима, али се они губе с дана у дан све више, те енергичним посредовањем италијанске владе, те[4] човечним поступањем пред онима који се склоне на миран ратарски живот.

Ако је маса народа у Напуљу грчког порекла, становници негдање «Веље Греције»[1],

---

[1] *Ваньски*, спољашњи.
[2] *Кроника* (грч.), летопис.
[3] *Бриганте* (тал.), разбојник, хајдук.
[4] *Те—те*, нешто—нешто.

то је одличнији свет у њему посве различитога порекла. Као што су стари Римљани негда насељавали Шпанију својим племеном, тако је исто ова уводила Шпањолце у Напуљ, док је господарила над њиме. Исто је чинила Француска за своје владавине, те се тако данас у Напуљу огледа шпањолска ленивост и грандеца према старогрчкој окретности, а с друге стране стоји опет чисто француска аристократска крутост према природном демократизму напуљских староседелаца. То разноличије у облику, и та обратност у животу тешко да има у свету себи пара. Знам да си га и ти опазио, драги мој Љубо, па ћеш с тога разумети, зашто се, поред живог интереса, у посматрању његовом осећа неки неодољиви — хумор.

«Краљевство обе Сицилије», са престоницом Напуљем, беше прћија куће Бурбонске, кад се год. 1848 у Италији почео будити дух народнога јединства. Борба за уставни живот а касније за уједињење свију италијанских племена, не могаше мимоићи ни ове пределе, само што овде та борба, због окорелог конзерватизма хијерархиског и феудатарног[2], беше очајнија и гуташе многе жртве. Али се светлост нашега века не могаше потиснути мачем — кад се на измаку претпоследње десетине краљ напуљски стално опираше дозволити на-

[1] *Веља Греција.* Римљани су звали јужну Италију, од прилике од Напуља, «Великом Грчком», јер је у старије доба римске историје била начичкана грчким насељима (колонијама).

[2] *Феудатарни.* У средњем веку владаоци, црква, племићи, па и у опште богатији људи давали су делове свог имања на послугу другима, који су се звали феудима, и који су према њима били разноврсно потчињени.

роду благодети уставна живота, овај дочека год. 1860 талијанске ослободиоце, вођене од Гарибалда, са раширеним рукама. Присталице старога реда не могоше са најмљеном војском угушити жељу васколиког народа, који тражаше јединство са осталом Италијом, и драма бурбонске аутократије[1] дође брзо своме крају. Тај велики чин народнога покрета оличен је величанственим спомеником, на коме четири победоносна лава чувају високи стуб са Викторијом, која држи у руци стручак палме[2]. Пијаца, на којој је подигнут овај споменик, с разлогом је задржала своје старо име »piazza dei martiri«[3], а она што ношаше име потоњега краља »сицилијанског«[4] зове се данас пијаца опћенародног гласања.

Сјајну прошлост Напуља сачувао је кроз толике бурне векове вулкански пепео од пропасти. Из њега се сад одгрће скоро сваки дан по гдекоја нова драгоценост за старинарску науку и вештину и слаже се у простране тремове народног (негда бурбонског) музеја. Овај је музеј школа што привлачи уметнике целога света у ово место и тиме подржава трговину и обрт напуљских становника, којих има преко половине милијуна душа. Један део овога становништва посвећује се вештини, имајући на руци класичне обрасце

[1] *Аутократија* (грч.), неограничена влада.

[2] *Викторија с палмом.* Викторија (лат.: победа) је била у Римљана богиња победе, и често је у руци држала палмову гранчицу, као знак победе.

[3] *Piazza dei martiri* (тал.), трг мученикâ.

[4] *Потоњег краља »сицилијанског«*, Фрање II (1859—1860).

који су приступачни и најсиромашнијем раднику. Томе се има приписати снажни полет у скулптури и живопису, што се данас опажа у новој Италији, полет који је у европским изложбама привукао на себе пажњу целога света. Вештина не остаје без уплива на грађевину и на индустрију покућства, те се с тога у Напуљу огледа на свима рукотворинама благороднији укус, но што се то виђа у осталим европским градовима.

Дух радиности, који неоспорно веје кроза овај народ источне крви, и данашњи тесан додир његов са истоком, од куда му потичу нека средства за индустрију, без сумње ће кад-тад уздићи ово место на онај високи ступањ уметничке производње, на коме се одликовао у минуло доба, и зато Напуљу не доликује сад Овидијево и Хорацијево име »ленива Партенопа«. Томе староме називу није се чудити, кад узмемо у обзир, да је древни Напуљ био, као што рекох, насељен разним источним и јужним племенима, који, будући робови осиљеног Рима, без икаквих грађанских права, народ презрен и гњечен, не мogaху имати ни воље, да укажу своје умне силе за туђ свет, који их презираше. Шта више млада хришћанска секта, која је баш у овоме притешњеном сталежу налазила своје прозелите[1], ишла је ускос античкој култури, а кад се осилила у гњиломе царству цезарском, потирала је силно све споменике ње-

[1] *Прозелит* (грч.), онај који прелази у другу веру; присталица неке вере, верни.

зине. Средњи век наравно није у томе донео никаква бољитка: римски аугури променили су само име и рухо, а pontifex maximus[1] негдашње римске републике носи то име још и данас. Ваљало је да народ огреје дух човечанске слободе; да њихови учитељи престану подсецати му крила, на којима појединци из народа у свако доба уздижу себе, а собом и свој народ, пут истине и небеске узвишене лепоте — а тим путем почео је, ја мним, драги мој Љубо, да узлеће млађани народ нове италске земље.

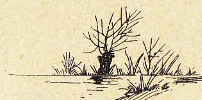

[1] *Pontifex maximus*, првосвештеник у Римљана, њихова верска глава.

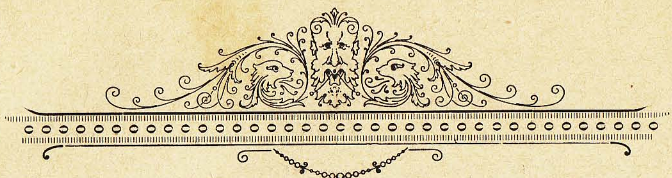

IV.

ПРВИ КОРАК

Vedi Napoli e poi...[1]

Ако хоћу да говорим истину, праву истину, онако као кад бих сведочио на суду, то морам рећи, да сам хотимице изоставио потоњу реч из овога на челу стављеног италијанског става. Изоставио сам је из више узрока, из многих узрока; али ћу све те узроке да приберем у један једити, да не бих, ређајући их методично, давио те с њима, драги мој Љубо. Ти знаш добро коју сам реч изоставио; знаш да том једном речцом отпочиње све оно, што човек не зна, а да се њоме завршује све што је човек отпочео... А зашто сам је изоставио, то ћу ево сад да ти кажем.

Изоставио сам је зато, што нећу ни да мислим на смрт, кад преда мном цвета весели живот, а то ли, да истражујем извор овога средњовечног хиперентузијазма[2], слич-

---

[1] *Vedi Napoli e poi...*, окрњена талијанска узречица Vedi Napoli e poi muori — Види Напуљ па умри (тако је леп).

[2] *Хиперентузијазам* (грч.), претерано, превелико усхићење. Писац није рад претерати, усхићавајући се лепотом Напуља и његове околине.

нога ономе детињскоме периоду[1] хришћанскоме, кад се овај земни живот сматрао само као спрема за неки други... бољи... Лепо је то читати, особито младоме човеку песничка духа, како се тај и тај паладин[2] у то и то време, кад је угледао »неописану« лепоту те и те Аделинде, пробô на своје копље, да не би, живећи даље, дошао у опасност гледати још коју лепшу лепотицу. Ја сам на срећу (или на жалост, ако ти је драго) претурио то песничко доба човјечја живота; гледао сам и гледао градове, велике и мале, лепе и ружне; трчао сам по њима и около њих, колико су ми то допуштали уморни краци, али сам се иза свакота таквог похода редовно — враћао дома. Јамачно ћу се здрав читав вратити, пошто сам се и Напуља сит нагледао!

Али док сам овде, хоћу, веран првоме делу те талијанске реченице, да га гледам, добро да га гледам; хоћу да се уживим у тај весели дух његов; да се смејем са свима, који се смеју; да не плачем с онима, који плачу; па ћу затим да причам теби и свима, који хоће да ме чују, зашто сам се смејао, а да вам оставим да погодите, зашто нисам плакао...

Нико боље није осетио од тебе, драги мој Љубо, који си обишао толике градове, какав је онај немир у нама, кад се нађемо усред ноћи под кровом каквога новог града; каква је оно журба, кад се доврши у јутру и тако

[1] *Период* (грч.), део времена, доба.

[2] *Паладин* (франц.), у средњем веку дворанин кога владаоца, а особито: дворски витез, ритер.

испресецани сан, а ми се спремамо за шетњу кроз град; какво је оно љубопитство, кад крочимо ногом први пут кроз улице града, који нигда још нисмо гледали — Па ако је још тај град чувен; ако су представе наше о његовим лепотама подгреване списима и причама, те је за дуже време све више и више јачала у нама жеља видети га, дисати у њему, гледати га својим очима — ми крочимо тада по њему, као оно победилац што ходи по пољу своје добивене битке и гледамо га очима, с каквима се гледају давна раздвојени љубавници. Како је ту све занимљиво што се гледа: како свака тварка, свака нова појава силно привлачи наше око, снажно колеба наше осећаје! То су дани узрујаности и немира, којима се човек одаје са свом душом, па је још и срећан, што може да је узрујан, узнемирен... Мислим, да овај расположај не може никад умрети у живој души човечјој; да се он, да речем тако, сваки пут изнова рађа, кад год човек стане ногом на непознату земљу па све да је он прејездио стазе и богазе од пола света: он ће на свакој новој стази бити са̂м нов и запињаће свој корак да гледа, опажа, да се диви или да се гнуша ономе што гледа — али душа његова не може мировати; у њојзи ће да се мету осећаји, које ће ветрић да разнесе један по један, као што разноси љуску од кестена: само ће језгра онога што угледа и расуди да остане у њему за навек. Тако је исто са оним каменом, што га бујица ваља у до̂, — па кад га доваља до у корито

плавога мора, кад с њега згули трошну кору те остане само тврдо срце, што друге ломи, а себе више не круни, — тада ће миран да застане крај морске пучине, и отуд ће да прича задњим[1] коленима, какве силе владају на овој груди земље; силе којима не одолева ни тврдо стење, ни мека душа...

Компас о дугме од прсника, а план вароши у руци, крстарио сам кроз улице напуљске, испрва широке и видне (vico) а затим тесне и застрте сумрачним хладом (vicolo)[2]. Улице су те испрекрштане тако, да се на гдекојим местима једна пружа поврх друге, те гледалац с горње има усред града тичју перспективу[3] за доње. То долази отуд што је један део града озидан на брежуљку, који се од севера к југу као језичац пружа у море, а други простире на равници са источне стране тог брежуљка све до подножја Везувљева. Горњи део града подигнут је у новије доба, и укусан је са својих палата и красних вртова; он је са својим пијацама и пространим улицама сличан осталим градовима европским, и чини са трком од каруца исти утисак, што и рицент стрит лондонски[4], булвар париски[5],

---

[1] *Задњи*, доцнији, познији.

[2] *Vico, vicolo*, талијански.

[3] *Имати тичју перспективу* (лат.) *за штогод*, гледати на нешто озго, с висине, као птица у лету.

[4] *Рицент стрит* (енг.), једна од најлепших улица у Лондону.

[5] *Булвар* (франц.), улица засађена дрвећем. Неколико таквих улица повезаних међу собом најдивнији су крај у Паризу под именом Булвари.

линде берлинске[1], или грабен бечки[2]. Доњи део напротив, што је озидан на развалинама »Партенопе«, пијаце староримских насеобина Помпеје и Поцуоле, очувао је свој чисто источнн карактер у сваком погледу... и кад сам се нашао у средини лавирината од испрекрштаних уличица и ћор-буџака, који су скроз мокри и ако се никад не поливају, и почео се провлачити између начичканих столова свакојаком храном искићених, и зачуо дреку продавалаца свега и свачега што човеку слача и горча живот, мислио сам за један часак да сам у улицама Цариграда, Смирне или Александрије.

Улице старога и новога града опасане су веома високим кућама, и по све су лепо патосане. Куће без кровова пружају се у небо, као да хоће да се одмакну од задаха што се издиже са улице... Сваки је прозор отворен, те може по вољи да гута свеж морски ваздух; сваки има свој балкон, који, ако није украшен цвећем, ипак је пун, препун других мање мирисавих ствари. Изјутра је на њему цела постеља разастрта на углед љубопитном шетаоцу, и исписани чаршави, слични физичкој географској карти, показују на први поглед, која је породица благословена наследницима. Пред подне се на тим балконићима прави тоалета, и гледаоцу је дозвољено да студира женске типове у оригиналном

[1] *Линде берлинске,* управо Unter den Linden (нем.: под липама), најлепша улица у Берлину.

[2] *Грабен,* дивна и врло жива улица у средини Беча.

издању... а по подне се суши роба од куће на њима. Ту ћеш видети по које гаће сличне древном мозаику помпејанском; панталоне које су негда можда биле мрке, а сад се преливају између жутога и модрога; чарапе којима само фали мало пете, поплате и комадић од листа... једном речи ту је све што добра домаћица жели да види чисто у својој кући.

У вече је тај балкончић сасвим променио свој економни обкик; он је носилац лепоте у модерном издању, и сличан је својим друговима у Валенцији и Сарагоси[1]. Видети један читав ред таквих балкончића, искићен несташним црнооким девојкама и гиздавим невестама, и слушати њихово смејукање високо, високо поврх своје главе, то је нешто веома занимљиво за нас који смо вични с прозора гледати само главе и рамена наших лепотица, које ће се тешко склонити, да смехом развуку по правилу вештине намештена уста... Беше већ сумрак пао, кад једном ходајући по улици опазим котарчицу укусно исплетену, где се на концу спушта уз моје раме; секне ми кроза душу гиздава обмамљивост јужних лепотица и погледам у наокруг, да видим, за кога ли је то љубавно писамце, или бар тај стручак цвећа у котарици... од забуне не смем да уздигнем поглед пут неба, од куда долазе те рајске понуде... У то зазвечи промукли глас из висине, коме се истога часа одазове

---

[1] *Валенција* и *Сарагоса,* вароши у Шпанији, прва на средини источне обале Пиренејског Полуострва, а друга северно одатле на реци Ебру.

други из дубине пода мном... Погледам доле и видим стару — пиљарицу, где слаже — комад сира, лепиње и наранџу у котарицу која за мало пође на конопу својим аеронаутским[1] путем натраг у руке своје грозно ружне старе господарице...

Und weg war Traum und Feerei;
Prinzessin, Gott befohlen![2]

Ови балкончићи, којих у Напуљу има толико, колико и прозора, имају и своју стафажу. Гдекоји држе на своји плећи целу економну комору. Сандучац и котарчице, разне пртљаге и завоје, а крај њих о зиду виси на клиновима, опасана ликом, множина диња, патлиџана и другог поврћа, међу којима парадира на сунцу но гдекоја стајаћа одећа — па како су све куће у Напуљу притешњене једна уза другу, и већином без дворишта, то се често, много чешће но из Везува, са ових балкончића разастиру по улици облачићи прашине, измешане са комадићима разне боје из сва три «царства« природне науке. У једној од главних улица гледао сам једном газдарицу, како чупа на балкону опарено пиле, разговарајући се у исто време живахно с једном визитом[3] испод балкона, која стајаше у средини полукруга, што су га шетаоци пра-

[1] *Аеронаута* (грч.), онај који плови по ваздуху (на балону), «ваздухопловац».

[2] *Und weg war* и т. д. (нем.): И неста сна и чаролије; кнегињице, с Богом.

[3] *Визита* (франц.), посета, похода, посетилац.

вили, уклањајући се од опареног перушавог руха пилећег, што су га хитри прстићи дражесне куварке изобилно просипали над њиховом главом... Порад ових економних ерупција балконских, све улице, где су продаонице пред кућом, носе с обе стране широке стреје од платна, које се у средини по готову додирују, те се шетаоцу осим пријатнога хлада дозвољава још, да се с чистим рухом врати својој кући. Куд се дева смет, што се обдан прикупи на овим стрејама, то је тајна, коју ће ваљда након мене открити задња поколења...

Колико је нови град укусан са свога западњачког велелепља у јужноме издању, толико је стари занимљив са своје прошлости, свога чисто јужног карактера, дакле и са свога — кала. Ту странује Неаполитанац чисте крви; ту подмирује све своје потребе, где што са најбезазленијом отвореношћу... ту живи, ту мре... и само ће га послови нагнати, да изађе из његова оквира, а тада ће да ходи кроз простране улице новога Напуља као човек, који се журе да с каквог непознатог, а ваљда и немилог пута што пре стигне на своје тихо огњиште.

Тако је као што рекох; само не могу тврдити, да је то поприште напуљског староседеоца одиста тако тихо, као што се то њему чини. Сама теснођа улица грозно одбија глас с једнога краја на други, премда ће овај уз пут да сврне у сваки разјапљени прозор; па кад се сетим, драги мој Љубо, да ти гласови

не могу извирати из сичијавих[1] прсију, него су јасни и снажни као у људи, којима је суђено да се роде и умру тамо, куд остали свет долази, да мало појача своја црвоточна прса; кад погледиш на ројеве деце, што се у дражесном неглижеју ваљају по улицама и надмећу са својим старијима у викању; кад узмеш, да је говор јужног Талијана веома сличан препирању или свађи у нашим хладнијим пасовима земље — онда ћеш, као и ја, гледати, да побегнеш из те граје, док су још цели бубњеви од ушију...

Али помирљиво узмицање шетаочево није тако лако, као што се у први мах чини; улица је опћа дворана Наполитанчева, његова сала од конверзације[2] — његово дневно занимање, његов занат са целим алатом разастрт је по њојзи, и провлачећи се кроз Скилу и Харибду[3] од разноврсних домаћих утвари, сваки ће да те понуди, да купиш што од његове рукотворине; коју стару гвоздену колекву, ако и ниси у стању, да њоме попуниш породичну срећу своју; или по коју мрежу, ако и ниси одушевљен за рибање[4]. Падне ли ти на ум, да би се отресао ових понуда, да заиштеш коју ствар што је ту нема: онда си пострадао!

---

[1] *Сичијав*, јектичав, туберкулозан (сичија: јектика, сува болест).

[2] *Конверзација* (франц.), разговарање, разговор.

[3] *Скила и Харибда*, у грч. митологији два страшна чудовишта, која су на сицилијанској отоци, једно на једној а друго преко пута на другој обали, дочекивала путнике и упропашћавала их. Отуда пренесено *провлачити се кроз Скилу и Харибду* — провлачити се између две опасности.

[4] *Рибање*, риболов.

Индустријални Наполитанац има све; он ће да ти понуди столицу, па ћеш привезан за њу да седиш, док ти из десете улице не донесе оно, што си заискао... У град кад хоћеш; из града кад — платиш! Ако си на срећу заискао ствар, коју одиста требаш, можеш се као ја, задовољан вратити у безопаснији крај града...

Пошто сам уз пут крадимице завирио до у дно кућишта ових чудноватих људи, почео сам тек да схваћам, зашто проводе свој живот већином на улици.

Њихови станови су при земљи, и врата која воде право на улицу доста су пространа, да може љубопитљиви шеталац да види сва четири зида овога породичног храма. У њему је много постеља, знак беспрекорног расплода; много светих икона — знак побожности, и много кала — знак класичног равнодушја. Већина ових приземних станова скрива у себи по гдекоје живинче: перушину[1], козу, па и магаре, што обдан са својим госом дели добро и зло — а то је знак доброга, саучесног срца...

Наравно је, да оваки станови морају бити отворени по вас дан, као што је наравно, да крштене душе што ту станују по вас дан морају лежати на улицама. — — Хвала топломе сунцу талијанскоме, које ће да прогута сва ноћна испарења, те тако могу чељад свако вече да се уморна од рада и од вике склоне у чистину, коју је небеско провиђење опремило веселом староседеоцу напуљском.

[1] *Перушина*, перната живина.

Како мора бити занимљиво вече, кад се веселост усредсреди у овим тесним просторима; кад напуљски Ноје[1] пребраја главе својих љубимаца, док ови свакојаким гласовима торочу, пре но што пођу на легало!?.. У ту идилу јужно талијанског живота није могао да продре мој поглед, и ја мислим да би свака представа о њојзи била сувише бледа према рујној истини, те претпостављам прећи муком[2] преко ње.

Што ми се најзанимљивије чињаше у овим тесним улицама напуљским, где не продире странско љубопитство из меких хинтова, већ где мора гледалац да притегне опанке, ако хоће да гледа, — то је развијена трговина у њима. Да богме се та трговина обрће око свакидашњих потреба људских. Ту је све што земља и море пружа за јело, нагомилано истина у дражесном нереду, али у изобиљу; а првенство у тој чудноватој смеси заузимљу „frutti del mar“[3], који су Талијану мили као што је сланина мила Мађару, као сир Грку, као слатко тесто Турчину. Ту се свако храни са улице, и на улици, као што ту свако подмирује своје животне потребе... Све у своје време!

Од подне па до у вече видећеш на прагу скоро сваке куће по једно женско чељаде, које се чешља или се даје чешљати... То сведочи, да се женско не диже одвећ рано, да

[1] *Ноје*, изабраник Божји, који се с породицом једини између људи спасао на лађи од потопа.

[2] *Мук,* ћутање.

[3] Каменице и друге ситне шкољке; јежеви и пауци морски и др. Напомена пишчева.

може пре зоре згладити косу и умити лице, као што то чине наше девојке и младе. Живот јужнога Талијана, весели, друштвени живот, живи се ноћу, од мрака до иза поноћи; остало време је посвећено раду, који се врши у дражесном неглижеју. Тако би се могла бујна, врана кика младих Напуљкиња дневним радом или живахним покретима лако пореметити или до вечера сасвим рашчупати... Старије женско слабо гледа на леп курјук, али за то више настоји да буде чист, те ћеш га с тога често видети на прагу од куће, како држи главу у крилу какве милостине женске душе, која ће с прстима не одвећ ружичастим савесно да истреби све што спада у животињско царство, а савесно да поштеди остале делове из мртвога царства наравне историје...

Бејах силно дарнут од толике природне безазлености, кад сам под само вече из ових тескобних, загушљивих буџака излегао у простране улице новога Напуља. — Испричах ти по реду шта сам видео; али не ишти да ти причам, шта сам чуо, драги мој Љубо! То нисам кадар изрећи, нити ћу бити у стању издати икад икоме! Не, што бих можда хтео да затајим какву непријатност у говору. — Никако! Јужни Талијанац, а особито Талијанка, уме сваку реч да пропраћа, сваки осећај да тумачи покретима свога лепушкастог тела, тако лако, тако саобразно мимичкој вештини, да ће их моћи разумети и онај, који нигда није ломио главу о граматике старих и нових Римљана; и ја — по души говорити

— не видех у тим покретима ништа више, до што се може видети на другим јужним народима, који живе од ситне трговине, као у нас што су такозвани пиљари оба пола... Али гласови, али језик — тај беше неразумљив за мене и ако сам негда ломио главу о граматике старих и нових Римљана. — То није језик талијански, — то је напуљски; он има своје порекло и своју историју, и да се са мном десио један Форнасари, који је радозналу »јуност«[1] учио академично говорити талијански; да је крај мене стајао сам Данте, о коме се не може сумњати да је био Талијанац, јемачно оба не би више од мене разумели од овога матерњег језика свога.

У веселим улицама новога Напуља могао сам олакшаним дахом боље размишљати о томе. Ту је други зрак, а у њему дише по све други свет; други по пореклу и по занимању, по обичају и по језику. — Ево како.

По староме предању[2] дошао је Енеја, после пада Троје, са својом дружином и искрцао се близу Напуља, на прибрежју, које и данас носи име његовога пријатеља Мизена, о коме се прича, да га је ревњиви Тритон удавио за то, што се овај такмичио с њиме у свирци на

[1] *Јуност* (ст.-слов.), младеж, младићи.

[2] *По староме предању.* Парис, један од синова Пријама, краља малоазиског града Троје (гл. ст. 16. нап. 1), украде по причи Јелену, лепу жену спартанског (Спарта, у старо доба чувен град у јужној Грчкој) краља Менелаја. То је био узрок чувеном Тројанском Рату. Грци пређу преко Јегејскога Мора и опседну Пријамову престоницу. Десет година су се Тројанци јуначки опирали, али напослетку подлегоше, град им буде освојен и резорен. Оне који се спасоше преведе унук Пријамов Енеја у Италију.

шкољку. Вергилије је у своме спеву[1] улепшао и овековечио то предање. Истина има старинара[2], који сумњају у тај поход Енејин, али у то не сумња нико, да је Напуљ од искона грчка колонија, што сведочи и само име његово. У цвету римске силе, у доба Августово, беше један део Јеладе већ покорен Риму и становници отуд насељаваху се у ове лепе италске пределе, а кад је касније Метел[3] покорио сву Јеладу, могаше победоносни Рим привући у своју кућу све носиоце грчке знаности и вештине. Место да римско робље прими језик свога победиоца, даде му свој, те је за мало, у образованим круговима римским, грчки језик био више одомаћен но латински. У устима дошљака грчких — Наполитанаца — сливаше се оба, док нису добили свој данашњи облик. Као што ћеш на улицама старога Напуља наћи људи, који те живо подсећају на Сиру[4] и друге острве грчког Архипелага[5], тако ћеш у томе кругу чути гласове,

[1] *Вергилије... у своме спеву*, Енејида књ. VI, стих 162 и даље.

[2] *Истина има старинара* итд. Данас је наука начисто с тим, да Енејин долазак у Италију није историски догађај, као што ни Енеја није историска личност (већ је све што се о њему прича басնословно). Напротив за Напуљ вероватно је, да су ту пре Грка имали Феничани трговачку станицу.

[3] *У доба Августово — Метел.* Август се јавља на историској позорници више од сто година после Метела. — Квинт Цецилије Метел почео је год. 146 пре Хр. рат, којим су Римљани коначно подјармили Грчку (али га је довршио његов последник Луције Мумије, исте године).

[4] *Сира*, југо-ист. од Атине, грчке престонице (једно од кикладских острва). Писац је Сиру и сликао, и тај је његов акварел донела »Искра« за год 1898 у 16 броју.

[5] *Грчки Архипелаг* (грч.), Јегејско Море или острва у њему.

сличне онима, што се тамо чују. Зато и рекох, њихов језик није талијански него »напуљски«, хоће рећи поталијањени грчки, као што је на североистоку Италије језик тамошњих становника поталијањени словенски[1].

Пад Рима даде овом делу Италије стране господаре: Нормане, Немце, Шпањолце, а најзад Французе[2]. Ова два задња уздигоше нови Напуљ и населише га својим племеном, али стари не могаху раселити. Дугачка улица од Толеда, која дели оба града, граница је тако рећи двају посве различитих народа. Овде шпанска грандеца и Француска елеганца, тамо грчка трговина и обрт; овде dolce far niente[3], тамо живахна радиност; овде китњасте кароце са шареним слугама, тамо животињски староседелац, сиво магаре, и — где је благостање — по која маска[4], што тегли начичкани ветурин; овде мучање, тамо граја; овде вештина, тамо природа...

То ти је Напуљ у своме данашњем облику; смеса југа и севера, рафинерије и природне простоте, беспримерног луксуза и беспримерне сиромаштине. Само с једним је Напуљ изобилан за свакога подједнако: чистим зраком и — духовенством[5]. Десети у друштву је црнац[6], па како је ова не одвећ малена легија (Напуљ броји 600.000 становника) силно подупирала

[1] *На североистоку Италије — поталијањени словенски.* У Фурландској живе већином поталијањени Словенци.

[2] *Нормане, Немце* итд., гл. стр. 24.

[3] *Dolce far niente* (тал.), слатко је ништа не радити.

[4] *Маска,* мазга.

[5] *Духовенство*, калуђери.

[6] *Црнац,* калуђер.

владавину бурбонску, то је Гарибалда, ушав пре осамнаест година[1] у Напуљ, изгонио добар део калуђера и калуђерица, а удобне станове њихове преобразио у школе и болнице. Тако мишљаше да се отресао многих закованих противника[2] народног уједињења. Талијански Катон као да се преварио; свећеници не беху на дому у својим намастирима, него у крилу напуљских грађана; они се вратише у град кроз друга врата, и врше сад као и пре свој уплив над становништвом, — да ли на добро народа? То ће показати потоња историја после четрнаест векова изнова васкрсле италске државе! Vale!

[1] *Пре осамнаест година,* тј. 1860 (јер је ово писмо од 1878).
[2] *Закованн противник,* заклети противник.

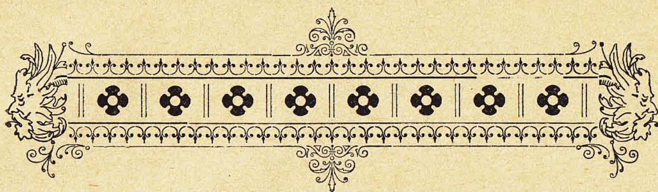

V.

АМФИТЕАТАР[1]

Che siamo noi? Sogno d'ombre, ludo di Dio...[2]

Не хоћу ту столицу! Хоћу да се навалим на овај сломивени ступ мисирског порфира, и да гледам тако у плаво — не мислећи ништа о ономе што видим. Јер кад бих почео да мудрујем о ономе што гледам, то би ме сневеселило, а ја хоћу данас да сам весео!...

А зар немам томе довољна разлога? Док се други свет у мојој постојбини мрзне, ја се овде грејем на топломе сунцу. Седим, и ако је већ Аранђелов дан, у танкој одећи и гледам, како се около мене шарени јесење цвеће. Свака је пукотина у камену цветни суд, а оширн процеп у зиду има места и за поде-

---

[1] *Амфитеатар.* Амфитеатар је у Римљана била зграда, у којој су се за забаву публици борили гладијатори или зверови или једни с другима. Она се састојала из два главна дела: попришта, на ком су се бојеви бѝли (арена), и седишта свуд унаоколо око њега степенасто уздигнутих за гледаоце.

[2] *Che siamo noi?* итд. (тал.): Шта смо ми? Сан сенака, играчка Божја...

бели бор. Ено их како климају главом као да ме зову у њихов хлад. Нећу к вама! Лепше је мени овде у топломе зраку крај овога цвећа...

Преда мном стоји зид од самих коцака, и те су тако поређане, да им рогљеви стоје оздо. Камен се већ излизао, али га тврда клачина[1] држи већ двадесет векова; не могаше га згњечити ни силан гар из Солфатаре, нити га могаше подлокати бујна киша, од кад га људи претрпана одгрнуше. И ко зна, докле ће још стајати?! Он је толико висок, да га не може прескочити ни најбешњи лав, и вуче се у јајастом округу, који захвата толики простор, да би сви попови напуљски могли стати у њему...

Поврх њега уздижу се исто тако у јајастом округу негдања седишта, која сад изгледају као окрњене степенице, све више и више; чини се као да су пошла у облаке, а те степенице испресецали су отворима, који се навезују на дугачке ходнике испод њих и кроз које негда улажаше публика у амфитеатар. Веле 36 хиљада људи могло је стати на тим седиштима. Ја сам ходећи за својим вођом озго сишао на дно ове зграде, што изгледаше као цински левак од лима, на који је случајно згазило какво несташно дете и мало га стињило — и кад сам, као с некаквог брда, слазио преко степеница доле на про-

[1] *Клачина*, леп, »малтер«; иначе: кречана, креч.

страну средину, што је зваху арена, појмио сам колики су огромни сразмери ове зграде. Сад у средини арене изгледао сам ваљда, крај мојега стуба наваљен, као пигмеј[1], или боље као нека кртица, која је помолила главу из своје рупе и срашљиво погледа на горостасну околину, која јој се причињава тим већа што је она сама мања...

Испод овога брда од зидова лежи читав лавиринат од просторија, тако изиданих, да њихови сводови држе на плећима пространу равницу арене. И тамо сам слазио иза свога вођа; прешао сам најпре оне просторе, где допире светлост споља, и видео све ћелије, где су стајали затворени лавови, тигри и пантери, што су за увесељење публике морали на арену, да ту, изгладнели, растргну по гдекојег римског роба или новога хришћанина. Затим је мој вођа уждио буктињу и провео ме кроз лавиринат од степеница у оне ћелије испод седишта, где не допире сунце. Ту су људи чекали да дође дан «представе», кад ће за увесељење публике бити растргнути од које дивље зверке, и ако су ти људи били тајни хришћани, следовало је томе примеру опште пљескање и френетичко клицање. — — Али да — ја седим у сунцу и зарекао сам се бити весео!... Стресао сам са себе мрак из оних мемљивих ћелија, где су негда уздисали људи, па сам сад при светлости и топлоти, и бих чудне мисли сновао, да се ни-

[1] *Пигмеји*, по грчкој митологији некакав врло ситан народ; у пренесеном смислу: кепеци.

сам зарекао гледати у плаво, и не мислити о ономе што гледам. А шта бих имао лепога и да мислим, што би стајало у свези са овом горостасном зградом коју гледам? То би морале бити мисли о велелепном плашту, који покриваше гњило, рањаво тело развратнога, у пороку огрезлог, у свирепству окорелог Рима... Морао бих мислити на сувереног матероубијцу Нерона[1], који је у сујетноме заносу скочио на арену, да у борби са зверјем надражи своје у разврату већ утрнуле живце;... на оне нежне, беле руке, што весело пљескаху, кад год би под ударом гладијаторскога мача прсла крв из дамаре, човечје и оросила бели као снег песак на арени; на она нежна, ружична уста, што викаху победиоцу: «рини мач у месо[2]», кад год би ногом стао на врат свога побеђеног сачовека; — морао бих мислити на она снежно бела лица, што се светљаху у сладострашћу, кад год би бедна жртва у грцању праштала се с душом... Не, не — на то нећу да мислим!... Нека мисли на то, ко хоће, ја ћу у овоме топлом сунцу, крај овога лепога цвећа, што је гнојено свакојаком крвљу, крвљу људском и зверском, крвљу мученичком и злочиначком, да затворим очи, и будан да снევам снове, какве их снује топлота јужнога сунца и боја, мирис јужнога цвећа...

---

[1] *Нерон матероубијца.* Гл. писмо IX.

[2] *Рини мач у месо.* Кад публика није хтела опростити живот побеђеном гладијатору који је молио за милост (гл. стр. 55), она је довикивала његову супарнику: „Удри још“ (ferum recipere и repete!).

Гле, тек што сам свео очи приказа ми се амфитеатар сасвим другачији, но што сам га гледао мало пре. Видим чисто како се са свих крајева разастиру покривала над њим, а поједине зраке сунца, што прострељују кроз отвор, дају арени мађиско осветљење. Унутарњи зид од арене обојен је оздо скрлетном бојом, поврх ње исписане су масним фрескама слика до слике; свака је другачија, па ипак су све по замисли једнаке, јер представљају скупа борбу у арени. Седишта су искићена источним ћилимима; ложе се блистају у злаћаним арабескама, а међу њима једна над големим сводом сија се у злату и пурпуру. У њојзи седи један човек, повисок, мршава лика, танких усана и оштра потмула погледа, са ошуреном до главе косом и глатко обријаним ликом. На левој страни крај њега видим жену, не одвећ лепу, али племенита, господска лика и држања. Средину простране ложе заузело је дете пунахна, женска лика — види се да то није син оне матере, што седи крај њега.

Седишта беху већ пуна, кад уђоше ово троје у амфитеатар и народ се са њих диже да поздрави свога императора. Овај тек што је отпоздрав климнуо главом.

— Тиберије као да је данас нешто зловољан, Салустије — рече један младић[1] близу мене тихим гласом једном старом, ћелавом, али црвеном тогом[2] заогрнутом човеку.

---

[1] *Један младић,* он се мало доцније (стр. 54) зове Клаудије.

[2] *Тòга* (лат.), горње одело, огртач у Римљана. *Црвеном тогом заогрнут*, тиме хоће да се каже, да је Салустије из одличне куће или човек високог положаја.

— Ваљда је на домаћој арени било удвоја са Ливијом[1] — шапташе му старац у одговор.

— Или је ваљда угледао у амфитеатру какво лице, које би радије гледао крај себе, него своју гиздаву Јулију...

— Eheu, tarde[2] — рече старац, слегнув рамена.

Дакле је то Тиберије, помислих у себи; а она жена је дакле Јулија, поносита кћи Августова, зарад које је морао да пусти матер свога сина Друза[3] — жену коју љубљаше! — Јадни Тиберије! Ти си данас свемогући тиран; сазидао си, као орао, своју кућу на врхунцу стрмне греде од Капри[4], и мотриш отуд с орловим оком, хоћеш ли угледати кога, који те својим слободоумљем преза иза сна — — куку ономе, на кога падне твоје око! Пред твојим очима мора да скочи са високе греде у море испод твојих ногу; а ликтори[5] твоји старају се већ, да отуд више не исплива...

А зар нема разлога овај човек мрзити свакога, бојати се свачије сенке? Мати му Ливија продаде га другоме мужу своме Августу, док још бејаше дете[6]. Император не доби на-

[1] *Ливија*, мати Тиберијева.

[2] *Eheu, tarde* (лат.), ах, доцкан.

[3] *Матер свога сина Друза*, Агрипина, прва Тиберијева жена (гл. одмах ниже).

[4] *Капри.* Тиберије се повукао на ово острво год. 26 по Хр. да се више до смрти, год. 37, и не врати у Рим.

[5] *Ликтори* су слуге, које су у Римљана ишле пред краљем, вишим чиновницима и царевима, да уклањају свет с пута, да га нагоне да им одаје почасти које су им припадале, и да извршују њихове заповести. Овде колико наши полициски органи жандарми.

[6] *Мати му Ливија... док још бејаше дете.* Ливија се преудала за Августа 38 год., а Тиберија је родила 42 пре Хр.; њему је дакле тада било четири године.

следника[1], те мораде усвојити с и н а с в о ј е ж е н е, али је у њему остало до смрти подозревање на туђу крв... То подозревање беше ваздух, што га је удисала млађана душа Тиберијева. Оженише га Агрипином, кћери пријатеља царева Агрипе, али кад Цезарева кћи Јулија остаде удова, дадоше му на срамоту маћеху његове жене[2], а Тиберије мorађаше крвавим срцем да одгони жену коју љубљаше, која му даде сина, а другоме понесе већ зачеђена у крилу[3]... и да узме Јулију, коју не љуби, и која се зато радо теши у наручју Семпронија Граха[4]...

Рим се смејаше превареном мужу, а Тиберије мучаше.

То не беше доста. Кад се тај човек осмели да отури своју вероломну жену, морађаше поћи у заточење далеко, далеко од Рима, на острво Род, и ту кајати пуних двадесет лета, што није хтео да буде предмет општега ругла. Тиберије мучаше у заточењу, али то мучање беше у отрованом већ срцу она тишина, што претходи оркану. Дозваше га натраг и заоденуше царским пурпуром преминулог Августа. — Тиберије мучаше, али то мучање беше магла што застираше пожар, који већ бешњаше у његовој души. Он гледа

[1] *Император* (лат. цар) *не доби наследника*. Август је имао само једну кћер, Јулију; од ње је истина добио три унука, али они сви поумираше пре њега.

[2] *Маћеху његове жене*. Агрипа се оженио Јулијом, пошто је Агрипину већ био добио од друге жене.

[3] *Већ зачеђена у крилу*. Светоније, Живот Тиберијев глава 7.

[4] *У наручју Семпронија Граха*. Тацит (римски историк, од прилике 55—117 по Хр.), Анали књ. I, гл. 53.

негдашње ругаоце своје, како се улизују крај његова скута и осмејкује се милостиво на њих; али је тај осмејак гујин напој, што опија пре но прогута. — — Један по један губи се у бездан ; један по један нестаје са лица земље, а Тиберије мучи. — —

Тиберије мучи, али с њим мучи и вас ужаснути Рим; мучи, јер ваљда осећа, да другачије не може ни владати онај, који му је четврт века[1] робовао. — Роб се сад грозно свети!

Клаудије имађаше разлог[2]: Тиберије је данас зловољан. Крај њега седи жена, која није мати његова сина; жена која га је небројено пута издала[3]; — он би је могао одгонити, удавити — — али која вајда? Агрипина је већ одавно жена другога човека[4]. — Ено је где из супротне ложе сева погдекад очима на царску ложу. — То је поглед увређене жене! Тиберије се само њега боји.... Крадимице ће да баци око на ону страну, па ће онај исти час смућено да гледа преда се...

Тиберије је зловољан. — Хоће ли ово неколико живота, што ће данас да се угасе на арени, одланути томе задовољству?

Тек што је климнуо главом, кад су стали гладијатори пред царску ложу да га поздраве.

---

[1] *Четврт века*, он се ожени Јулијом 11 год. пре Хр., а сео је на престо 14 по Хр.; дакле таман двадесет и пет година.

[2] *Имађаше разлог*, имађаше право.

[3] *Издала*, изневерила.

[4] *Агрипина... жена другога човека*. Пошто се развела с Тиберијем, Агрипина се удала за Азинија Гала, сина чувеног Августова пријатеља и знатнога римскога војводе, државника историка, песника итд. Гаја Азинија Полијона.

Ave, Caesar imperator, morituri te salutant[1]! И пођоше на свој потоњи рад у арену. Кад се доврши тај крвави рад, неће их већ бити толико на поздраву...

Ево већ отпочиње гладијаторски бој!

Једна атлетска човечина, стари гладијатор, који се толико пута већ огледао на арени и враћао с ње здрав читав, узео се надметати с једним дечаком нежна лика и плаве косе. То беше роб из побеђене Германије[2]. Један тренут, један удар и топла крв из раздвојене дамаре на глави младићевој оросила је бели песак у арени. Голијат је стао својој жртви ногом за врат, и видећи да рањени младић не пружа прст[3] у знак, да од публике проси[4] свој живот, окренуо је главу народу и пита, хоће ли даље? Нема милосрђа за онога, чије је племе за један дан потрло толике легије Августове, што им заповедаше лакоми Варо[5]. — Публика је дигла своје песнице, а то значи: »Доврши[6]!« — Још један удар и прва лешина простртa је на бели песак у арени. — — —

---

[1] *Ave, Caesar* итд. (лат.): »Здраво да си, Цезаре императоре (царе), поздрављају те који иду на смрт«, узвик којим су гладијатори можда увек поздрављали римског цара, кад би се појавили у амфитеатру.

[2] *Побеђена Германија.* За владе Августове Римљани су више пута с успехом ратовали против Германаца.

[3] *Пружа прст* итд. Рањени гладијатор молио је публику за милост дизањем кажипрста.

[4] *Просити*, молити.

[5] *Лакоми Варо.* Римски војвода Варо лакомошћу и другим насиљима тако је озлоједио једно немачко племе, да је скочило на оружје и сву му војску три легијона, уништило 9 год. по Хр.

[6] *Публика је дигла* итд. Ако би гледаоци окренули палце на ниже, значило је, да не опраштају живот молиоцу.

Тиберије баци само летимице свој поглед на мртвога Германца и његов лик остаје укочен као и пре...

Агрипина сену с усијаним очима пут њега, као да шћаше рећи : чудовиште, која ли је већ то жртва?

Тиберије виде све, и ако не гледа ништа...

Он је зловољан, јер заповеда, да се гладијатору победиоцу не да ни заоставштина побеђенога ни зелени венац[1], док не окуша своју снагу на ком јачем.

Мач је изнова сенуо, и публика је изнова запљескала истом победиоцу. — —

Чело Тиберијево, до сад мртво као слеђено море, заталаса се на један тренут.

Зар да има кога ту на римској земљи, коме народ пљеска, ком даје знак наклоности и коме жели да изађе жив из арене, — а тај неко да није цезар император?

— Нека се пусте зверови и уведу хришћани. Гладијатори нека само себе бране — то је заповест из царске ложе.

Дванаест чељусти отворише се на ивици од арене и помолише се из њих железни кавези, да за часак опет празни утону у мрачне подземне ходнике. Арена се зашарени од бесних, погладнелих зверова, што их побеђена Африка шаље на дар велемоћном Риму. — Мртва је тишина на арени, али је ужасна та тишина. — —

---

[1] *Зелени венац.* Гладијатора, који би се одликовао, награђивали су венцем, палмом, новцем и др.

На све стране виде се хришћани, људи, жене и деца на колени; с њихових су руку скинути синџири, али они те руке не спремаху за одбрану, већ их склапају на молитву. — — Још један тренут и бесна зверад, засенута јасном светлошћу арене, угледа своју крваву храну. —

Амфитеатар је махом одјекнуо једним радосним усклином. — Народ римски ужива своје најмилије весеље!

За тили часак нема ту већ живе душе да помене часни крст. — —

Али зверови још виде около себе живе људе; оне исте што их до сад моријаху глађу.

Са гладијаторима отпоче се сад крвави бој. Оштри зуби зверски почеше се ломити о тврде мачеве, а канџе тупити о челичне визире. Страхотна је то борба; ужасно је то весеље!

За мало и на арени је још преостао један тигар и један човек. Први видећи своју погибију, скочи на парапет[1] од Тиберијеве ложе. Јулија врисне, Тиберије се осмехне. — Он је умирен: развеселише га мртви лешеви хришћански, гладијаторски, на арени. — —

— Је ли, Друзе, ти ћеш, кад дорастеш, убијати их својом руком на арени?[2]

То рече, а помисли ако ти њих не убијеш, они ће тебе.

Тигар се стропоштао натраг на арену, а тај тренут употребио је гладијатор да умртви

---

[1] *Парапет* (ром.), ограда, наслон.
[2] Речи Тиберијеве. Напомена пишчева.

потоњу зверку у данашњој представи. Тиберије му дарова венац и поклони слободу. —

Али тај гладијатор, што доврши борбу, не беше онај исти, који је отпочео...

Тиберије је задовољан.

А сутра?

Тешко оном, на кога сутра падне зловоља Тиберијева!

Богу хвала, што нас двојица, драги мој Љубо, нисмо међу онима, што чекају сутрашње јутро Тиберијево! Ти си песник а ја мудричало[1], а Тиберију не беху мили ни весели песници ни озбиљна мудричала.

— Vale!

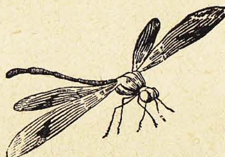

[1] *Мудричало*, који мудрује.

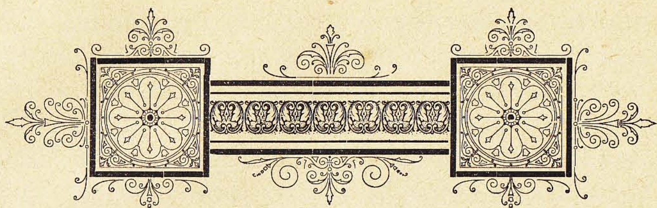

VI.

НАПУЉСКО ТРОЈСТВО.

Међу зидинама града Напуља, који је, као што рекох,[1] остао поштеђен од вулканског талога, шеталац ће за који часак заборавити, да му је под ногама лавиринат од олука, кроз које се мету кључеви од паре, или ваљда кроз које куља потоцима у силном огњу истопљено камење, као оно што гледамо у кузницама[2] великих мајдана. Али кад погледаш пажљиво у наокруг, кад завириш боље у те зидове или у плоче по којима гредеш, увериђеш се за мало, да град Напуљ, и ако је остао недомашен од злога госта л â в е, која је около њега застрла толике друге градове, ипак скрива у своме крилу читав Везув од лâве. Напуљ је право стовариште тога чудноватог камена, што га је вулкански жар обојио неизбројним бојама. Од њезина туфа[3] саграђене су куће, од њезина отврђа стења истесане су степенице и терасе, од њезина рујна камена изрезани су цветни судови и

[1] Стр. 15.
[2] *Кузница*, ковачница, вигањ.
[3] *Туф*, вулкански пепео збивен или слепљен у слојеве.

многи други кућевни украси, од њезина опсидијана[1] израђени су црни, златом опасани ђердани. У лави се ту станује, на лави се седи и гази, лавом се кити! Лава је јужном Талијану, што је бамбус[2] Јапанцу, што је палма Мисирцу — отац и мајка. Кад се роди, крсте га у купи од лаве; док живи, живи на лави и од лаве[3]; а кад умре, положе га у нећину од лаве. Мало је излога у Напуљу, где нећеш наћи лаву у сто боја и тисућу облика; белоћа њезина такмичи се с најчистијим рубљем, а црнило с најмрачнијом ноћи. Који год ту дође из широка света, понеће собом који комад тога чудноватог крша, каквог му драго облика, у спомен, да је одужио посету староме, па ипак вазда новоме Везуву. Које пуце лабудове белоће, који ђердан за своје миле на дому, који путир за цвеће или смањену копију каквога скулптурног уреса у музеју. — — Ах музеј, драги Мој Љубо! То огромно стовариште старо-римског рада и јада, та школа лепоте за сва потоња колена нове Италије — о њему ћу ти писати понаособ. Његов смањени одблесак само, што се мете по пијаци свакидашњег

[1] *Опсидијан*, вулкански камен, назват и стаклена лава, што личи на стакло, обично црне боје.

[2] *Бамбус*, бујна трска, веома распрострта по Азији (успева и у Европи: у јужној Францеској, Белгији итд.). Употреба је његова веома разноврсна: тако се од бамбуса праве куће, мостови, водоводи, покућанство, хартија, оружје; плод и млади изданци служе као храна итд.

[3] Измрвљена лава је најплоднији земљиште за свако растиње особито за вињагу и то је узрок што се људи иза сваке катастрофе изнова прикупљаху около Везува.

Напомена пишчева.

живота, што иде из руке у руку кроз све земље и градове — с њиме само хоћу овде да те позабавим.

Највећи део напуљских становника радничке врсте живи обрађујући три сировине: камен, коралу и корњачу. Шаренило разнобојне лаве у стакленим излозима прелива се наизменце са црвенилом обрађене корале, а међу обема црни се по који излог од мрке, углађене коре, као нека жалостива стафажа ове рујне веселости. Све што је моћ јужног уображења кадра да измисли, вештачки ће прсти да оличе у овој сировини. Тисућу радника, везаних за клупе пространих радионица, боду њоме своје, зеленом стрејом застрте очи: ови да је пилом дотерају у разне облике; ови да је угладе и поређају у ситне ђердане; ови опет да је длетом изрежу у цветиће, аморете,[1] и друге разне наките. Да је окрутноме Везуву саћи доле у напуљске улице; да је корњачи допузити с топле сириске обале до ових излога: обоје би се зачудили гледећи, шта бива с њиховом кором у радничкоме Напуљу. Ту се корала по улицама румени у сто нијанса, као паприка на дебрецинској пијаци — отуд се разноси по целом земном шару, ваљда зато, што је на њему женско, без разлике вере и народности, наједнако понето за руменим украсима. За чудо има ова корала, која се у Напуљу може лопатама згртати, на

[1] *Аморети* (тал.), аморчићи. Амор је у класичној митологији био бог љубави и замишљан је у облику детета, обично с крилима и љубавним стрелама.

истоку као ретко виђени »мерџан« велику вредност. Од куда то? Турчин слабо хаје за туђе производе; он се задовољава са својим и као што хоће да се његове рукотворине не скитају по свету, тако исто мрзи видети туђе у својој кући. — — Трговачка заједница и спроводна сресства не служе му ни на што: ко хоће да има папуче од скрлетног источног кордована[1] или дулац од црне корале, ваља да иде у Цариград или у Џеду,[2] и ту да купи за готове новце — у њега нема кредита »у наточ«!

Другачији је Талијанац. Овај не само да се упиње разнети своју обрађевину по свима кутовима света, него ће свуда и потражити сировину за обраду. Потомци оних јунака, који су негда са Сципијоном Африканцем[3] на баркама прејездили Средоземно Море да освоје Картагину, и данас још у сличним баркама крстаре на истом мору, али се те барке не враћају више с благом побеђеног народа африканског, него с коралама из његова мора. — Озбиљни ратници римски прерушили се с временом у веселе сицилијанске — гњурце, који и не знају, да су им праоци негда отуд превозили — лавове, за своје увесељење у

[1] *Кордован*, фино чињена козја кожа, назвата тако по вароши Кордови (јуж. Шпанија, на реци Гадалкивиру), јер су је ту најпре справљали Маври (афричко арапско племе, које је у почетку VIII века по Хр. освојило Шпанију и у њој владало до краја XV века).

[2] *Џеда*, варош на западној обали Арабије, близу Меке.

[3] *Публије Корнелије Сципијон*, рим војсковођа, који је год. 146 пре Хр. освојио и разорио Картагину (гл. стр. 16), те добио надимак »Африканац« (П).

домаћем цирку, већ се пуно задовољни враћају у своју постојбину, на острво Капри, ако имају у својој барци један товар коралског грања ..

И што је најзнаменитије: обрађивање корале и корњаче, које занима скоро половину ондашњег народа, занат је модерни, прилагођен укусу нашег времена. Нигде нема у збиркама древних накита, што су нађени у претрпаним насеобинама староримског света, ни трага, да су обрађиване у тадање доба, и ако се други занати, као обрађевина земље и гвожђа, повлаче још из старине. И данас се у Напуљу справљају исти земљани судови какви се иза осамнаест векова налазе у крчмама претрпане Помпеје; и данас се на улицама старога Напуља кују и пиле гвоздене столице и постеље, какве их виђамо још у ономе друштву, само — што је у старих више укуса, више вештине. Укус се појављује у нацрту, а вештина у обради, и у томе на првоме месту стоје металне трпезице и постоља, што их Римљани справљаху за тоалету: тога нова Италија још није кадра да произведе! Да и не спомињем оне ситне фигурине[1] од злата, сребра и туча, које негда крашаху на тим трпезицама удобне ложнице (cubicula) гиздавих Римљанака. Какав луксуз, каква рафинерија! Да се достигне ступањ културе, на коме овакe ствари зачињу бивати потреба у кући, хоће се модерној Европи још који век школовања!

[1] **_Фигурина_** (тал.), **фигурица, мала фигура, кип, статуа.**

Међу тим је мозајик, она чудновата рукотворина од сићушних камених коцака разне боје, с којом је украшен мал' не сваки стуб од куће, сваки патос од собе у староримским здањима, добио с временом други, углађенији облик. Венецијанац и Роман[1] дељу те коцке од стаклета, Флорентинац од обојеног мрамора своје постојбине, а сваки их ређа с чудноватом вештином у слике од цвећа и тица, у арабаске и друге облике тако умешно, да се на три корака не може разликовати од живописа. Ова врста обраде без сумње је надмашила стару школу, и модерни Римљанин, који с тим коцкама копира слике из Ватикана[2] или Капитолија[3] има рашта поносити се својим радом!

Мањи део становништва, што се не бави са обрадом овога тројства напуљске индустрије, посвећује драги живот свој првобитном раду друштвеном — сточарству. Јамачно си и сам, драги мој Љубо, шећући се по улицама напуљским, често морао да свртеш с пута чопорима коза и крава, које се рано у јутру изводе из града на пашу, а под ноћ враћају својој кући. То су дадиље не само својих пастира него и свих странаца и урођеника напуљских, те с тога ваљда и уживају оне живинарске привилегије, које су им у осталим престоницама давна већ закраћене, привилегије седети усред града и шетати се

[1] *Роман*, Римљанин.

[2] *Ватикан*, огромни папски двор у Риму, с богатом збирком слика.

[3] *Капитолије*, јужни окомак капитолинског брега у Риму, на ком има такођер у једној згради збирка слика.

по њему без обзира на полицајски и санитарни ред. Занимљиво је гледати на шеталишту, како по гдекоја несташна коза чупка на дугачком «шлепу» женске одеће зелене врпце; — још је занимљивије видети пред вече по главним улицама гојазне краве, како стоје пред кућама и дају мусти своју драгу храну. — — У томе идиличном раду нити ко смета музари, нити ономе који музе — и ако би случајно улицом прошао какав господски хинтов, или пројахао какав аристократа негдање Сицилије, то би обоје с енглеским равнодушјем сврнули с пута овој идиличној процедури[1]. Мислим, да живописи живинарске врсте, који у модерним изложбама талијанским толико занимају гледаоца, имају свој извор у овако олакшаноме додиру вештака са живином сваке врсте. Није сликару ту потреба тражити у Абруцима скривене засеоке и у њима моделе за своје слике: ваља само кад се рађа и седа сунце поћи кроз улице напуљске, па ће сваки наћи што му треба...

Хотимице сам у овоме «тројству» само поменуо камен, од обраде којега живи највећи део напуљских становника, с намером да се вратим њему, кад ти будем говорио о скулптури напуљског музеја; а ако сам се нехотице дотакао ове сточарске мањине, која нас подсећа на номадисање[2] наших праотаца, на оно «златно доба» људске историје, када се човек могаше без компаса и пасоша мирно

[1] *Процедура,* (по лат.), поступак.
[2] *Номадисање* (по грч.), пастирски живот.

шетати за својом стоком по широком свету, томе је узрок ваљда што сам велики љубитељ живине и вештине која се бави с њоме. Да сам ова писма, која ти тако радо шаљем, писао онда, кад је у јужној Италији владало златно доба «сицилијанских бденија[1]», морао бих једну од ових сировина изоставити зато, да у тројству уступим место другом чему, без чега се не могаше Напуљ онда ни замислити. И тада бих јемачно био изоставио корњачу, да се не замерим судским и административним властима «обе Сицилије[2]», које у самом имену корњаче могле би назрети реч «односителног значаја» на културни развитак свога питомог и побожног народа...

То нешто друго, или да речем правије треће, било би — напуљско лазаронство. Ко не ради, ваља да краде или вара, па да живи; то је посве наравно! Лазарони, који су негда врвили по улицама напуљским, она весела дружина ленивaца и дембела, без којих се још пре две деценије[3] не могаше ни замислити град Напуљ; она особита специја[4] људи с голим мишкама и листовима, с празном врећом нигде неиспитане боје на глави, а с огртачем нигде неопраним на левом рамену; она чета негда привилегисаних крадљиваца и варалица што се храњаше туђим хлебом а појаше рујним везувским вином, а у приликама

[1] *Сицилијанско бденије* зове се устанак, којим су Сицилијанци год. 1282 уништили мрску владу Француза (Карла I).
[2] *Обе Сицилије*, гл. стр. 24.
[3] *Деценија* (лат.), време од десет година.
[4] *Специја* (лат.), врста.

и рујном — људском крвљу, — те више нема у Напуљу; и ако један немачки путник светује своје земљаке, да улазећи у Напуљ обрате особиту пажњу на своје џепове — то данас може само служити као податак за културну повест Италије. Њихов је занат престао с последњим актом династичних интрига[1] туђинских у Сицилији, а с првим чином збратимљења северног Талијана с јужним; и ако ти овде, драги мој Љубо, подгревам њихову успомену, то чиним у намери, да ти дадем тиме један мали податак више за историју људских заблуда.

Та заблуда отпочиње са завршетком грађанске једнакости у римској «републици», онда, кад су богаташима дате повластице да могу своје сиромашне суграђане због дуга злостављати по својој вољи, бити, убијати или одводити у ропство. Сиромашан народ, огорчен овим драконским[2] законом, одвоји се на »Свето брдо[3]« и заче отуд грозити Риму и његовим — капиталистама. Мудро посредовање Агрипе[4] утиша побуну, даде Риму трибуне и наложи му дужност, да мора за своје гладне суграђане имати свагда пуне магазине. Ови «државни» кошеви, с којима су дабогме они, који владаху, располагали по својој вољи и у своју

[1] *Интрига*, сплетка.

[2] *Драконски*, врло оштар, јер су закони које је написао Атињанима год. 621 пре Хр. Дракон били врло оштри.

[3] *Свето брдо*, римско име једног брега сев.-ист. од Рима.

[4] *Мененије Агрипа*, римски племић, који је, по причи, успео да стиша ове исељене сиромахе и да их врати у Рим басном о желуцу и удовима: како се једном побунише удови против желуца, што само од њихова труда живи, и престадоше радити, али тиме и себе умало не уморише, те се покорише судбини — да опет раде за њега.

корист, постадоше с временом школе лености и корупције. Они који се хране о државном трошку, имају наравно времена, и да се баве државним пословима — и кад су позније осиљени патрицији начинили од римског империја поприште партиске борбе и непрекидне буне, имађаху уза се спремну легију «слободнога народа», који се већ беше извештио правити буну не само у хатар својих господара, него, кад је потреба, и за своју корист. Тако отпоче у Риму да клија пролетаријат[1], који ће за мало да загрози и самом Палатинском брду[2]; и ако је овај, вичан да руши немилице, помогао касније младоме хришћанству да се осили, то испрва није чинио из уверења о чистоти хришћанских права, него просто, што је био заклети противник владајућих установа... И од тада се ова слободна фукара[3] у разним облицима повлачи кроза стару историју да се најзад утопи у изопачено лазаронство напуљско. Као што су негда римски патрицији имали на своје расположење по једну руљу добро нахрањених убојица, који су по ћефу господареву имали дужност, да се за оно мало јечменице што јеђаху боре у цирку или на патрициским гозбама, да кроз мрачне улице племените Роме поломе кости по гдекојем политичком противнику или такмацу својега госе или — што је углађеније — да помажу расплођавати и тако богату фамилију римских

[1] *Пролетаријат*, грађански сталеж, који живи од зараде и који има само што је најпотребније за живот.
[2] *Палатинско брдо*, знатно брдо у старом Риму.
[3] *Фукара* (тур.), сиротиња.

робова, — тако су феудатари[1] средњовечне Италије тражили у овој сада хришћанској руљи своје за свашта добре слуге, своје »браве[2]«, своју војску. Ако беше потреба, да се из самостана отме каква лепа, али не баш човекомрзива дувна[3]; ако ваљаше уклонити за навек којег опасног претендента[4], отрести се на леп начин каквога такмаца; истребити гдешто по коју сувише популарну породицу — једном речи, учинити какво зло, зато стајаше спремна читава легија лазарона. На један миг, лазаронов је мач полетео на ону страну, куда »господару« беше драго — а море је дубоко, да прогута све, што падне жртва лазаронове мрке ноћи, — а дан је добар па греје свакога без разлике својим благим топлим сунцем... и на томе је сунцу прави лазарон сваки дан одспавао свој спокојни, рептилски[5] сан.

Да су ови паразити[6] друштва гдешто и на свој рачун, као оно њихови преци, умакали свој поуздани мач у туђу крв, без икакве »више цели«, просто да дођу до мало новаца — разуме се по себи и у томе се опажа у народу жудња за самосталношћу, што карактерише наше модерно доба. И то је наравно, да су лазарони, било то са ојачаног полициског реда, или што су с временом научили више ценити свој и својих суграђана

[1] *Феудатар*, гл. стр. 27, нап. 2.

[2] *Брави* (bravo, тал.), храбри, јунаци.

[3] *Дувна* (од лат.), калуђерица.

[4] *Претендент* (ром.), онај који полаже право на неки престо.

[5] *Рептилије* (лат.), водоземци, животиње које живе и на суху и у води.

[6] *Паразит* (грч.), који живи на туђ рачун, готован,

живот, мало по мало свртали на безазленије лупежлуке, и тиме сами потписали своју пропаст. Данас их нема више на топлој риви[1] напуљској — умукла је вечерња песма њихова, не чује се више у поноћи тајанствени писак њихов; шеталац се мирно шеће по улицама градским, и ако их се когод још сети, то бива, као ево ја што учиних, у облику некролога. Бог да им прости веселој лазаронској души!

Жао ми је што не могох, као што си негда ти, драги мој Љубо, гледати из прикрајка ову чудновату чету људи, која са сунцем мењаху своју ћуд, као оно камелеон[2] што с лишћем мења своју боју; који обдан имађаху за путника пуна уста „eccellenza“[3], да би се тиме лакше обноћ, ако га домаше, наплатили за своју учтивост — али кад помислим, да сам их тако у своме тројству могао заменити с људима који седе на *своме* прагу и раде за *своју* кућу — онда радо прегоревам једну минулу идилу из напуљског живота, тим пре, што преостаје за љубопитног путника још по гдекоја, да с њоме позабави себе и онога који хоће да га чита.

---

[1] *Рива* (тал.), обала.

[2] *Камелеон*, врста гуштера; услед промене топлоте, светлости и расположења он мења боју.

[3] *Eccellenza* (тал.), екселенција (лат.), »преузвишеност« (титула).

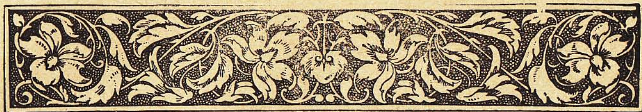

VII.

ПОМПЕЈА

У јужној Италији путује се и мимо железницу доста брзо; још живи тамо онај сој брзоногих коња, који је негда у тркама у цирку занимао и увесељавао староримску публику, као што још живи у потомцима онога народа стара бињаџиска[1] крв, која гони јадно живинче тако крвнички, да би путник морао страховати за коња, да му није доста страха за свој клобук[2] на глави. Ја велим урођена бињаџиска крв, јер ко иоле познаје јужну Италију, тај је уверен, да та трка не бива зарад уштеде времена; и тамо, као у нас, нико не хаје за енглеску пословицу: »време је новац«. — Само ту лежи разлика између предака и потомака, што су први гонили коње само за увесељење, а други их гоне за корист.

Како је околина напуљска у старо римско доба била начичкана летњиковцима поносите Роме, то су наравно оба града[3] била везана једним од оних дивотних друмова, ко-

[1] *Бињаџија,* добар јахач.
[2] *Клобук*, шешир.
[3] *Оба града,* Напуљ и Рим.

јих су остаци и у нашима пределима преживели пуних двадесет векова. Неки од ових друмова около Рима и данас још служе Римљанима за шетњу, као у доба Августово, и ходећи туда излазе нам и нехотице пред очи оне сликарске прилике, које су негда између мраморских гробова, што и данас још очаравају око гледаочево, тражиле мало самоће и почивале иза дугога дана вреве и жагора између обилатих зидова светске престонице.

Ено старога префекта[1] Улпија у својој с индинским скрлетом постављеној и златним врпцама искићеној носионици (basterna) — једна врста локомотиве, створена за господу и — ленивце, која се још овде-онде виђа у нас, али која у разборитој Европи служи само за кљасте и раслабљене шетаоце.

Мало даље тамо пролази велемоћни сенатор Вотранио на својој »каруци« (carucca) — један затворен сандук на точковима, налик на индиска носила. Он иде да преноћи у својој кампањи иза града, где га већ изгледа читава руља панегиричара[2], свирача, баханта[3] и осталих чанколиза оба пола. — Сутра ће изнурен од баханалије да заузме у сенату своју стару наслоњачу и кроз дремеж да помаже усрећити римске грађане. — — А између оба ено где на својим двоколицама (essedum) стојећи и држећи се за притегнуте

[1] *Префект* (лат.), у старих Римљана уопште старешина, начелник (овде можда префект града).

[2] *Панегиричар* (грч.), онај који држи какву похвалну беседу; овде: ласкавац.

[3] *Бахант* (грч.), учесник баханалије (теревенке).

узде сева млади претор[1] Манлије као муња кроз гомилу шеталаца — ваљда је закаснио на вечеру или на састанак са златокосном Клавијом. — Или ваљда хоће да опроба своје парипе, могу ли на првој трци у цирку претећи свога племенитог супарника, коме кроника није сачувала име. —

Али ја у мал' не заборавих зарад онога што је било, на оно што ваља да буде од овога мога писма, драги мој Љубо. Ја сам на путу у Помпеју, не у модерној кароци, већ у опћенародноме ветурину. Ти познајеш ова чудновата двоколица са тако големим точковима, да би могли поднети сав »правителствујушчи совјет[2]«. Не претерујем, јер на ветурину, где сеђах тај дан, могаше само за једнога председника бити мање, и ако је имао само два седишта.

Ветурин је универзална[3] локомотива јужне Италије, и с тога су сви друмови тамо начичкани њиме. Зарад висине точкова рукунице су за две стопе поврх коњских леђа и с тога мора јадна живина да трпи један дрвени високи самар на плећима, који држи хам. Мимо сву тежину таквога воза, осовина је тако смештена, да држи двоколица у равнотежи, и кад се све добро натовари, повуче колан што је коњу на прсима, те му још олакшава трчати.

---

[1] *Претор*, у старих Римљана судија.

[2] *Правителствујушчи совјет*, државно веће у првом српском устанку (управо год. 1805—1810), обично састављено од дванаест чланова.

[3] *Универзални* (лат.), општи.

Публике ветурину никад не оскудева; ту се свако вози. Из јутра се трчи на њему у околна места послом или у шетњу, као своја — у вече се на њему јури пут дома тако силно, да друм из далека изгледа као бразда од дима. Та публика подељена је на три класе. Елита[1] седи усред двоколица на првој клупи; ова је мало узвишена и постављена, иза ње је друга, мало нижа, од дрвета, и пасажери[2] што седе на њојзи могу само кад растегну шију преко рамена оних на првој клупи видети, куд иду. За ту удобност могу слободно мирисати дуван, што се пуши на првој класи. Пасажери треће класе седе на патосу испред првога и иза другога седишта тако да једни обрну леђа другима. Ови морају пешачити уз ветурин, кад се иде узбрдице, што они — морам рећи — чине веома савесно. За пострањије узбрдице постарао се већ весели „padrone“[3] ветурина. На степеници од зада, преко које пасажери морају да се успузају на своја места, седе 3—4 дечака, који јемачно не плаћају подвоз, те зато морају потискивати ветурин, док се не успне на брдо. Кочијаш седи на десној рукуници, а голи листови висе му у ваздуху, а поред равнотеже заузело је исто место с леве стране једно момче, које за овај бесплатан, али и удобан подвоз мора да врши службу помоћ-

---

[1] *Елита* (франц.), одабрани, одлични (овде путници).
[2] *Пасажер* (франц.), путник.
[3] *Padrone* (тал.), господар, власник.

ника, кад ваља заждети дуван или подстаћи коња да трчи брже.

Такав је ветурин; и ако сам се с њиме мало позабавио, драги мој Љубо, беше с тога, што хтедох да ти подгрејем успомену на романтичне ветуринске екскурзије. Али ћу зато штедети твоју стрпљивост говорећи ти о публици, што је на њему, јер кад би се заплео у шарено коло јужноталијанских типова, јемачно не би ме ово читаво писмо извукло из њега.

Ветурин је трчао пут југа. Портичи, Резина, Торе дел Греко и Анунцијата на подножју Везува пролетали су само мимо мене. Друм се сави с мора пут истока и за два пушкомета ево нас испред једне скромне куће, што на челу ношаше помпозно[1] име »Hôtel«.

— Siamo a Pompeji[2] — обрну се кочијаш до мојих ногу и гледаше ми у очи, као оно војсковођа кад добије битку.

— Bonissimo cavallo[3] — рекох му, знајући да чека на тај комплименат.[4]

Моја примедба нађе одјека у целој публици. Свако је хвалио коња на свој начин, а највише они, који су имали поћи даље — јемачно да обвежу кочијаша још на бољу трку.

Ја бејах одиста већ сит те трке, и гледао сам у наокруг где је та Помпеја? Али од Помпеје ни трага. —

[1] *Помпозан* (лат.), свечан, величанствен.
[2] *Siamo a Pompeji* (тал.), у Помпеји смо.
[3] *Bonnisimo cavallo* (тал.), красан коњ.
[4] *Комплименат* (ром.), похвала.

Један брежуљак обрастао травом тамна зеленила пружаше се испред мене пут истока. Његов облик казиваше јасно, да је културни слој. Пођох стазом, што вођаше уз брдо, и кад се успех, нађох вратнице са стражарима. То беше улазак у негдашњи град Помпеју.

Тај град стајаше негда на самоме игалу[1] од мора, и само северни део, пут Везува, беше мало узвишен, јер стајаше на једноме брежуљку од базалта. Год. 79 по рођ. Хр. беше застрт пепелом, који је више дана куљао из Везувљевог грла. Наравно је то место, пуно високих палата и кућа, морало, претрпано ситним гаром, добити облик брежуљака иза оне страховите катастрофе, а сад, пошто се одгрће Помпеја, остаје брег само на ивици с које ваља слазити у град као у неки левак. То је узрок што се Помпеја не види, док се не уђе у њу.

Нећу се позабављати са катастрофом, будући је ова позната читалачком свету. Само ћу подсетити наше читаоце на »Последње дане Помпеје« од Литона Булвера[2], о преводу којега дела знам да беше негда у нашим листовима доста — огласа.[3] Ваља ми само додати, да је Помпеја, шеснаест година пре катастрофе, била силно оштећена земљотресом, те је с тога мучно распознати, што је срушено

[1] Равница крај мора: италијански spiaggia.
Напомена пишчева.

[2] *Литон Билвер*, чувен енглески писац и државник (1803 — 1973 год.).

[3] *О преводу... огласа.* У ствари »Последњи дани Помпеје« изишли су у српском преводу (од Л. Костића и Ђ. Поповића) на више од десет година пре овога писма (I и II св. 1865, III св. 1867.)

тежином лаве, што ли је било у стању ресторације[1], кад је бљунуо Везув. Свакако је овај град најзнаменитији споменик из древнога доба с тога, што је пуних осамнаест векова скривен под пепелом сачуван од познијих дометака хришћанске архитектуре, која је по другим местима осакатила толике племените римске зграде.

Премда талијанска влада од више година овамо журно ради на одгртању, ипак је до сад одгрнута само трећина[2] големога зидом опасаног места. Да би прегледао овај откривени део, ваља доброме пешаку пуна четири часа хода. Кровови су подлегли тежини лаве, али су зидови остали цели, те с тога може шеталац да залута без доброга плана[3], као у сваком непознатом граду.

У град се улази кроз морску капију (porta marina), која је негда стајала на самој ивици морској, што сведоче зидови од обала и узбрдица, што води у град. Влада је уздигла на уласку једну лепу зграду, у којој се хране нађене древности; оне пак, које имају особиту вредност, пренашају се у градски музеј.

Чудновато осећање овлађује гледаоца, кад закорачи кроз усамљене улице градске, по чистоме патосу, на коме се још виде трагови од кола, што су негда ходила туда. Вратница

[1] *Ресторација* (франц.), обнављање, оправљање.

[2] *Досад одгрнута само трећина*, тј. до 1879, а до сад је откривена готово половина.

[3] У народноме музеју напуљскоме стоји модел Помпеје, који се попуни како се која кућа више одгрне. Из њега се најбоље може поучити, ко жели из ближе да позна Помпеју.
Напомена пишчева.

од кућа нема, почем је усијана лава сажегла или боље — зарад недостатка ваздуха — згарила све, што беше дрвено. Тако нам дакле при посети Помпеје стоје сва врата отворена, премда унутарње стаје и не имађаху врата као у нас, већ зарад благе климе само засторе. Та врата што јапе, и та самоћа по кућама силно потреса гледаоца и подсећа га без престанка, да је у станишту минулих поколења. Ову самоћу много уздиже недостатак прозора; ми смо у стајама затворени, нигде друга изгледа, до лепих, живописима украшених или дивним бојама омашћених зидова. У целоме месту видех само два прозорчића (један с окном) као оно у нас што су на сарачанама. Ко познаје строј староримских кућа (Булвер их је потанко описао), томе је јасно, да тим кућама и не беху потребни прозори, све и да не узмемо у обзир, да у жарким појасима куће у опће, зарад врућине, имају мало прозора. Светлост је улазила у стаје из дворишта, опасаног самом кућом, јер свака римска кућа обрће суседству, па и улици праве високе зидове, налик на куле, само без прозора, удобност и луксуз је између та четири зида.

О томе луксузу тешко да у нас има јасна појма човек углађенија укуса. Још је образована класа европска далеко иза рафинатог укуса, који влада у кућама и вртовима усред њих. Мало је који од ових последњих, који нема свој, ретком вештином обрађени и дивотним приликама украшени водопад. Изобиље

у води, које је негда оживљавало по кућама те водопаде, долази кроз силне водоводе из реке, што и данас, покривена сводом, силовито јури испод града. Обилати басени у јавним купалиштима сведоче јасно, да ту нигда није оскудевала вода; и ако у првим двориштима наилазимо на бистерне (бунаре) обично саграђене од белога мрамора, то су ови јемачно служили за процеђену пијаћу воду, премда је већина ових бунара — као што веле — примала своју воду из имплувије[1]. —

Приватан живот старих Римљана у неколико беше сличан данашњем источном животу. Свака кућа, па и најмања, састојала се из два симетриска дела. Предњи, што удараше на улицу, беше за господара, његове помоћнике или раденике, у опће за његове послове и радне пријатеље. Задњи део, посве одељен од првога, у који се улажаше кроз један сасредни украшени ходник, беше стан породице. На трпези беху сви чланови заједно, јер трпезарија (triclinium) лежи у дну сваке куће. Зарад ове поделе цела кућа имађаше два дворишта: предњи (atrium) за кућевни рад и имплувију, и задњи (peristylum) за врт и увесељење. Оба дворишта беху украшена мање више драгоценим стубовима, који држаху оширe стреје, што имађаху осигурати хлад дворишту и врту. Иза ових колонада[2] беху у наокруг поређане стаје. Живот се да-

[1] Свако предње двориште има у средини басен од мрамора, у који се слива вода с крова.

Напомена пишчева.

[2] *Колонада* (франц.), ходник чији кров носе стубови.

кле провођаше у овим красним отвореним ходницима, а тесне и, кад се застру врата, мрачне стаје служаху само за почивала (cubicula).

Јавни живот Римљана посве се разликоваше од осталих источних народа. Дању служаше за опћи састанак пространи, шареним мраморним плочама патосани, силовитим стубовима и прелепим приликама украшени форум, а вече се провођаше у театрима, од којих су до сад два (трагички и комички) откривена, и који укусом и удобношћу надмашају наша модерна позоришта. Између осталих кућа показаше ми у Помпеји и кућу драматичног песника, што сведочи да су староримски писци били у своме друштву нешто боље положени но што су наши модерни. — Осим тога служио је пространи амфитеатар на источноме крају града за опће народно увесељење.

Пре но што пођемо градом, да се позабавимо, драги мој Љубо, с новим музејем, који, као што рекох, стоји на уласку његовом. То је скромна једна кућа подељена на два простора. У њима се хране ствари од мање вредности; а међу овима погдекоје вреде много онима, који потање изучавају тадањи грађански живот. Покућство и алати, делови кућа и разне утвари из њих, то су главни предмети у тој збирци — ситни по себи, али ипак многи од њих казују нам непознате ствари, а сви скупа: да у нашој кући мало има утвари што нису већ познавали стари Римљани.

Али што овој збирци даје особиту вредност, и што се ни у самоме музеју напуљскоме не види, то је неколико у време катастрофе живих душа. Ове је све осушио топли пепео, а очувала његова сухота, и то тако добро, да се још могу јасно разпознати и црте на лицу. Једна лепа група, нађена у перистилу једне одличније породице, показује нам матер која држи грчевито своју одраслу кћер, као да хоће да је одбрани од смртноносног талога. Јемачно отац није био дома и јадна чељад не могаху, али не хоћаху да беже с другима. Мало даље лежи једна девојка у најлепшој младости; лежи потрбушке, заклањајући мишком своје лице. И то лице, што чуваше беше одиста лепо. Још даље једна жена простртa полеђице; јадна мати мишљаше тако да сачува још и сад јасно обележени плод у својој утроби. — И један Харпагон[1] као да је у овоме друштву, јер у пасу види се јасно једна повелика гука, тако окорела, као што беше његово срце ваљда за живота. Да могу сва ова нема, гаром насута уста да зборе, јемачно би о страхоти ове ерупције казала што више но што нам причају Плиније[2] и Булвер. Овим групама као стафажа служи један пас на ланцу, грчевито савијен у потоњим мукама, да се ослободи свога синџира. Ожалошћен пођох из средине ових немих сведока једне катастрофе, која у повесници људској нема себи пара.

[1] *Харпагон* (грч.-лат.), тврдица.
[2] *Плиније*, гл. Додатак.

Улице су у Помпеји патосане полигоним[1] плочама од лаве, те с тога су да богме сталније од наших модерних са коцкастим плочама. Крај кућа је патос узвишен и на угловима од улица стоје плоче од исте висине, преко којих се прелази на другу страну. Многи олуци по улицама, кроз које је тада точила вода, сведоче, да је тај тротоар држан чисто. те је шеталац могао с чистом обућом да обиђе читав град — удобност какву још не виђамо ни у нашим престоним градовима. Иза онога неограниченог кала, што га шеталац сваки дан мора да гази по Напуљу, чисто се веселије дише у овим улицама.

Крочио сам кроза сваку улицу, завирио сам у сваку кућу; нигде живе душе! Куд год бих погледао, видео бих само свога пратиоца, који стајаше крај мене као вођа, или ваљда као чувар — и овде онде по коју малену групу риђобрадих џентлмена, с црвеном књигом[2] у руци, која се ћутећки мицаше по граду. И ако је сунце стајало на зениту, чињаше ми се, као да бих гледао ове усамљене групе на крају какве дуге улице да иду у зору дома, кроз коју новосадску улицу. —

Куће су у Помпеји, и мале и велике, као што рекох, све наједнако скројене; улице имају своје »ћорбуџаке« као и свуда, и ту се виђа свашта, — јер су стари Римљани били велики љубитељи живописа. Сви су дуварови исписани сценама, то из митологије, то из њихова приватна живота, и те сцене показују

[1] *Полигон* (грч.), многоугао, који има више углова.
[2] *Црвеном књигом.* Стр. 133.

нам не само имање и укус негдашњег власника, него и његово занимање; казују нам у чијој се кући налазимо. Прчварнице су искићене фрескама из племените гастрономије; из ових се види не само што су јели, већ и што су пили; а што се не види, то нам гдешто казује по који даровити »стихотворац« и казује с масним црнилом, дакле далеком потомству... У једлој таквој »термополији« (зашто се прчварнице крашаху овим класичним именом, то нека реше филолози) читао сам: »Da mihi fridam pusillum«, што сведочи, да су наши стари имали јасне појмове о хлађеним течностима. У некој стаји друге врсте оставио је други песник сталан спомен своје несрећне љубави у овим речима:

„Амо, ко љуби! Венери хоћу ребра да ломим,
„Батином богињи да стињим бутине.
„Кад ми опа нежне груди цепа,
„Што да њојзи не разбијем главу?“

Нека ме извине наши песници, што сам се усудио поткресати други дистих[1]. Римски појета у својој срџби даде своме потоњем пентаметру на крају још један ударац ногом, што ме је тако развеселило, да сам у преводу и нехотице осакатио други дистих. Ево оригинала под звездицом, па нека се увере[2].

[1] *Дистих* (грч.), кита од два стиха (овде елегиски дистих састављен од хексаметра — шестостопца и пентаметра — петостонца.

[2] Quisquis amat veniat! Veueri volo frangere costas,
Fustibus et lumbos debilitare deae.
Si potis illa mihi tererum perfundere pectus.
Cur ego non possim caput illut frangere fuste.

Напомена пишчева.

Јадни песник! Тешимо се тиме, да се дарежљива богиња иза овакве молитве смиловала на њега. Један песник ове врсте руга се другима:

„Чудим се, зиде, што већ до сад сурво се ниси
„Од тешких досетака беспослених мрчала!“

а, међутим, појетише па мрчи и сам што мисли и осећа. —

Тако је по целој досад одгрнутој Помпеји. Пусте улице, мрке куће с маленим вратима; на улицама дућани сваке врсте, гостионичарске дворане с мраморним трпезама, хлебарнице са жрнима од брашна и пећима; продаваонице вина и уља с огромним амфорама[1], — а иза ових мрчавих зидова по кућама удобно просторје и весела узвишена вештина. Пођох улицом Салустијевом, видех кућу Хирургову[2] и самостан лепих Весталина — и стигох до херкуланске капије, с које се пут к северу спушта низбрдице.

С овим друмом хоћу да свршим, драги мој Љубо! јер на његовој ивици види се јасно, да су ту свршили и многи други — то је друм од гробова. —

Древни Римљани имађаху о смрти у опће посве друге, нашима обратне погледе. Хришћану је смрт почетак другога, бољег живота, и ако свето писмо вели, да је последица наследнога греха. — Незнабошцу смрт беше

---

[1] *Амфора* (грч.-лат.), у старих Грка и Римљана суд с две дршке (отуд име), особито за вино и уље.

[2] *Кућа Хирурга*, назвата тако што су у њој нашли више хируршких оруђа.

природни раствор докончаног живота, с којим престаје с в е, осим успомене на живот и дела умрлога. Први храни своје мрце у тврдим гробовима и чека да их једном пробуди звук трубе и сазове на суд; Римљанин се у то не узда и с тога сажиже своје умрле миле и храни им пепео у купама близу своје куће у особеној за то узиданој кућици. Те су кућице (columbaria) према стању породице мање више простране, лепе и драгоцено украшене и стоје у облику коцке, рондела[1], обелиска или просте нише, поређане дуж херкуланског друма; у мањем облику то исто што се види у Риму.

Обред беше у Римљана држати своје (балсамане) мрце седам дана у кући, јемачно да се породица за то време измири с навиком, живети с умрлим у заједници. Осмога дана износи се тело на огњиште (ustrina) у средини гробова и ту се сажиже. За овим се пепео покупи и успе у путир, који се смести у једну од колумбариских ниша; и то све бива јавно и с неком за то прописаном церемонијом. Од те церемоније и у нас се још хране запевке и — даћа. Римљани помпејански имађаху за ову последњу особину, лепо озидану кућицу међу гробовима, која се и данас гледа цела са трпезама и столицама од мрамора. У њојзи је места само за 6—7 лица, а нигде около не нађох места за кување, што сведочи, да су на даћи пружали само хлеба, voћа и вина, валда као у нас на задушницама — да су

[1] *Рондел* (франц.), округла зградица.

дакле тамо даће биле умереније него наша православно-хришћанска раскош »у покој души«...

Особеност у имућних Римљана беше, да зидају своје гробнице (ако се колумбарија могу тако звати) близу својих кућа и тако видимо спрам највеће куће у Помпеји — у којој је живео и на дан катастрофе погинуо начелник места Диомед — породичну гробницу тако смештену, да ју је власник за живота морао гледати. Јадан власник, тај није доспео, да му се пепео парадно положи у тај лепи споменик; он је заједно с једним слугом, окружен својим благом, у ходнику од подрума своје дивотне палате, притиснут гаром уза зид, на коме се још виде контури његовога господског тела.

И ти си, драги мој Љубо, јемачно осетио онај силни (и ја мним пријатни) утисак, гледећи како беше римскоме власнику пред очима оличени »memento mori[1]«. — Не знам, шта си тада помислио; али ја ћу ти шанути у ухо, да сам гледећи га дуго — дуго, уздахнуо и помислио, да не би од штете било за наш народ, кад би и наши власници имали такав мементо у каквом му драго облику пред очима.

Буди ми здрав!

[1] *Memento mori* (лат.), сећај се смрти.

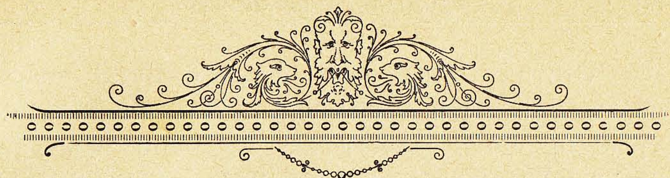

VIII.

ЈОШ ЈЕДНО ГРОБЉЕ.

Од како се историја људска сећа убавога залива напуљскога, од Киклопа до Сицилијана, врвеле су по његовим странама насеобине свију народа. Свако се ту отимаше, да нађе за себе коју стопу земље, да се на њојзи настани, па све да би био гдекоји и приморан живети подаље од овога краја, он би бар уздигао на њему свој летњиковац и долазио да се ту одмори и услади. Цезари, песници, као одлични грађани старе Роме, оставили су кроза све векове своје споменике на томе лепоме крају. Па ипак се овај лепи крај чудновато огледа у очима онога, који прати од искона његове слојеве. Сваки је за себе гробље по којега колена, а сви скупа сливају се у један свод испод којега куља вечити огањ вулкански, свод који у простору од више миља носи неизбројне пукотине, из којих куља водена пара сумпорнога задаха, или загушљиви угљенички гас, и који је местимице тако стањен, да тутњи под ногом шетаочевом или под ударом отежега крша.

Стотину а ваљда и тисућу пута[1] мењао се тај напуљски крај; где су стајале главице, ту је проврила вода; где је било море, ту се за двадесет и четири часа уздигло брдо од хиљаду стопа висине (Monte Nuovo), и сваки пут би прогутао своје жртве, и уздигао нови слој за једно ново гробље више.

Па ко зна, колико такових гробаља леже једно поврх другога?! Поменуо сам[2] да се у бунару помпејанске касарне нашао патос, о коме старинари мисле да је од улице једнога града, што лежи испод Помпеје. А ко је кадар погодити, шта ће се једном наћи испод тога патоса!

Једно такво гробље, на западној ивици Везува, састоји се из читаве варошице трговачке и зове се Херкуланум. Ништа није занимљивије до гледати с морске стране ово место, с којим хоћу данас да те позабавим, драги мој Љубо.

Један ред кућа негдањег Херкуланума лежи пред нама у свој лепоти староримске архитектуре, а поврх њих високо, високо бели се садање село Р е з и н а, уздигнуто на дебелом и тврдоме слоју од лаве, која је[3] истога дана, кад и Помпеју, застрла негдашњи град. Али је та лава, будући житка због близине вулкана, много тврђа од помпејанске, и с тога одгртање Херкуланума много трудније. Један

[1] *Стотину а ваљда и тисућу пута* итд. Доиста, крај од Напуља на запад до Куме и одатле на југ до мизенског рта сам је вулкан до вулкана (сви угашени или полуугашени).

[2] *Поменуо сам* итд. Писац се овде вара, јер то није нигде рекао.

[3] *Лаве, која је* итд. гл. стр. 10, нап. 2.

хлебар — веле — копајући бистерну за своју кишницу, наишао је на тврде и правилне степенице, и следујући у копању њима, дошао у негдање, дивним приликама украшено позориште херкуланско. Место воде, дабогме, нашао је хлебар у бистерни — злато: за мало је продао своју кућу за веома добру цену другоме, који за ископавање старина имађаше више склоности. Како позориште наравно лежи у средини града, то је касније талијанска влада почела са ивице мора да се ближи њему, и ако се до данас још није доближила. Ако посетилац мора да се слази кроз лавиринат старе бистерне низа степенице у мрачни простор позоришта, томе није узрок други, до тај, да би се морало најпре дићи цело садање село поред Херкуланума, што не иде лако, кад узмемо да је то приватни иметак[1] појединих. С тога је до сад само један мали део града угледао сунце, и то мало довољно је да засведочи гледаоцу његову негдању величину. На самој ивици морској лежи пространа царинарска кућа, зидана од опека; у њојзи је нађена згарена храна, која пре катастрофе беше ту нагомилана. Мало даље лежи судница с пространим тамницама, а отуд, међу осталим одгрнутим кућама, вијугају се патосани путови само за пешаке; идући по њима виде се с десна и лева у засецима од лаве делови од неодгрнутих кућа, а над њима све то дебљи слој лаве, што се више иде пут Везува. На томе слоју озидано је данашње

[1] *Иметак*, имање, својина.

село Резина, те се с мора гледају два града, један поврх другога.

Овај малени до сад одгрнути простор дао је народноме музеју старине од големе вредности, и то се тумачи тиме, што је у њему становала трговачка, за луксузом вазда понета класа. Испред позоришта ископана је колосална статуа од бронза, која представља Нерона на коњу, а у самом позоришту нађена је читава збирка изврсних прилика, међу којима цела породица проконзула[1] Балба у природној величини. Осим тога нађен је у кући Филодемовој архив од 3000 папируских рукописа[2], међу којима старинари по струци нађоше до сад непознате умотворе тадањег времена. Голема збирка драгоценог накита нађена је у врту Аријеве куће, крај згаренога тела једне жене, која не могаше с њиме да избегне своју пропаст. Једном речју: Херкуланум је дао до сад у сразмери много више науци и вештини, но што се очекивало од њега, и то је побудило талијанску владу да одреди сталан буџет од 30.000 франака за одгртања Херкуланума. — Кад се с временом доврши ово колосално предузеће, и дигне вас слој, што данас загрће ову варошицу, пут што води крај Везува мораће се на томе месту прерушити у дугачак вијадукт[3], а испод овога гле-

---

[1] *Проконзул*, у Римљана управник какве провинције (области).

[2] *Папируски рукопис*. Стари су употребљавали наместо хартије за писање мисирску биљку папирус (управо јамачно њену срж исечену у танке листиће).

[3] *Вијадукт* (лат.), мост преко какве долине.

даће путник дубоко на улице древнога града, које су јемачно искићене разним лепотама. О томе сам се уверио, кад сам на левој страни сада одгрнутог места угледао једну пећину, у којој се са уласка види читав ред необично лепих стубова, што састављају мозајиком патосани ходник једне палате, која у Помпеји нема себи равне. Сад је још густ мрак у томе ходнику; кад буде видело у њему, можда неће више бити нас да га гледамо, драги мој Љубо!

Хоћемо ли се успузати на оне степенице до друма, од куда смо дошли? Шта ћемо да се прашимо на другом путу около залива; хајдмо у барку и превезимо се у Позилип по чистоме, свежем морском ваздуху.

Напулитан је склоњен да пева у свако доба, па и онда кад је у невољи. Можеш мислити, како је заорио наш баркарол[1] с песмом, кад је видео у својој барци госте, који, будући Енглези (сваки одличнији странац у Напуљу је милорд[2]), могу платити за њу, колико певац захте.

За један час једара и весала, стајао је пред нама лепи крај Позилипа у вечерњем руменилу. У хладу његовога високог прибрежја огледаху се беле куће у зеленкастој води малених лука. На самој ивици морској исплетени су ходници од боровог грања, и покривени лаворином. Под њима седи весели свет напуљски, пије из белих бокала црно вино,

[1] *Баркарол* (тал.), лађар који има чамац.
[2] *Милорд* (енг.), велики господин.

и прислушкује песму што се у ономе задњем куту гостионице сплеће са сетним звуком мандолине[1].

Али ја нисам данас за песмом, драги мој Љубо; моја је мета «гробље», те с тога прођох ове веселе групе и упутих се на степенице, што воде у стари Позилип, негдањи летњиковац свемоћних патриција римских.

И одиста показују занаго њихова кућишта, да су били свемоћни. Један је зидао читаве полуотоке у море, без обзира на силу његових обилатних валова у зимње дане, само да нађе ту лети довољна хлада; други је попео своју палату на врх од брда, да тамо ухвати сваки свежи ветрић, што долеће с мора; трећи је у долу крај потока озидао простране мозајиком искићене терасе, крај дувара једне високе греде, да ту рано по подне добије сенку, а с вечера хладан долински зрак. Мимо све окресно[2] море с његовим неизбројним рибама, сваки је крај куће озидао свој рибњак, да у њему по своме ћефу нађе вазда спремну рибу, живу рибу за обед.

И све то, куће и храмови, сводови од рибњака и пространа купалишта, китњасте терасе и мраморне степенице, осташе недомашене од вулкана за то, што леже у средини између Напуља и Поцуоле, хоће, рећи између Везува и Солфатаре. Оне што су на ивици морској обалише миријади таласа нео-

[1] *Мандолина* (тал.), музички инструменат, налик на нашу тамбуру, омиљен у Напуљу и иначе у Италији.

[2] *Окресно* (слов.), околно.

дољивога мора; ове што су на брду окрунише вода и сунце; а сад стоје први као џинови из даљне прошлости, који, премда мртви, још се опиру силовитом удару морском; а други као увенуле ките од цвећа у горостасним судовима, што се шарене по виноградима новога Позилипа.

Прва развалина с пространим терасама у долу крај потока, која је озго зарођења, да јој се облик не може да разазна, беше палата свемоћнога Сејана; она лежаше између Капри, где је становао његов господар, и Поцуоле, сасредноме месту тадањега друштва. Да би без муке похађао ово друго место, Сејан је дао прокопати брдо, што лежаше између његове куће и ове потоње вароши, и тај тунел и данас стоји цео, и носи његово име. Крај самога мора, на једном језичцу, лежаше палата Ведија Полијона[1], на коју сам те једноме подсетио, а на највишем брежуљку стајаше вилистан старога гурмана Лукула, крај којега се и данас добро распознаје кућевно позориште обложено васколико драгоценим мрамором. О осталим дворцима не знам ти ништа рећи, драги мој Љубо! али толико стоји, да су и они морали бити станови одличних лица, почем је у њиховој средини стајало повеће позориште, које се до данас доста добро одржало. Све ове развалине, остаци негдашњих палата, што покриваку цео брежуљак и спуштаху се смело к истоку до самога мора, опасани су данас зеленом вињa-

[1] *Палата Ведија Полијона* итд. Гл. стр. 21.

гом, а поједине беле убоге колебице међу лишћем, као да хоће да нам реку, колика је разлика између тадање раскоши и данашњег сиромаштва на томе крају.

Идући долином крај потока на више пут Сејановог тунела, чињаше ми се, као да се џинске развалине у потоњој зраци сунца што седаше пакосно осмејкују таштини људској, што негда мнидијаше, да је бесмртна. — Јест, један што је негда стајао међу вама, преживео је све те ваше остатке минулога раскошја, све те опустошене негда злаћене палате, јер је градио своје вилистане у царству духова—Вергилије, певац «Енејиде», живи међу својим народом[1], живи међу васколиким људством, и кад се сурва овај подбрдни свод којим сам закрочио, овај тврди споменик свемоћнога роба Тиберијевог — Сејана; кад од свију ових палата, храмова и позоришта не остане ништа до једна хрпа земље — и тада ће још свако побожним осећајима да се сећа онога, који је на том красноме брежуљку од Позилипа обгрлио све лепоте из прошлости и радио да их остави у наследство дањноме потомству.

Ходећи мрачним ходником Сејановим, светлијаше ми успомена на ову звезду варварством и смутњама помраченога неба римскога, и кад сам стао на другом крају од тунела, у виделу дана, чињаше ми се да сам за један

[1] За чудо је Вергилије дуго време после смрти био поштован од простога народа као — чаробник.
Напомена пишчева.

час био заспао и у сну гледао посве други свет, друге људе и обичаје. — Беше ли то бољи свет што сам га видео? Ја мним, драги мој Љубо, да ме сваки камен, што се ронијаше под мојом ногом, подсећао на сузе, што су га негда кропиле, кад га је, један по један у палате ређао синџиром ропства оковани човек, о коме не остаде никаква друга трага, до ово мало нашега саучешћа...

Први крок из ходника на лепи друм, што води у нови Позилип, пробуди ме из мојих сањарија. Стајао сам сад на најлепшем месту напуљске околине, испод једнога осојка, којим је просечен друм, што из Напуља преко Позилипа води у Поцуолу. Пода мном се с лева плавила дивна лука а с десна пружало једно пространо виноградима засађено и белим кућицама ишарано поље. Под ногама лежаше мали оточић Низида (негдашњи летњиковац Брутов, а сад хоспитал од карантине[1]), који је својом сенком преливао море у смарагдово[2] зеленило. На обзорју огледаше се прибрежје од Мизене и острво Искија у љубичастој боји у морскоме зрцалу, а прибрежје од Поцуоле светлијаше се у рујној вечерњој боји. Не сећам се да сам игде још гледао такву дивотну хармонију боја: сваки листак као да беше на ивици позлаћен од сунца које се праштало. — Природњаци веле, да јутрење и вечерње руменило узноси наш дух, да уздиже наше

[1] *Хоспитал* (ром.) *од карантине* (тал.), болница, у којој се задржавају неко време путници, што долазе из крајева, где влада куга, колера и сличне прилепљиве болести.

[2] *Смарагд*, драги камен зелене боје.

осећаје; на овом месту мним да би се могла ова теза[1] најбоље доказати.

Иза оваквога дана, где силним утисцима раздрагани живци држе нашу душу у непрестаном колебању, где једна мисао претиче другу и бори се о првенство, човек није склоњен да се затвори међу четири зида, па све да је као ево ја сад, уморан душом а малаксао телом. — Место да пођем друмом на више, сиђох се пространим степеницама, из Сејанове гроте[2] у долину. Сад сам тек опазио, да стојим на зароњеном кратеру једнога џинскога вулкана, што га је море с једне стране провалило и силним валовима својим поравнало. Скоро свака долина у опће показује овде на узвишеним ивицама својим карактер негдањег кратера. За тили часак претрчао је са мном брзоноги ветурин ово пространо поље, и ја се нађох испред друге много веће гроте, што води у најкраћем правцу из Напуља у Поцуолу. Ова грота је патосана тврдом лавом, јер туда струје безбројни возови дневи и ноћи, и ако је зарад своје дужине и усред дана потпуно мрачна, те се с тога мора осветљавати, кад је дан (што ретко бива) суморан. Ко није вичан ходити кроз оваке шупљине, осетиће нешто налик на страх, кад види, како пролећу крај њега дугачке сенке и мрке као ноћ прилике. Чињаше ми се кад угледах ову необичну вреву около мене, да сам у подземном ходнику Плутоновом, и да ћу за мало

[1] *Теза* (грч.), питање, предмет.
[2] *Грота* (тал.), већина, овде: тамник (тунел).

видети старину Харона[1] — те се и нехотице опипах за џепове, да видим, је ли претекао још који обол[2] за потоњи пут. За чудо како сам се дотакао метала, нађох се опет усред модернога Напуља, и сетих се онога путописца Немца, који (врло практично) отпоче своја писма овако »ко хоће да се шета по Напуљу нека тури руке у џепове«. Три речи да се види из њих јасно као према сунцу, да је посветио свој путопис онима, који имају шта да чувају по џеповима.

Код нас, драги мој Љубо, српских путописаца, није вредно о овој теми трошити много речи. — — Изишао сам из гроте богат, или — да речем боље — сиромах као што бејах ушао у њу. Па место да се сад спустим крај мора и да видим ту море од хинтова и читав врт цвећа на главама женским што се у тим хинтовима парадно возе по гласовитом корзу[3] напуљскоме, — ја се пођох пузати кроз неке степенице у неки виноград и тражити још један гроб, да и њега сређам у ово моје »гробље«. Ти се сећаш већ, драги мој Љубо, да је то онај исти гроб, што га свако тражи да види, кад се нађе у Напуљу — Вергилијев гроб.

Ишао сам степеницама на више, па сам слазио на ниже, док се најзад не нађох поврх

[1] *Харон* у грчкој митологији старац, који на чуну превози душе умрлих преко неке воде у Доњи Свет.

[2] *Обол* (грч.), за ту вожњу плаћало се Харону по један обол, мали новац (од прилике грош), који су мртвацу метали под језик.

[3] *Корзо* (тал.), шеталиште; овде се мисли на најлепшу улицу у Напуљу поред мора — Riviera di Chiaja.

саме гроте од Позилипа на једној стрмној греди. Ту је на маленом простору озидана једна округла кућица, да речем капелица са полукружним покривалом. Изнутра се виде у зиду удубљене нише, као у свакоме римском колумбарију, а у дну стоји бела плоча с натписом, што га је сам Вергилије још за живота себи опремио:

„Мантуа[1] ме роди, умрех у Калабрији[2], сад сам
„Партенопин: спево сам јунаке, њиву, поља[3].

— Tomba di Virgilio![4] шаблонисао[5] је чувар овога места и показиваше ми пепео на патосу, који — по њему — беше од сажежених костију Вергилијеве породице. Знајући, да бих довео веселога старца у највећу забуну, кад бих га што запитао о његовом гласовитом земљаку, оставио сам коме другоме да му прича, како су ветрови до сад раздували не само пепео сажежених костији, него и читаве кости песникове, те им се данас не зна ни трага[6].

Четири века након смрти песникове показао је граматичар Елије Донат на ово место, као гроб Вергилијев, а касније потврдио

---

[1] *Мантуа*, римско име вароши Мантове (сев. Италија).
[2] *Калабрија*, у римско доба Калабријом се звао југоисточни део данашње Калабрије (Италија).
[3] Вергилије је умро у Бриндизи враћајући се из Јеладе. И данас се показује тамо његова кућа, која је очевидно неколико векова после њега озидана. Напомена пишчева.
[4] *Tomba di Virgilio* (тал.), Вергилијев гроб.
[5] *Шаблонисати*, говорити по шаблону, на неки уобичајени начин.
[6] Народ држи, да је Вергилије сахрањен у тврђави на челу града, што се зове Castello dell' uovo, и износио је у средњем веку сваке године литију тамо. Напомена пишчева.

је то кардинал Бембо[1], можда само зато, да одврати народ одавати религијозне овације[2] томе јеретику римскоме. Истраживања показаше, да су кости песникове, у дванаестом веку иза тумарања по намастирима, одиста донесене у Castello dell' uovo, један замак испред самога града Напуља озидан у мору. Народ држаше да град не може подлећи никаквоме освојачу, док је Вергилијева гроба у том замку, и да ће становници донде бити поштеђени од сваке заражљиве болести. Од куда је Вергилије[3] дошао до чудотворца, који по народном предању буши планине[4] и штити градове, то не знам рећи, ако нећу да усвојим сумњу, да су баш хришћани начинили од Вергилија чудотворца. Зна се да је св. Павле у проласку своме походио гроб Вергилијев и нашао, да је тај човек био по својим делима — хришћанин.

[1] *Кардинал Пјетро Бембо* (1470—1517), чувени талијански књижевник и научник.

[2] *Одавати овације* (лат.), одавати свечано почасти, долазити на поклоњење.

[3] *Од куда је Вергилије* итд. Хришћански писци већ у 3 и 4 веку сматрају Вергилија за гласника Хришћанства, јер су нека места у његовој поезији сматрали као тајно учење, нпр. четврту еклогу (идилу) као предскакивање о месији. У исто време Енејида се почиње употребљавати као дело које проричe: отвори се и тако насумце нађени стихови предсказују. Тим путем Вергилије је ушао у католичку литургију. На послетку од XII века претворен је у чаробника, и за њ су привезиване многе приче с Истока и домаће из Рима, Напуља итд.

[4] У Баји, близу Поцуоле лежи Неронова бања, у којој вода кључа вулканском топлотом. Народ прича, да је Вергилије сазидао овај чудновати лабиринат. То беше још дуго после римскога пада најзнаменитије купало у Италији. Веле да га је салернитанска школа (у средњем веку неко време чувена медицинска школа у вароши Салерну, на југоисточном крају полуострва Сорента) дала покварити, што јој чињаше ова бања велику конкуренцију. Напомена пишчева.

Ако Вергилије у гробу нема ништа против ове свечеве изреке, мени је право; али ја мним, да је ова хришћанска глорификација[1] дошла тек у позније доба, jâмачно онда, кад је црква, видећи да народ неће да заборави на свога јеретичког добротвора, морала да прекрсти давна већ иструнулог Вергилија. Ми знамо, како су први осиљени хришћански оци (премда прерушени аугури римски), вешто умели да требе своју јеретичку браћу и да тамане њихове умотворе. Ако су, непомирљиви као што беху, касније примили Вергилија у ред својих »чудотвораца«, сведочи само, да имам неко право посумњати, да су с римским песником учинили исто, што и с римским храмовима, — иskитили их хришћанским свецима, па покропили светом водицом.

Како му драго! Ако Вергилије и није био хришћанин, он је бар био човек; ако и није у детињству, као оно ми, читао псалтир и бежао с катихизације[2], он је бар читао Омира, и учио из њега да ваља љубити и уздизати свој народ, а пре свега да га ваља поучавати. А и то је нешто: је ли, мој драги Љубо?

[1] *Глорификација* (лат.), слављење.

[2] *Катихизација*, тумачење веронауке, час Науке Хришћанске.

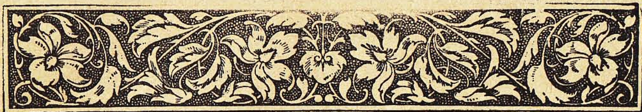

IX.

ШЕТЊА НАЗАД ДВАДЕСЕТ ВЕКОВА.

Причао сам ти, драги мој Љубо, како су се шетали стари Римљани; ваља сад још да ти речем, куда су се радо шетали, јер ти знаш, колико у њих беше покретљива и душа и тело.
Нећу овде да ти подгревам њихове војничке шетње од Багдада до суморнога британскога приморја; то смо занаго слушали у школи, и ако нигда нисмо тамо чули, зашто нам све то казују тако рано. То беху шетње, што остављаху крвав траг за собом; то беше весеље у коме су се победилачки усклици са сужањском вриском борили о првенство тако силно, да се кожа јежила и онима, који су клицали од весеља. Не, том шетњом не хоћу да забављам никога, јер се бојим, да не стигне ово моје писамце у онај исти запећак, у који сам тако радо склањао Цезарева тактична разлагања[1], што се у школама — не знам још зашто — намећу нашој мирољубивој души. На ону безазлену, песничку шетњу Римљана,

[1] *Цезарева тактична разлагања*, тј. дело под именом »Коментари о галском рату«, у ком је описано ратовање великог Римљанина Јулија Цезара у данашњој Француској (старој Галији). Због изврсног језика и лаког стила оно се чита у свима класичним гимназијама рано.

од престонице[1] преко Капуе до у Баје, хоћу да те подсетим, куда су ходили лепи дуси поносите Роме; људи који су љубили од јутра до вечера, па од вечера до зоре; који су се радовали своме животу, а не стрепили за њ.

Баја, дражесни језичац[2] у напуљске луке, беше то шеталиште; оно место, што га сунце без престанка греје и боји, а свежи ветрић с мора као чаробна лепезица дневи ноћи расхлађује. Његова је површина рај (елизијум) где Римљанин ужива своје најлепше дане, а његова утроба је тартар што га прима, кад се науживао. И мртав не може да се растане тога омиљеног места. Његови зелени крајеви, што се огледају у мору, тако често мењају своје боје, као и море што га мења, и тек што је око ухватило праву тинту[3], претапља се она као у калејдоскопу[4] у другу посве различиту, као да је хтела природа на томе месту да нам покаже, како је неограничена смеса њезиних боја, и како се чудновато земља мења према тој боји.

Које чудо што је тај крај привлачио вас римски свет, и што га је тако силно придржавао. Та и данас још, кад нам поглед блуди са неком стрепњом по развалинама што су на њему, осветљују његове боје у нашој души све чаробне слике нашега детињства, а тихи

[1] *Престоница*, Рим.

[2] *Баја, дражесни језичац*, управо: »Баја на дражесном језичцу«, тј. на полуострву што се пружа од Куме до мизенског рта.

[3] *Тинта* (тал.), боја.

[4] *Калејдоскоп* (грч.), справица која ситне предмете што су у њој, докле се окреће, представља све у новим облицима.

ветрић с мора потреса у њојзи струне, што се у пуној хармонији сливају у један осећај — у химну кад мислимо на творца те лепоте; у љубав (и ова је химна) кад се сетимо првога створа његовога. Није ли зар с тога места Хорације, праштајући се с Вергилијем, назвао га »половином своје душе[1]?« Није ли зар на њему Цезар, онај »Атлас за потресени римски свет[2]« укрочао као јагње, кад би с вечера у сенци свиленога једра, пловећи на црвеној барчици преко тихог зрцала авернскога, утонуо у неизмерну пучину женскога ока? — Није ли зар на њему речити Цицерон нашао срчаност за борбу, што ће касније да му стави главу на врх од коца, а неми језик да му изложи руглу обезнарављене жене[3]? —

Од Поцуоле почиње се завијати овај убави крај испрва к западу па све до југа, тако да је цела страна поцуолске луке окренута пут Везува. Пространа цеста[4] иде право западу и кад стигне до обале Тиренскога Мора, онда ће к северу пут Куме. Пола часа од Поцуоле цепа се та цеста у јужну грану и та води у Бају. За један пушкомет иза тога раскршћа уздиже се Ново Брдо (Monte Nuovo), вулканска главица, која не беше у староримско доба. Још мало напред идући морским крајем дола-

[1] *Половином своје душе*, Хор. Оде, 1 књ., 3 песма, стих 8.
[2] Властите речи Цезареве. Напомена пишчева.
[3] Римљанке увређене Цицероновим критикама извлачаху му из мртве главе језик и бођаху га златним иглама Напомена пишчева.
[4] *Цеста*, пут.

зимо до маленог Лукринског језера[1], које, будући опасано тесаним камењем, показује на први поглед, да га је ископала рука човечја. И ако је ово малено језеро свезано с морем, тешко је замислити[2], да је служило римским галијама за луку. Господа римска беху велики љубитељи острика[3] а да би дозволили улазак свакоме у језеро, где су се патиле најбоље острике. Гурмани римски знађаху врло добро да разликују лукринску острику од сваке друге и кад замислимо да је тај крај у почетку хришћанскога периода био јако настањен, то је вероватно Лукринско језеро служило само за запат тих Римљанима омиљених љускара. И данас походи напуљски свет то место, да се нахрани с њима, а једна гостионица крај језера брине се, да џентлмени[4] имају су чим да »залију« ту историску деликатесу. Према југу на стрмноме брежуљку још се види читав ред опалих кућа, које су се негда у свој белости огледале у Лукринскоме језеру. Венац тих брежуљака савија се к истоку до мора, и на самоме прибрежју његовоме беху »бели двори« црнога Нерона.[5]

Али пре но што се упутимо тамо к југу, ваља нам завирити у онај закутак на истоку, где је сакривено Авернско језеро. За четврт

[1] *Лукринско језеро*, у римско доба чувено језеро, сад управо бара.

[2] *Тешко је замислити* итд., један савремени писац то и изреком потврђује.

[3] *Острика* (тал.), нека морска шкољка, каменица.

[4] *Џентлмен* (енгл.), колико: одличан човек.

[5] Остаци *Неронових двора* налазе се близу данашње Баје, југоисточно од ње.

часа ми смо на његовој ивици, опасаној моћним киклопским коцкама. Гледалац ће да се задиви, кад види, шта све може да поднесе једна половина квадратне миље. Брежуљци што унаокруг опасују Авернско језеро начичкани су остацима староримских станова, који се данас у зеленом лугу беле као голубови на одмору. У томе котлу, којега је дно кристална вода језерска, одјекује глас са свију страна, а врхунци од главица описују ивице од језера мрком сенком, те се само у средини види одблеск азурнога неба талијанскога. Колонија римских патриција, што живљаше негда у тој убавој скрињици[1], могаше се довикати с једнога краја на други, и да имађаше наше данашње даљовице (дурбине) могаше видети много више, но што је и тако гледала.

На северној страни језера стоје још зидови Јупитрова храма и огледају се суморно у води; мало на више имађаху аугури тога храма згодно место, да из прикрајка гледају на све што се збиваше у томе летњиковцу. Како је њихов стан стајао одлучен у једноме закутку, то су наравно сви, који имађаху добре разлоге бити насамо, морали ближити се њима. А таквих љубитеља самоће оба пола беше у оно доба пуно на ивицама Авернскога језера и сваки господичић могаше ту у своме тускулу наћи све, што ће да му заслади вас чемер што га је из престонице понео овамо. Истина беху те сласти од сваке руке, али чемеран живот не пита много, је ли чиста рука, што

[1] *Скрињица* (лат.), ковчежић, кутијица.

их пружа, и ако се Хорацције, дивећи се лепоти предела, уједно руга онима што тамо живе, то је посве наравно, кад речем, да је Баја била купалиште тадањега доба; хоће рећи, место, где се велика господа радо одмараху преко лета. А колико малених душа живе од те велике господе, то знају и наша модерна купалишта довољно да причају. — Марије[1], Сула, Пизо[2], Лукул, имађаху овде своје летњиковце, и ако њихове баханалије још живе у нашој памети, то ваља да тумачимо грчином, што се разливаше у оно доба по жилама племенитих синова римских. Кад додамо да се извор те грчине разливао с Палатинског брда[3], из цезарских корупцијом отрованих недара, то можемо замислити, колико је обилат био тај точак.

Минуло беше златно доба Августово[4]; поштени Агрипа беше под земљом: Рим је дрхтао од њихових наследника Тиберија и Сејана.[5] Господар је презирао римски свет, јер га је познавао с ружне стране, а слуга га је мрзео, јер је знао да и њега мрзи свако живо. Небројено жртава попадаше, док су оба тирана тврдо ухватила крму, и кад би освета

[1] *Гај Марије*, знатан војвода римски († 86 пре Хр.).

[2] *Гај Калпурније Пизон*, 65 год. по Хр. ставио се на чело једној завери противу цара Нерона и, кад је она откривена, био је принуђен да одузме себи живот.

[3] *Палатинско брдо.* На Палатинском брду имали су неколико римских царева своје дворове.

[4] *Златно доба Августово.* После стогодишњих трзавица владао је у Риму за Августова царевања (30 год. пре Хр до 14 год. по Хр.) беспрекоран ред и мир, а поезија и уметност достигле су у то доба врхунац у Римљана.

[5] *Њихових наследника Тиберија и Сејана.* Тиме хоће да се каже: Тиберије је наследио Августа, а Сејан Агрипу.

њихова навалила на измишљене противнике, не би поштедели ни жене ни децу. Ко је у ономе бесправноме времену могао знати, неће ли за који час и њега домашити ћутљиви громовник с острва Капри[1], неће ли га са гозбе, из постеље потећи на губилиште? Ко изгледа такво јутро, тај се пашти да вечерас што боље проживи!

Ту је — чини ми се — кључ разврату тадањега доба, и ако се за тај разврат тражаху склонита места, као што беше Баја, то сведочи, да се у Риму без шпијунства не могаше ни веселити.

Силовите развалине што се виде на јужном прибрежју Лукринског језера остаци су — као што рекох — Неронове палате. Ова беше, као све знамените палате, од чести уздигнута над морем. Али какав је то део приморја. Само Нерон могаше се настанити на њему! Ту је једна од многих одушака Солфатаре, из које извире кључала вода. Нерон је дао избушити све брдо у лавиринат, и шеташе се по тим ходницима, кроз које и данас куља врела водена пара, а отуд би слазио доле у купке, где је у изобиљу точила вулканом загрејана вода. И то што чињаше Нерон, чињаху наравно сви и из његова светлога двора. Кад се сетиш, драги мој Љубо, како се тај човек скитао усред ноћи, без икакве пратње по улицама своје престонице, тражећи у најгрђим пиваоницама глумце, да се такмичи с њима у ре-

[1] *Громовник с Капри*, Тиберије, јер од 26 год. по Хр. влада тирански државом с тог острва.

цитовању[1] класичних улога, онда, је лако појмити, да његовој кожи не могаше наудити кључала пара из Солфатаре, и ја бих се с тобом заједно слатко насмејао на још неке његове особености, да ме ово место, где стојим, не подсећа на цезарскога матероубијцу.

Међу злаћеним зидовима оне куће, што се сад сурвана купље у бајској луци, издахнула је мати Неронова Агрипина испод мача, што га је сам син ставио у убилачку руку. Према овоме чину ишчезавају све оне влажне пећине, што се иза тога здања још виде, о којима се прича, да се у њима држаху противници Неронови затворени. Ко није кадар да штеди живот своје матере, томе је већ свако убијство пука шала!

Из гујиних недара прокљувао је Нерон, и није чудо, што је ујео иста недра, која су га понела. Агрипина је дошла у Бају да походи сина, не зато што га је ваљда била жељна, већ да му запуши очи, да не види неке сплетке, што беше сама мати у Риму наперила на њ. Али је Нерон син Агрипинин; он се чини свему невешт, грли и љуби своју матер тако срдачно, да се у двору већ поговара измирење давно завађеног сина с матером као свршени чин. Само Анацет, повереник Неронов, зна, какве се мисли врзу по Цезаревој глави; зна како иза срдачности Неронове вири врх од мача, који је наперен на материнска прса. Иза гостинског обеда полази Агрипина на пут, и како је њезина либур-

[1] *Рецитовање* (лат.), изговарање.

ника случајно пукла, улази у злаћену барку, што јој син у почаст беше дао саградити. Она не мисли ни на какво зло, јер је опијена вином и љубавним речма свога сина; али ће за мало да се увери, колико су искрене биле синовље речи, јер пошто се барка удали од краја, она се по вештачком склопу своме раздвоји. У исти мах падне случајно једно тешко весло и убије место Агрипине њезину дворкињу. Сад већ не беше више сумње у превареној матери, и будући Агрипина није страшива жена, она се баци у море и исплива на крај Да би одвратила сина од других покушаја, пожури се да му пошље гласника, како је барка «случајно» утонула, и како се она срећно избавила. Али је син доскочио лукавој мајци, и у страху да не дође на њега ред, похитао те послао матери убијцу на ноге. Да би оправдао своје насиље, Нерон је турио материном гласнику мач у руке, а затим довикао стражу у помоћ, говорећи да је гласник, по заповести Агрининој, покушао убити га. Док се то збивало у једноме крилу двора, у другоме је Агрипина издисала под ударима Аницетовим. Иза првога удара у прса, она показиваше убијци своје крило. «Овде удри, — ту је лежао Нерон!» — — Иза ове ужасне ноћи Нерон је побегао у Напуљ, а отуд у Рим, где га са радосним усклицима дочека онај исти сенат, који ће за мало да уздигне Галбу[1] на престо, а њега да баци коњици под ноге. — —

[1] *Сервије Сулпиције Галба* заменио је по избору римске војске и с пристанком сенатским Нерона на престолу.

Син беше достојан своје матере! Агрипина је убила Нероновог оца, а син је убио њу; али ја мним, драги мој Љубо, да најцрње дело њезино беше то, што је родила Нерона; онога истога, што је отровао прву жену, да може другу једним ударом ноге да пошље у гроб, што је са степеница своје палате певао уз лиру пожар Троје, кад је вас град Рим пламтео у огњу[1]; што је с Локустом пронашао отров, којим је брже морио но Јупитар муњом, што је — — али ја пођох да ти причам о неким шетњама, а не о неделима Нероновим, драги мој Љубо. Једну сам ти већ поменуо — кобну Агрипинину шетњу — и ако је испала трагична, то се није чудити, кад помислиш само да је јунак те глуме био — Нерон.

У накнаду ево хоћу да завежем за њу другу шетњу, која није ни мало жалостива; шта више рекао бих да је весела.

Ти знаш да је Калигула био весељак над весељацима. Још дететом, кад би се шетао кроз војску свога оца, смејали би се војници његовим чизмама[2]. Он се, одрастао, смејао читавом свету, па и онима у свету, који се — као Тиберије — нигда нису смејали Веле[3], да је ово старо страшило[4] једном уверавало свога математичара Тразила, да ће Кај[5] бити цар

---

[1] *Рим пламтео у огњу.* Стр. 5.

[2] *Чизме.* И надимак »Калигула« он је добио од војника због чизама, јер Caligula значи латински чизмица.

[3] Светоније. (Живот Калигулин, глава 19.).

Напомена пишчева.

[4] *Старо страшило*, Тиберије.

[5] *Кај*, Калигулино крштено име.

кад пређе сухим преко поцуолске луке. И гле! Кад се Калигула зацарио, он сагради мост од 3600 корачаји, застре га земљом и пређе са својим преторијанима[1] и са целом војском преко њега, уверавајући свакога, да је тиме надмашио и Дарија и Ксеркса[2], почем је његов мост био — дужи.

Није ли одиста смешна ова друга шетња, драги мој Љубо? Али што је на њојзи најсмешније, то је, да су сви приступни римски великаши уверавали Калигулу, да је одиста превазишао и Дарија и Ксеркса. — Јасан доказ, да су се куртизани[3] у свако доба одликовали својим даром на комичном пољу.

Још мало напред к југу, па оставимо на десно Мртво Море (Mare Morto), што га је Август великим трошком прокопао за своје бродовље у Тиренском Мору, — па ево нас на стрмом прибрежју од Мизене, на крајњем језичцу полуострва Баје.

Ту ми паде на памет трећа шетња, која ће бити потоња у овоме моме писму, као што је била потоња у животу Тиберијевом.

На врху прибрежја, на истом месту од куда је старији Плиније гледао на ерупцију Везува, пре но што се навезао у своју смрт, лежаше Калигулин дворац.

---

[1] *Преторијани*, телесна стража римских царева.

[2] *Тиме* (мостом) *надмашио и Арија и Ксеркса*. Дарије, персиски владалац, начинио је (од прилике 513 пре Хр.) мост на Дунаву, а његов син Ксеркс саградио је два преко Дарданела, и превео на њима војску у Европу (год. 480 пре Хр.).

[3] *Куртизани* (франц.), дворани.

Тиберије се дошетао у посету своме полуунуку[1] и наследнику, у намери показати му, да је још довољно снажан, да се може шетати. Тиберије мишљаше да омане друге, па је омануо себе. Утруђен путом, навали на њ неки самртни сан, те је свак у околини могао видети, да је већ дошло до краја са силом најсилнијега. Још се старац не беше раставио с душом, удворице су га напустиле и потражиле у кући његовога наследника да му честитају. Около самртникове постеље бруји весеље и клицање тако јако, да се најзад и самртник пробуди. Свак је на глас, да је Тиберије оживео, охладнео до срца; свак осећа, да је довољан ј е д а н час живота, па да прогута море свакога који се нађе у кући. И прогутало би било одиста, да се није нашао један срчан војник међу онима, што нагоше бежати из двора. Заповедник гарде Макрон уђе у Цезареву стају, претрпа немоћног старца узглавцима, и стискаше их дотле, док —

— Није истина да се пробудио, био је мртав, кад сам ушао — говораше мало затим Калигули.

То је био д е л о м удворица. Историја је сачувала његово име, али нигде не казује, како га је Калигула наградио, што му је избавио живот.

Али да! Ја сметох с ума, да је награда владалаца у опће најслабија страна у људској повесници, драги мој Љубо; ваљда зато што стоји

[1] *Полуунук.* Калигула је био унук Тиберијека брата Друза од сина Германика.

писано, да »лева не треба да зна, што чини десна«. — Говоре неки, истина, да је Калигула касније дао погубити истога Макрона — али то извесно није учинио зато, што је овај похитао да му стави круну на главу, још док му ова стајаше на рамени, већ што је правично хтео да казни Сејановог убицу. — —

Чудновате мисли сам сновао, гледећи са прибрежја од Мизене румени обасуто зрцало морско пут истока. Мишљах, како је из крваве земље ове проклијао други брежуљак, у даљној једној провинцији римској, на коме је издахнуо онај, што је једним дахом раскинуо ланце ропства у којима од небројених векова стењаше вас људски род. Мизена и Голгота, два брежуљка, по простору тако удаљена, зближила је повесница људска једно другоме, и учинила, да један према другоме све то силније одскаче. И овде као тамо умро је један цар од насилне смрти, само што овај беше цар видљивога, а онај невидљивог царства. Онај беше осуђен и убијен од сатника[1] господарских; овај удављен од онога, који му беше најближи у животу; онај је жртвовао свој живот за своју браћу, овај је давио рођену браћу немилице, а нигда не беше сит давити их.

Онај је у безграничној љубави тешио друге, што имађаху умрети с њиме; овај се до потоњег часа наслађавао мукама невиних жртава, и још на смрти могао је гледати место безграничног свога насиља. На овоме

[1] *Сатник,* официр, стотинар.

нико не могаше открити махну, његов живот беше оличена врлина; у животу овога другога не беше злочина, зарад којега се не би могао окривити. Овај је умирући зближавао своју браћу у љубави; онај је остављао мржњу и проклетство међу њима. Онај је опростио на самрти својим убицама; овај би их на прагу смрти био прогутао, да не беху хитрији од њега. Једном речи тамо бескорисна љубав што обухвата срдачно и најмање; овде себичност и мржња што ваља у прашини и највеће и грози свему што је живо. Има ли у свету веће противности у природи човечјој, но што нам се овде намећу? Голгота и Мизена два крајња пола; Христос и Тиберије, то су два крајња типа. Јерусалим је света, Баја је проклета земља!

Лепо је све около мене, што гледам чулним оком; ружно, преружно је што загледах душевним у лепоме приморју од Баје, и да се на крају не сетих на ово што сам ти сад исповедио, како се поврх тамне цезарске Мизене засијала светла Голгота, како је престрављен народ од негда уздахнуо весело, у изгледу да сме љубити свога ближњега — мал' не би ти послао најжалосније своје писмо из највеселијега краја околине напуљске.

Salute[1]!

[1] *Salute* (тал.), здраво!

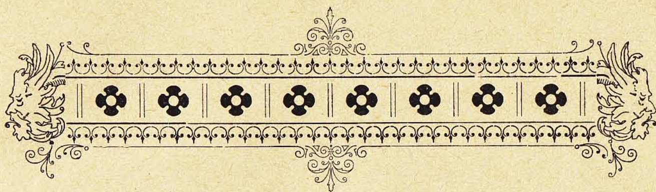

X.

МЕЂУ СПОМЕНИЦИМА.

Крстарио си доста по свету, драги мој Љубо, па знаш, како је човеку, кад се случајно нађе у средини сачуваних предмета издревности. Није од потребе, да је старинар по струци, да му је пуна глава закона археолошких[1] облика, да би нашао у посматрању тих предмета хране за ум и срце; — доста је, да гледа овлаш оно, што је около њега, па да осети њихов чудотворни уплив; око ће наћи усладу, а ум хране, гледећи на остатке једне минуле културе, која, премда древна, ипак силно утиче на наше чуло лепоте; а дух ће му разабрати јасно разумљив говор сваке утвари, што му прича, какви су били људи и обичаји у ондашње доба; сазнаће сувише, како су ти људи по укусу и осећању своме били одиста племенитији од нас, а у обичајима својим зацело здравијих природнијих назора. И они имађаху своје време за рад и уживање, као ми што га имамо, али

---

[1] *Археологија* (грч.), наука о старинама.

они беху много снажнији у раду, много углађенији у своме уживању, — две ствари, што сведоче, да је њихово узгајање било потпуније, боље од нашега.

У нашем модерном свету тек што прозире та умешност у раду и уживању, а то сведочи, да се за њих хоће изоштрен дух и углађена чула. Данашњи Французи у томе су тако далеко од Римљана, цезарскога периода, као што смо ми далеко иза њих.

То сам занаго појмио, кад сам иза повтораваних[1] посета у музеју напуљскоме стао да размишљам о стварима из тадањег света, што стоје тамо нагомилане. Негда га зваху Museo Borbonico[2], али како су краљеви смртни — вели Берне[3] — »Нова Италија[4]« даде му име, што дуже траје — Museo Nazionale[5].

Шта ли се из свега тога материјала може све извести о свету, који се негда служаше њиме! Предмети ту наслагани воде нас кроз све просторе, где су људи негда живели, и казују нам разумљиво, како су живели; казују нам сувише, да је тај живот њихов био — да речем — човечнији од нашега данашњега. Сам распоред куће, с којим сам те већ позабавио једном[6], сведочи да је тако. Римљанин имађаше у једноме куту своје куће свој домаћи храм, где је без уштрба, без не-

[1] *Повторавати* (ст.-слов.), понављати.
[2] *Museo Borbonico* (тал.), Бурбонски (по владалачкој породици Бурбона) Музеј.
[3] *Лудвиг Берне,* чувен немачки књижевник (1786—1837).
[4] *Нова Италија,* обновљена, уједињена Италија.
[5] *Museo Nazionale* (тал.), Народни Музеј.
[6] Стр. 79.

зватих сведока могао уживати своје слободне часове у кругу своје породице, и тај храм беше приступачан гдешто само неколицини његових опробаних пријатеља, који знађаху, да наједнако с њиме поштују светињу његова огњишта. Куће наших данашњих цивилизатора у Паризу и Бечу[1] у ствари су светска тркалишта, где је свакоме слободно чинити, што хоће, само не ономе, који је домаћин у њима. Ту се врзу људи знани и незнани, што ће ваљда сутра да се ругају ономе, ко их је позвао, а можда и да скрнаве осећаје, што свакој породици ваља да буду свети... Свака постеља у римској стаји имађаше обдан своје особено скровиште, и намешташе се свакога вечера изнова. У томе се обичају огледа наједнако чистота тела и душе; тела што се дневно растреса и сунча, а душе, што се скрива од профаних погледа. Наше постеље не виде зрака сваки дан, али су зато виђене од свакога, што улази и излази. Римски на гласу луксуз не знађаше за њих; у нас су оне један део тога луксуза и — по души реќи — не његов најлепши део, будући су и наши учитељи, што спавају испод балдахина[2] од дамаска, још далеко иза онога луксуза. Римски намештај у стаји, био он од мрамора, туча или дрвета, састављен је из арабесака и иште брижљиву чистоту; наш је из правих пруга, без икаквог укуса у нацрту, али је зато удо-

[1] *Наши цивилизатори* итд., образовање ми добивамо са запада (из Париза, Беча итд.).

[2] *Балдахин* (арап.), небо, свод над постељом.

бан, јер прашина сама склиза с њега, те га не морамо пајати сваки дан... Римски зидови од стаја махом су углађени и исписани сликама, те се морају често прати; наши су бели или шарени, те се прашина од лане не види на њима, а иза оквира наших слика је гдешто цело стовариште паучине... Тамо је патос од стаје једноставна плоча слепљена од неизбројних бојаних коцкица и углађена као зрцало; у нас је на патосу или паркету сто пукотина, и из сваке се диже читав облак од прашине, кад лупнемо ногом о њега. Трпезе од мрамора и бронзе тамо су постоља за скулптуру; наша су сместишта за судове од земље и стакла, — можемо их прегледати тисућама, док нађемо једне »фигуре« на њима. О упливу те домаће скулптуре, за коју Римљани гдешто просипаху злато оберучке[1]; о упливу њезиноме на чуло сразмера и лепоте у малене деце у нас још не мисле ни — педагози.

Да завиримо, драги мој Љубо, у једну такву стају, где се прикупила једна женска

---

[1] Стари Римљани беху занесени за домаћом скулптуром. Хортензије, Цицеронов такмац у речитости, ношаше вазда са собом једну сфингу (*Сфинга*, у грчкој митологији чудовиште, представљано најпре с крилатим лавовским трупом а девојачким грудима и главом, доцније врло различно.) од бронзе, што је нађена у Коринту (Plin. Hist. nat.). Брут беше страсно заљубљен у једну прилику од Аполодора. Конзулар Цестије ношаше своју статуету (статуицу) у свима бојевима. Тако исто Нерон своју грчку Амазону (*Амазоне, Амазонке*, у грчкој митологији неке мушкобане.) од мрамора (Ibid Varro Martial.).

Напомена пишчева.

група. Свака је од њих одевена туником[1], обичном кућевном одећом од муслина, без кроја и рукава, само што је прикопчана на рамени, а на струку набрана танким злаћеним пасом. Одећа је махом беле, ружичне или јаснопплаве боје, и ишарана је на ивицама разнобојним порубом или траком. На поплатима је опанак од меке срнеће коже привезан златним тракама о голу ногу, а мишке су озго искићене златним карикама. Замислимо сад около ових јасних боја и румених ликова оне мрке зидове, што окружују ту женску групу, то имамо нешто пред очима, што се не виђа у модерноме свету, како ту одскаче сваки уд, свака бора од одеће, како се црте чаробно сенче према мркој околини! Колико има на западу салона таквога дивотнога ефекта[2], такве просте узвишене лепоте?

Али ја сам у музеју, па морам — колико ми и било жао — да напустим ову дражесну слику, и да пођем кроз оне редове од стења и железа, што су под руком вештака оживели, те ће још дуго иза нас, као иза њих да оживљавају гледаоце своје.

Пустимо се прво оном улицом од мраморних прилика, што води у читав лавиринат од тремова, где је наслагана скулптура тадањег времена од камена и бронзе. У тим сликама гледамо оживела она лица, што су нам их у млађим годинама доста бледо описивали

[1] *Туника* (лат.), домаће римско одело оба пола, налик на женску дугачку кошуљу. Но она се није прикопчавала на раменима, већ »стола«.

[2] *Ефект* (лат.), дејство, утисак.

наши учени наставници. Челичне црте на лику Цезареву сведоче ону нечувену смелост у његовим делима[1] и одскачу силно од благих црта Августових наспрам њега. Август и Цезар! Човек и силеџија, дар и геније, тиха врлина и крути самосвесни порок! Ко би кадар био, да испише пером обратности у лицима ова два човека? Вештак их је исписао челиком у мрамору, и ја нисам крив, драги мој Љубо, што не могу да их ишчитам до краја. Мало даље видимо Вителија[2]; — његов гладијаторски врат смешно се подудара са именом му, а његова дела беху далеко мршавија од њега. Тамо даље стоји Нерон — познајемо га са најгрђе стране његове, а зато смо благодарни вештаку, што нам га износи у млађаним годинама његовим, кад се одиста одликовао својим даром и врлинама својим. Иза њега стоје две прилике Тиберијеве; једна је дете блага женска лика, а друга човек у пуној снази, јемачно из онога доба, кад је полазио у Род, јер около његових усана већ игра она подругљива пруга, што се касније грозно развлачила, кад би као император гледао човека на мукама[3]... Милије ми беше гледати лик детета Тиберија; из њега јемачно не би потекли толики јади првој хришћанској браћи...

---

[1] Јулије Цезар; упитан од корзара (тал., гусар), што га је заробио на мору, идући у Мисир, шта би учинио с њиме, да је он (корзар) његов роб, одговори му спокојно: »Обесио бих те на велику катарку.«

[2] *Вителије*, римски цар (69 по Хр.), необичан гурман: vitellus значи латински теле, јуне.

[3] Гл. стр. 53.

Срећан је Марко Аврелије[1], што стоји иза њега; он је сачувао такав лик за цели живот. У томе лепоме мушком лику, осенченом танахном брадом, има нешто, што нас привлачи и улива нам наклоност. Непомућена душа, што се огледа у томе лику, сведочи, да владалац и у тешким приликама може остати човек. Он ми је налик на оне мрнаре, што гледају бесну буру мирним, непомућеним ликом. Није потреба таквом лику да заповеда: доста је да захтева, па ће га свако послушати, као што га је послушала жена, кад је искао, да скине са себе индиску свилу и да се заодене простим платненим рухом. Добри Аврелије! Да те је познавао апостол Павле, јемачно би био жалио, што ниси хришћанин...

И жена има у томе друштву, по сталежу већином царице, по нарави жене, као и наше што су — гиздаве, ако су лепе, достојанствене, ако нису, али судећи по начину, како носе своју косу, свеколике таште. Гдекоје имају тело од белога мрамора, а одећу од црног или руjног, а на коси још се види позлата. Ту је Ливија Августова, позната Агрипина[2], Јулија Титова[3], Фаустина[4] (дивно израђена глава од белога источног алабастра[5]),

[1] *Марко Аврелије*, римски цар (161—180 по Хр.), благ, тих човек.

[2] *Ливија*, *Агрипина*, гл. писмо V.

[3] *Тит*, римски цар (79—81 по Хр.), познат са доброте.

[4] *Фаустина*, жена Марка Аврелија.

[5] *Алабастар*, неки камен.

Луцила, жена Луција Вера[1], Плаутила[2], жртва Каракалина и др.

У дну од оте улице стоји коштуњава прилика Сибиле од Куме. Очима својим сече гледаоца, као да још из њезине подземне стаје предсказује Цезару да ће у Клеопатри[3] победити и царицу и жену... Беше ме чисто страх гледати ову мршаву жену из Плутоновог суседства.

Римљанима се допадаше, да обесмрте и своје робове, нарочито заробљене владаоце. Ако није пријатно, занимљиво је гледати њихове у тузи развучене облике, а обојци на голењачама неких сведоче, да су из наших подунавских «варварских» предела, где се и данас још носи на ногама неучињена кожа.

Ја сам сад прекорачио праг од тремова, а около мене су Јупитри и Аполони[4]. Какво је то дивно чело на громовнику[5], какве ли су то нежне женске црте на свирачу Фебу[6]! У куту тамо стоји Јунона[7]. Десна јој рука показује прстом земљу — што хоће да каже, да пред лепотом њезином све пада на тле, а на

---

[1] *Луције Вер*, цар римски, који је владао с Марком Аврелијем 161—169 по Хр.

[2] *Плаутила*, жена Каракалина.

[3] *Клеопатра*, мисирска царица, коју је 47 год. пре Хр. Цезар вратио на престо (не победио) и после с њом стајао у ближим односима.

[4] *Аполон* (грч.), бог сунца, наука и вештина, пророштва и лечења итд.

[5] *Громовник*. Јупитар је био и бог грома и муње.

[6] *Феб* (= Аполон), бог свирке у старих.

[7] *Јунона* (лат.), врховна богиња у класичној митологији.

поносноме лику окренутом Зевсу[1], као да просијава мисао, да је и он један од оних, што се пред њоме ваљао у прашини.... Шта чини у томе друштву Дијана из Мемфиса[2]? То није она грчка брзонога Дијана[3], оно дражесно девојче, што се витла по дубравама са својим хртовима, — то је крути, као мумија умотани труп од рујнога мисирског гранита, а на њему глава од црнога базалта, доста лепо израђена[4]. Прса јој начичкана дојкама, што хоће да рече, да се на њима доји читав свет. Да није надојила снажан народ сведочи то, што су је Римљани на очиглед његов понели из Мемфиса, пошто су освојили Мисир.

Други је трем пун Венера[5] и Баха[6], а међу њима — врло оштроумно — смештен је озбиљни Марс[7] наслоњен на свој мач. Чудна је разлика између Венере и Баха у Грка и у Римљана. У Венери грчкој оличена је чедна, идеална љубав; она је с тога девојчица големе лепоте и дивна састава, створена, да буди у човеку љубав према своме полу. Римска Венера иде да задовољи ту љубав; она је зрела жена, облих удова, али она је — жена: ни једна црта на њојзи није девичка.

---

[1] *Зевс*, врховни бог у старих Грка, исто што у Римљана Јупитар.

[2] *Мемфис*, чувена варош старог доба у Мисиру (близу Кајира).

[3] *Грчка Дијана* (грчко је име Артемида), богиња лова.

[4] У Мисираца скулптура беше подложна религијозним канонима (грч., црквени закон), с тога се нигда није могла уздићи до природне лепоте. Напомена пишчева.

[5] *Венера* (лат.), богиња љубави у старих.

[6] *Вах* (лат.), бог вина у Грка и Римљана.

[7] *Марс* (лат.), у класичној митологији бог рата.

Гледећи чедну, девичку Венеру грчку, човек осећа с поносом, да је та лепота створена, да уздиже његову душу, да је кити осећајима, што га чине правим човеком. Гледећи римску Венеру, он појима, да је та лепота ту, да задовољава његове осећаје и нагоне. Онде је дух, што узноси човека, овде материја, што га потреса. И одиста, видимо култ Афродитин[1] у Риму изопачен у гнусно животињско сладострашће.

Слично је са Бахом. Грчки је Бах незрело дете, нежнога, чисто женскога лика, — права слика веселости, али човешке веселости. Чежња за њоме усађена је у свакоме човеку, без разлике пола, и зато је то дете полутан — хермафродита[2], али је дете, јер веселост треба да се креће у међи безазлености, невиности. Римски Бах је напротив оштар човек, облих, по готову гојазних удова, налик на оне Лавреате[3], што проводе свој доста дуги академски живот у пивницама. Његов је нос надувен од пића, а из очију му вире и разне друге, сумњиве слабости. У рукама држи грозд или путир, а около њега игра чопор женских створења што сведочи, да баханалија римска није била ограничена само на пиће. Мисирски Бах напротив нема никаква карактерна обележја, то је глава потпуно развијена брадата човека у стилу

[1] *Афродита*, грчко име Венерино.

[2] *Хермафродита*, у грчкој митологији људска прилика пола мушко пола женско; тако је у старије доба понекад представљан Бах.

[3] *Лавреата* (лат.), увенчани песник.

асирске[1] скулптуре, — правилна одиста, али њу не оживљава дух грчке уметности.

У следећем трему поређане су Музе[2] и Фауне, већином природне величине, а у среди је Атлас, држећи свет на плећима.

Усред голема трема, што иде за овим, стоји колосалан мозајик, што је био собни патос једне помпејанске куће. Он представља битку Александра с Даријем[3]. Прилике су природне величине, необично вешто израђене и добро сачуване. У дну трема стоји колосална прилика Флоре[4]. Кроза боре танка руха њезина провиди се месо — нађена је на острву Капри. С друге стране је фарнески гладијатор[5], прилика големе вредности, што представља борца у тренуту, кад смртно рањен хоће да се стропошта на земљу.

Остали тремови садрже барелијеве[6] грчке и римске на саркофазима[7], плочама и вазама[8].

---

[1] *Асирски.* Асирци, народ старог доба у Азији на горњем току Тигра.

[2] *Музе*, у грч. митологији девет богиња песништва, уметности и науке.

[3] *Александар... Дарије.* Александар Велики, маћедонски цар, ратовао је с персиским владаоцем Даријем 334—330 пре Хр. Овај мозајик, највећи од сачуваних старих (близу 6·5 метара дуг, а 4 метра широк), представља вероватно њихов бој код Иса, у Азији према острву Кипру (год 333). Он је израђен канда према једној слици неке Гркиње Јелене.

[4] *Флора.* богиња цвећа у Римљана.

[5] *Фарнески гладијатор*, кип је назват тако по томе што је дуго био у палати Фарнезо (почео је зидати кнез Александар Фарнезе у првој половини XVI века) у Риму (одатле је пренесен с осталим »фарнеским« уметничким делима у напуљски Народни Музеј, кад је породица Фарнезе изумрла с крајем XVIII века).

[6] *Барелијев* (франц.), низак плитак рељеф.

[7] *Саркофаг* (грч.), мртвачки сандук од камена.

[8] *Ваза* (од лат.), грнчарски суд, суд од иловаче.

Гдекоји су веома лепи. У једноме су смештена три стуба из подунавских области, сваки представља колосалну прилику из онога света. Није мучно међу њима распознати Мезију[1].

Крајњи је трем напуњен мраморним кућевним утварима, трпезама, стубовима од скупоценог бојаног мрамора, што су красили тремове по римским кућама, — белим трпезама за водоскоке по вртовима, што беху усред куће. У нацрту се њиховом огледа веома углађен укус, а у резању голема вештина.

У ходнику дуж свију ових тремова поређане су бусте[2] грчких и римских знаменитих и опскурних[3] лица. На овима се најбоље може распознати надмоћје јелинске скулптуре. Алкибијад[4] и Темистокле[5], Ликург[6] и Солон[7], Еврипид и Софокле[8], Сократ и Платон[9], прилике

---

[1] *Мезија*, оличена (персонификована) истоимена римска област, која се простирала од прилике између Колубаре, Дунава, Црнога Мора, Шара и Балкана.

[2] *Буста* (тал.), попрсје, биста (по франц.).

[3] *Опскуран* (лат.), мрачан, непознат,

[4] *Алкибијад*, грчки државник и војвода из друге половине 5 века пре Хр.

[5] *Темистокле*, славни државник и војвода грчки, победилац силне персиске флоте (од 600—700 ратних бродова, док су Грци имали од прилике тек половину тога броја) код острва Саламине близу Атине (год. 480 пре Хр.).

[6] *Ликург*, легендарни (баснословни) законодавац у Спарти, главном граду јужне Грчке у старо доба.

[7] *Солон*, атински законодавац (крај 7 и почетак 6 века пре Христа).

[8] *Еврипид и Софокле*, велики грчки трагичари (писци трагедија) из 5 века пре Хр. (Софокле је био нешто старији од Еврипида. Од Софокла превели су у нас: покојни Панајот Папакостопулос, — преводилац »Одисеје« — »Антигону« год. 1873, и Никола Јовановић »Краља Едипа« год. 1895).

[9] *Сократ и Платон*, чувени грчки философи (5 и 4 века пре Христа).

су од необичне природне живости. На њима се може видети, да скулптури није потребна боја, да би оживела човечји лик. Како је мртва она римска збирка спрам ње, и ако је у њојзи гдекоја глава лепа, јамачно је резао какав грчки »роб скулптор[1]«.

Али у ономе задњем крилу од коридора,[2] што носи натпис »уреси«, стоје прилике слободних јелинских вештака. Ту су сачувани остаци гласовите Психе[3], ту Праксителова[4] Венера Калипига, ту глава ужаснога Каракале крај часне старине Омира; ту читава прилика Аристида[5] и др. Ова послења је неописане лепоте. Аристид је устао, да одговори своме противнику у јавноме збору. Десна му рука лежи мирно на прсима, а левом устајући склања набрану одећу. Још му није на уста потекла реч, али је на челу мисао већ исписана. Ко не познаје чудновати уплив скулптуре, ваља да гледа ту слику, па ће га зацело осетити.

---

[1] Римски патрицији држали су велики број робова из освојених земаља. Знање, вештина, занати и земљорадња беху у њиховим рукама.

Напомена пишчева.

[2] *Коридор* (франц.), ходник.

[3] *Психа* (грч.: дах, душа) у старој митологији драгана бога љубави (Ерота — Амора); представљана је: како је Амор мучи, или где се њему свети, или на послетку да се с њиме љуби.

[4] *Пракситељ*, један од најзнатнијих грчких вајара старога доба (рођен око 370 год. пре Хр.; живео је у Атини). Али *Венера Калипига* није његов рад.

[5] *Аристид*, грчки државник (ради у првој половини 5 века пре Хр.).

Јеси ли се уморио, драги мој Љубо, ходећи за мном по овоме лавиринту древне скулптуре? Ја сам већ сустаоваљда зато што сам у своме ходу кроз народни музеј — трчао. Отпочивај испод једног зеленила твоје постојбине; кад могбуднем позваћу те, да наставимо шетњу кроза споменике. С Богом!

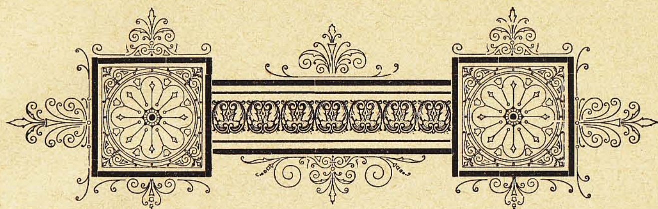

XI.

НА ВЕЗУВУ.

Гдешто висе велики догађаји о веома незнатне побуде. Било је краљева, што се завадише и водише крваве ратове зато што је један од њих изгубио — партију шаха[1]. А што и не би? У ствари је бој то исто што и партија шаха: овде као онде падају борци с обе стране, само што су на »шахбрету[2]« повеснице људске »фигуре« од меса и крви... То је, истина, голема разлика, али то ипак не обара што рекох, да замашни догађаји висе гдешто о веома ситне узроке.

За човека који је вичан ходати по паркету, велики је догађај нпр. успети се на Везув. Ту се мисли и премишља, одлаже се од данас на сутра, од једне недеље на другу, док не дође једном углављени дан, када се морамо пети, па све и да знамо напред, да нећемо ходати по паркету.

Је ли то стрмни пут, што чини, да се мимо све љубопитство устежемо пети се на Везув?

---

[1] *Шах*, врста игре.
[2] *Шахбрет* (нем.), даска за шах.

Није ли још што скривено иза тога стрмнога пута?

Да кажем право, пети се на Везув није само веома трудно, него и доста опасно. Друго је то чудовиште, тај Везув, кад га гледаш из тихога залива напуљскога, а друго, кад си му се попео на кркачу. Од одонуд ти се чини равно модрикасто брдо, што се пуши на врху, те му се дим прелива из белога у сиво као оно кита љиљанова цвећа — мислиш успео би се у шали на њ, као на Авалу. Али кад се нађеш на половини његовој усред онога модрога лавиринта од окореле лаве, што шкрипи испод железне обуће твога дугоухог копитара[1], кад се почнеш пузати на крајњи, пепелом застрти осојак и отуд баш поврх своје главе угледаш горостасни облак од дима и паре, који се чудновато ваља из левкасте јазбине а још чудноватније звучи у томе ваљању своме, — тада је отишла без трага поезија перспективног посматрања[2]; ти стојиш сад пред окорелом реалштином[3], осећаш огромну силу њезину, и гледаш јој, хтео не хтео, у прождрљиву сумпорасту чељуст, док ти се кожа не најежи. — — Чини ми се да је човек на томе месту под упливом неке непојмљиве силе која га страши да би га устрашена што лакше привукла к себи; он је ту што и голуб испред мађиских очију неодољиве змије.

---

[1] *Дугоухи копитар*, магарац.
[2] *Перспективно* (лат.) *посматрање*, посматрање из даљине.
[3] *Реалштина*, стварност.

Можда је неки инстинкт[1], који се радозналом човеку намеће шаптањем, да ће једном, на врхунцу те чудновате планине, бити заплењен необичним осећајима, и да ће мимо сву зебњу и муку понети озго незадовољено љубопитство — јер колико год пута сам оздо пожелео, да се нађем на ивици тога вулкановог кратера, и пустио се да посматрам све појединости те »шетње«, толико бих пута одложио своје предузеће; и сад након године и више, оклевао сам с описом, док се нисам пренуо, да сам скоро на крају свога тумарања по Напуљу, а још нисам био на Везуву. Напуљ и Везув, то је једно цело, као што је нпр, Београд и »бара« крај Сава Махале; не може се видети једно, а да се не гледа и друго, не може се питати о једноме, а да се не помене и друго.

С тога нам ваља пети се на Везув, драги мој Љубо, и у томе трудноме подузећу једна је само добит та, што ћемо се за часак опростити прашњавих тремова музејских, и удисати »балсамски« зрак из баштина, што се као венац обавиле около вулкановог подножја.

Да како ће та шетња бити мање трудна пењући се п е р о м на Везув, но што беше у истини, кад сам се главом пео на њ. Бејах једном већ углавио дан за ту »екскурзију«, у друштву једнога пријатеља, који беше дошао у посету, али у јутру истога дана, ходајући по Помпеји, оклевали смо нешто обојица. Место да седнемо на коње, који већ беху

[1] *Инстинкт* (лат.), природни нагон.

спремни да нас изнесу на врх, одемо у »Hôtel«, да најпре пробамо, какво је то вино, што расте на гаревини везувској. Вино, као и наше, одреши нам језик, и ми признадосмо један другоме, да смо имали прошле ноћи »ружан сан«, и да ћемо боље чинити да одложимо Везув на — други дан. Мали узрок као што видиш, али је ипак имао замашне последице за мога пријатеља, јер тај »други дан« није више дошао, и он пођe из Напуља не видевши Везува из близа.

Још мањи беше узрок, који је мене, након месец дана, успео на њ. Ево да ти га испричам.

Нађох се једнога лепога јутра у музеју. Сунце је необично јасно сенчило истесани мрамор около мене и гдекоје бледо лице светлијаше се у злаћеној зраци његовој, као што се негда живо светлило на форуму. Стајао сам баш испред колосална Херкула[1] Лизипова што га по пређашњем поседнику називљу фарнеским Херкулом[2]. Каква је дивна верност у томе камену! Како је живо то месо, како је гипко то тело од укочене стене! Гледао сам тај узор мушке снаге и лепоте и сам не знам колико и беше вештак отворио преда

[1] *Херкул* (лат., грчко име: Хераклe), у старој митологији најзнатнији јунак, оличење снаге и храбрости.

[2] *Фарески* (гл. стр. 125) *Херкул.* Тај кип, 5,3 м. висок, представља Херакла у тренутку, кад се, наслоњен на свој грдни буздован, одмара од силних послова, на које га је осудио Зевс. Израдио га је атински вајар Гликон, који је живео у прво доба римског царства, а по угледу на рад једног од најзнатнијих грчких вајара, Лизипа, савременика Александра Великог (крај 4 века пре Хр.).

мном најлепшу анатомску књигу, што сам је игда читао. Од једном зачух женске гласове около мене и ја се тргох из свога посматрања.

Ти знаш, драги мој Љубо, да мушка створења обично презају, кад виде женску на необичном месту. Иза мене стајаху три кћери Албијонове[1], у засуканим до чланака сукњама и с црвеним »Бедекером[2]« у руци. И оне су да богме гледале гласовитог фарнеског Херкула, али вероватно виделе нису много, јер им очи с неким зазором тумараху по периферији божанске прилике грчке. У томе несталноме погледу беше у двеју млађих нешто збуњене стидљивости, што им тако лепо доликоваше — само је трећа, »времешна«, гледала на Херкула с поузданим оком војсковође, који познаје своје земљиште. — А да шта би и зазирала добра душа? Та за голе — наге људе има — смоквена лишћа, а вредни хришћански кустод[3] тих јеретичких статуа постарао се и покрио можда нешто малени листак од мрамора једним већим зелено омашћеним — платненим... У срцу сам био благодаран његовим духовенским[4] наставницима, који су можда из обазривости пропустили да му реку, како је лепа Омфала[5] једном упртила

---

[1] *Кћерки Албијонове*, Енглескиње (Албијон, келтско име за острво на коме су Енглеска и Скотска).

[2] *Бедекер*. Тако се уопште називају чувене путничке књиге, које је издао књижар Бедекер.

[3] *Кустод* лат., чувар.

[4] *Духовенски*, духовни.

[5] *Омфала*. Херакле је због неког злочина морао три године у женском оделу вршити женске послове код краљице Омфале.

томе гласовитом убојици — преслицу... јер да је ваљани кустод то знао, јемачно би опасао своме Херкулу једну пристојну — прегачу.

У истини беше и омашћени лист доста, да поштеди око радозналих дама британских, али — — за живо уображење људско нема смоквена лишћа, ни у чувара напуљског музеја; то се могаше јасно читати са лица млађих гледалица класичне скулптуре јелинске.

Узмичући с крај ове по готову смешне групе, паде ми на памет један одлични писац наш, који је негда (давно је томе!) на ђачкоме састанку, говорећи о потреби женске еманципације[1], рекао, да између оба пола право и нема разлике, осим што је у женске мало шира »карлица« (крило). Еле више пута сам посматрао збирку Венера у мушкоме друштву, али нигда нисам опазио те збуњености на лицу мушких гледалаца, премда у тој збирци не беше ни мало — смоквених листова. Од куда та чудновата разлика у оба пола. Није ли мушкоме женска прилика то исто, што је овој прилика мушка? Пролазећи кроз хладовно двориште музејско, између изломљених коринтских стубова[2] и исакаћених прилика, пут друге дворане, паде ми на памет, да овде нигда још нисам опазио женске посматралице..; дакле оне не гледају делове, оне траже цело?

---

[1] *Еманципација* (лат.), изједначивање женскиња у правима с мушкима.

[2] *Коринтски стуб.* Грци су у грађевинарству много употребљавали стуб; њега је било у главном од три врсте: дорски, јонски и коринтски, од којих последњи беше најлепши, с особито китњастом главом (капител).

Већ бејах на скоку да изведем отуд, како се мушко у посматрању своме занима с вештином и само с њоме, а женско с предметом те вештине, — кад од једном трже ме из мојих сањарија опет један женски глас... То беше једна гувернанта, која се упињала да разјасни својим ученицама све лепоте једнога од туча саливеног пијанога фауна, који је, лежећи на плећа, разбацио своје удове на четири стране света. Младе зелене девојчице нису никако могле да схвате, од куда толико одушевљење у њиховој наставници за једнога пијанога човека, али су ипак с дисциплинисаним мучањем следовале научноме предавању њезиноме.

Гледајте, ma chère Amélie[1], — како је савио прсте на десној нози — c'est une allegresse suprème[2] — па то лице каква радожива веселост у њему — c'est superbe[3]!

С једним скоком био сам на врата; само што сам још могао чути, како је једна девојчица скромно запитала своју менторку[4]: јели тај човек био негда жив? Какав је одговор добила (ако га је добила), не умем ти рећи, драги мој Љубо, јер сам с другим скоком био у ходнику и радовао се у срцу, што у нашем свету нема много тих кратковидих сурогата материнских које, саме женске, те-

[1] *Ma chère Amélie* (франц.), драга Амалија.
[2] *C'est une* итд. (франц.), изванредна веселост.
[3] *C'est superbe* (франц.), изврсно.
[4] *Менторка*. Васпитач Одисијева сина Телемаха звао се Ментор; ментор дакле значи колико васпитач, а менторка — васпитачица.

шко да имају појма о томе, с каквим глибом мрљају чистоту млађане душе женске...

Куда да се бежи од ове напасти? Што даље то боље! Према овакноме друштву, права је благодат пети се на Везув. Тамо ме извесно неће ухитити ни засукане Енглезице ни «усукане» Французице. Хајдмо на Везув!

Мали узрок, као што видиш, али је за мене имао замашне последице. За четврт часа седео сам у ветурину; за друга два био сам у Резини на раскршћу везувскога пута. Овде је ваљало сести на коња и ходити за својим вођом. Пространи пут, који се тихо уздижући се испрва вијуга између зелених баштина и винограда искићених белим укусним кућицама, преливење на више места лавом, што се год. 1859 разлила на тој страни Везува. Стаза што води преко тих црних стинутих тавана од лаве веоме је трудна за коња, будући је испрепукла на многа места, те се кроз пукотине види зарђана утроба њезина. Ваљало је та места препешачити да дођемо до Опсерваторије[1], што лежи на половини брда, куда се негда могло извести с колима.

У Еремитажи[2] крај Опсерваторије беше пуно света, што га је лепи дан измамио на Везув. Неко је стизао, а неко полазио у групама — мушки на коњма, женске на столицама, што су их пртили млади Неаполитанци. Ових услужних душа, што нас доводе својом

[1] *Опсерваторија* (лат.), зграда подигнута на самом Везуву за посматрање и испитивање вулкана.

[2] *Еремитажа* (франц.), усамљено место за одмарање.

учтивом наметљивошћу до очајања, има овде читава легија; сваки мисли да је неопходно потребан за нашу безбедност и готов је за који «шилинг»[1] (на Везуву је одомаћена енглеска валута[2]) да упрти или прати «нашу excellenz-у[3]», да понесе сунцобран или дурбин, или бар да помогне — чувати коња.

На срећу је било данас доста света на брду, и док су се разни конкуренти бактали около свога плена, моја се excellenz-а мирно провлачила између шарених пледова[4], плавих витица, бледих лица и румених — књига велике Британије.

Још пола часа могаше се отуд јахати, и тада је ваљало пешице грести стрмним осојком, што води кратеру. С леве стране виђаху се провалије негдањег кратера од Соме, који је касније са запада претрпан новим врхом од Везува. У последњој ерупцији, када се за часак можда заптио кратер од Везува, уздигла је голема парна сила на пољани, куда ходасмо, једно кубе, кроз које од тада куља сумпорасти гас смешан с воденом паром тако врелом, да се у њојзи баре јаја за туристе[5] који туда пролазе. Полазећи отуда на задњи врх од вулкана, пртили смо до чланака по пепелу, који је идући врху бивао све ситнији, те је нога за пола крока склизала на се. За

[1] *Шилинг*, сребрн енглески новац, нешто више од динара.
[2] *Валута* (тал.), вредност.
[3] *Excellenz* (лат. у дем. облику), преузвишеност (титула).
[4] *Плед* (енгл.) неки огртач.
[5] *Туриста* (франц.), човек који путује од задовољства.

четврт часа веома трудна хода били смо на ивици од кратера.

Ево ме дакле на врху; баш на ивици вулканскога димњака, и то је све, што ти до костију утруђен могу рећи, драги мој Љубо. Знам да отуд нема за свет никоје користи, што је данас један више завирио у чељусти од Везува; али кад се могао Енглез успети кроза читав мрачни лавиринат велике пирамиде, само да може телеграфисати дома: «лежао сам данас у Рамзовом[1] ковчегу[2]» — зашто да се не бих могао ја по чистоме, сунчаном зраку испети до врха једне планине, која се од осталих разликује тиме што је пробушена, те служи за димњак тајанственој ковачници земљиној? Па још кад сам накан да пишем о томе брду читаво штампано писмо?

Међутим немој се преварити да мислиш, е сам баш сувише изблиза завирио у тај димњак. Знајући како је непоуздана та суха вулканска грађа, нисам легао потрбушке на ивицу као онај љубопитни Немац, што се отуд оронио и скотрљао у дно од кратера, нити се поуздао у вође, да ме као оног радозналог Енглеза пусте на конопе у тај чудновати димњак, и као лешину извлаче отуд. — Да кажем право, мени се радо живи још мало, а нарочито на тако лепом месту, као што је напуљско приморје; — тако сам дакле само поиздаље бацио један поглед у ону рупу, од куда су већ покуљале толике страхоте, и с

[1] *Рамз*, име више мисирских царева.
[2] *Кивот* (грч.), ковчег, ћивот.

неким страхопоштовањем пропраћао танахни стуб од дима, који је данас био тако учтив да се диже право у облаке.

У кратеру се слабо што и види, најпре што се у некој дубљини уздигао један врхунац од лаве, те спречио поглед у дубину, и што се у зимње доба пара која куља из вулкана згусне и замагли целу просторију кратера.

Чисто је веселије у души, кад нам се очи с ове очајне гаревине упуте на шарене делове, што се као китњасти ћилим разастиру около Везува. С ове узвишене тачке панорама је Напуљскога залива тако лепа, зреник тако простран и разноврстан, да се гледалац осећа узнесен и очаран. Овде, на самоме ушћу пакла, стајао сам у средини раја, и дивио се тим више лепоти његовој. Какав прелесан живот мораше бити у овоме потоњем, када свет још не знађаше за страхоте првога!

Негда је овај врх, где стојим, био обрастао густом боровом дубравом, а на зеленим осојцима шаренила се стада херкуланских и помпејанских пастира. Суха гаревина и измрвљена лава заменила је данас онај свежи хлад од дубраве, и једра маховина на овој висоравни, што се према северу види испод нове главице Везувљеве, давна је већ сажегла испод усијаног грла вулканског. — Та негда зеленилом осенчена висораван гледала је два човека, који су преживели све промене од тада, и који ће живети, док људско памћење прати сјајне и црне дане човечја рода.

Први, Тит Манлије Торкват живео је у оно доба, када су у републици римској цветале катонске врлине[1]. Рим је завојштио на Латине, и конзул Тит Манлије заповедао је једним одељењем војске праћен од свога сина. Овај се мимо забрану свога оца и војсковође пусти да га млађана кичељивост[2] заплете у двобој с једним Латинцем. Кад је, опијен победом, изнео пред оца штит и мач савладанога такмаца, овај сазове војску на збор и након дужег мучања проговори своме сину: »Ни заповест твога вођа, ни углед твога оца, не могаше те, о Манлије, уздржати, да се пустиш сам у борбу с непријатељем. Тиме си повредио у мојој војсци ред, на коме се досад ослањаше опстанак Рима и ставио ме у неприлику, да заборавим или своју државу, или своју рођену крв. Ја ћу радије видети, да ми сами покајемо наша недела, но да из њих поникне зло за нашу државу. Ми ћемо дати жалостан пример, али ће он касније бити од користи нашој младежи. Истина ме и љубав према детету своме, и јунаштво твоје, што си га, заслепљен таштом славом, данас показао, приволевају да ти опростим. Али, пошто ће твоја смрт да освешта углед консула, а опроштај би га за свагда уништио, то ја мислим, да се ти сам, ако је наше крви у теби, нећеш устезати, да својом казном повратиш ред у војсци, што га је

[1] *Торкват* итд. Догађај са М. Торкватом десио се год. 340 пре Хр.
[2] *Кичељивост*, поноситост.

оштетила твоја кривица. Ходи, ликторе[1], вежи га за колац!«...[2]

Данас је отац дао погубити свога сина, сутра дан је војсковођа пробио челичне редове свога непријатеља и приволео вођа на левом крилу, Деција Муса[3], да с добре воље погине и — победи. Такав је плод узрастао из крвљу Манлијевом покропљене земље! Је ли које чудо победити, кад се иде у бој да се мре?!

Давна су у Риму већ помрли такви људи, као што беше Тит Манлије; катонске врлине су постале у цезарским бахананалијама предметом ругла; строгост предака прометла се у неосетљиву суровост, домољубље у лично користољубље, када се из труле, саможивим развратом расслабљене државе римске уздигао други човек, који је крвавио ову висораван пода мном — али тај човек није се као Манлије борио за своју домовину; он беше роб у туђој кући, који је дигао мач и загрозио целоме царству римском, да ослободи небројену несрећну браћу своју, уплењену по целоме свету, где беше допрло победно оружје римско.

Зашто нас учитељи наши у школи упознају с тиранином Цезаром[4], а зашто не

---

[1] *Ликтор*, гл. стр. 52, нап. 5.

[2] *Тит Ливије*, књ. VIII. гл. 7.

[3] *Деције Мус.* Сан је био предсказао, вели прича победу, оној страни, чији ће вођа себе и непријатеља заветовати подземним боговима. Кад дакле у боју почне лево римско крило да узмиче, конзул Мус, који је њиме управљао, јурне на непријатеља, погине и тако Римљани победе.

[4] *Тиранин Цезар,* тиранин, јер је у ствари он уништио републику римску.

с човеком Спартаком, — није трудно нагодити: овај последњи био је »бунтовник«, непријатељ »постојећег реда«, премда тај ред не уступаше побеђеном непријатељу ни личнога права. Ita servus homo est[1]? питала је зачуђено једна римска дамзела[2] у друштву, а друга је in puris naturalibus[3] улазила у купатило на очиглед своме робу, да би доказала, да тај роб одиста није човек, премда су многе друге гдешто испитивале ad hominem човешка преимућства својих робова...

Али ја нећу да говорим о гњилом патрицијату римском[4], у знаменитом веку Христова рођења; са једним несретним претходником те »наше ере«, са Спартаком, хоћу мало да се позабавим, драги мој Љубо; с оним дичним младићем из јуначке Тракије, што је прегао да освоји крвавим мачем велику »империју« римску, пошто је плавим очима и богатим срцем својим најпре освојио најлепшу Римљанку, унуку племенитог Месале, жену страхотнога диктатора Суле[5]...

Спартак је био огранак једне кнежевске куће на Родопи[6]. Кад је Тракија допала римскога господарства, он је млад и зелен, око-

---

[1] *Ita servus homo est?* (лат.) зар је роб човек?
[2] *Дамзела* (франц.), подсмешљиво: госпођица.
[3] *In puris naturalibus* (лат.), у природном оделу.
[4] *Патрицијат*, римска аристократија.
[5] *Најлепшу Римљанку* итд. Валерија Месала (порекло јој поуздано не знамо), која је, пошто се развела с мужем, умела тако да омили Сули, да се оженио њоме (свакако кратко време пре смрти; гл. стр. 144: распуштеница, љубавца, заручник).
[6] *Родопа* планина у Тракији.

ван тешким синџиром, »красио« тријумфални[1] повратак римских победилаца, с небројеним земљацима својим. Зарад необичне снаге и лепоте његове, а можда и зарад племенита порекла његова, буде ослобођен и увршћен међу војнике, где га је лично јунаштво за мало успело до часника (декуријона) — што беше големо одличје за једнога »варварина«. Након године дана дигне се Тракија на оружје, да се ослободи римскога јарма, и Спартак, одређен да се у непријатељској легији бори против своје рођене браће, пребегне својима, и сејаше јуначком мишицом својом смрт у редовима својих пређашњих комилитона[2]. Побеђен и заробљен по други пут, буде на ново одведен у Рим. Али место да га распну на крст, као што по закону беше заслужио »вероломни роб«, продадоше га великоме амфитеатру за гладијатора, да би државној каси било од користи, а публици увесељења, гледати таквога јунака у гладијаторским борбама.

Римом је тада владао, или боље по Риму је беснео диктатор Сула[3], одмарајући се на

---

[1] *Тријумфални повратак.* Римски војвода, који би непријатеља победио, улазио је често у Рим с великом свечаношћу, у »тријумфу«.

[2] *Комилитон* (лат.), друг у војсци.

[3] *Беснео диктатор Сула, одмарајући се на ловорикама толиких победа* итд. Сула се прославио као војвода у рату против Митрадата, једног малоазискога владаоца. По повратку с бојишта, он се страшно осветио демократији у Риму, која се за његова одсуства силом дочепала власти и приредила крваво гоњење његових присталица: прогласио се диктатором (неограниченим), па је убијао и лишавао имања сваког знатнијег противника.

лаворикама толиких победа — и на богаштини толиких прогнатих племића римских. Да би умирио узрујане духове, он би често отетим благом гостио вас римски пук[1] и давао о своме трошку представе у великом амфитеатру. Кад би Сула био присутан у цирку, гладијатори би гомилама падали по арени — то не беху удвоји, то беху битке што се бијаху у цирку, и у таквој битци нашао се једном роб Спартак с мачем у руци, нападнут од седам Самнита[2]. Кад их је побио свеколике, Сула му дарује слободу на захтевање удивљеног народа и — његове љубавце Валерије.

По други пут роб и по други пут ослобођен (рудијарије[3]), — где ће најзад да га одведе његова звезда заштитница? Најпре у крило лепе распуштенице Валерије, а затим у гладијаторску школу њезина заручника, диктатора Суле, у Капуи, да заузме место учитеља.

Знајући да се вас друштвени покрет римскога народа ослањао на робове, да је знање и вештина, радиност и домоводство искључиво у рукама њиховим, Спартак је осећао, да ће из основа да потресе ту моћну државу, ако успе да прикупи около себе неизбројне несрећне другове своје и да их поведе против њихових привилегисаних угњетача. Још гладијатором он је у редовима својих сапатника сејао мржњу против ненаситних крвождера,

[1] *Пук*, прост народ, нижи сталеж.

[2] *Самнити*, једна врста гладијатора, који су били наоружани као Самнићани (у старо доба племе средње Италије).

[3] *Рудијарије* (лат.), ослобођени гладијатор.

који могоше с усхићењем да гледају како се по арени просипље драга крв човечја и с френетичким усклицима да пропраћају самртну писку рањене или од дивље зверади нападнуте браће своје. Сада видећи се на челу од више тисућа гладијатора, од којих сваки беше спреман да се уз њега бори за своју слободу, лако му беше да се споразуме са робовима свију цирка по Италији, а нарочито оних из Равене[1] и Бриндиза, који, осим Капуе, имађаху највећи број гладијатора. Знајући како су неограничено свирепо римски закони казнили робове, који би како год покушали да се ослободе свога јарма, Спартак је, под закриљем римског тирана Суле, годинама плео своју заверу с лукавством змије а срчаношћу лава. Ваљало је једном, под оружјем, победити или погинути; другога пута ту не беше!

Кад је Сула након неколико година, давећи у своме купатилу својом руком једнога несретнога противника свога, свиснуо од гнева и «сабрани оци[2]» се у Риму бактали около тога, где ће да сахране свога диктатора, Спартак је ишао, да том опћом забуном користи своме предузећу. Поручи завереним вођама да се прикупе у Рим на договор, и објави им у томе састанку време устанка, и начин, како ће нападати. Један глумац, који је некако дошао у исту шумицу, да испава своје пијанство, беше сведок тога договора,

[1] *Равена*, варош у сев. Италији на Јадранском Мору.
[2] *Сабрани оци*. Тако су често Римљани називали своје сенаторе (државне саветнике).

па како је истога вечера био позват на вечеру код Јулија Цезара исприча му као од шале, какву је «будалаштину» морао да прислушкује.

Млади Јулије, који се иза Сулине смрти тек вратио из прогонства, знао је чисто, какве би последице могла имати таква будалаштина, и намисли да се њоме користи. Оде Спартаку исте ноћи и одвраћаше га с пријатељским саучешћем од тога предузећа.

— А шта би ти чинио, о Јулије, када не бих одустао?

— Јавио бих консулима, шта се спрема, и сажаљевао бих, што ниси уложио своје јунаштво у бољу ствар. —

— Хоћу рећи да дељем лествице каквом младом, славољубивом патрицију за консулат или диктатуру. — — За нас робове је свеједно, ко влада; и најбољи патрицијe не би у длаку реметио наше стање. Ваља се ослободити сасвим, или погинути с мачем у руци... Хајдмо сваки за својим послом, Јулије; ти си патриције, ја сам рудијарије; обојица знамо, шта нам ваља чинити.

— Шкода[1] што овакав муж[2] није Римљанин — узвикнуо је Цезар, када је ослобођеном робу пружио руку за опроштај. Он је схватио, да га је Спартак могао једним ударом мача занемити и добити читаву ноћ времена, да покрене давна опремљени устанак, и колико се

---

[1] *Шкода,* штета.
[2] *Муж,* човек.

дивио рудијаријевом великодушју, ипак је грабио консулу, да покаже каква опасност грози римској републици, да изда онога, који му је поклонио живот...

Кад је прикупљени сенат исте ноћи послао једнога центуријона[1] у Капуу, да затвори гладијаторске оружнице, и с тамошњом војском опсади школу, Цезар им говораше с подругљивим спокојством: «Велика дела висе гдешто о мале узроке; сада виси спас римске републике о — једнога коња.»

Центуријонов коњ беше бржи од Спартакова, и кад је овај улазио у град, школа је већ била опседнута војском. У пространоме дворишту очекивали су прикупљени гладијатори свога вођа, и кад је овај неопажен пао међу њих, и рекао им што се збива, одлучише они једнодушно да голим рукама нападну стражу и освоје оружницу. Док су се најсрчанији упињали да провале врата од оружнице стреле су легијонарске разредиле ненаоружану гомилу и многи гладијатори побегоше у своје стаје, да се опросте очевидне смрти. Залуду се сад Спартак докопао оружнице, около њега беше само једна гомилица другова. Али та гомилица беше прегла да погине, и стари легијонари морали су узмицати од њезиних неодољивих мачева. У зору је храбра дружиница била далеко од Капуе, прикривена у једноме летњиковцу. Господари су били у Риму а робови су дочекивали храбре

[1] *Центуријон* (лат.), часник у римској војсци.

гладијаторе с отвореним рукама и наоружани придруживали се њима у гомиле. Кад је Спартак трећега дана у зору стигао на Везув, беху око њега више од 200 другова.

Наоружана шака робова против непобедног Рима!... У триклинијама[1] римским беше пуних уста сатире. У таквој једној прилици трибун[2] Сервилијан заиште две кохорте[3] војника, да похвата ту гомилу. Спартакова дружина побије их свеколике на ивици везувске шуме, и Рим се сад за неколико дана могаше смејати — Сервилијану. Али се тај смех за мало промете у срџбу, када с Везува дође глас, да се около Спартака прикупило више од две тисуће бораца, и да свакога дана придолазе нове чете. Из Рима се сад кренуше Клодије Глабер и Валерије Месала са две легије војске против Спартака. Стари војник Клодије поседне све кланце, затвори усташе у гори, да их принуди предати се или изгладнети. Спартак даде исплести лествице од вињаге, спусти се са стрме греде према југу, нападне своје непријатеље са леђа, усред ноћи, и побије све што не могаше да побегне. Месала, крвни рођак лепе Валерије, беше нарочито дошао да крвљу трачкога роба спере љагу са своје куће. Спартак га победи у двобоју, опрости му живот и отпусти га слободна: — «Иди, причај Валерији како се Спартак свети». — Док се зачуђени Рим снебивао и

[1] *Триклинија* (лат.), трпезарија.

[2] *Трибун* (лат.), виши официр у Римљана.

[3] *Кохорта* (лат.), десетина легијона, чета од једно 400 до 600 људи.

размишљао шта ће с овом дрском гомилом, придолазили су Спартаку наоружани гладијатори и робови са свију крајева Италије, и кад је замало та капуанска гомилица нарасла до стодвадесет тисућа бораца, и Спартак се с њоме кренуо пут Рима, задрхтао је «вечити град[1]», а од својих робова, и одахнуо је тек онда, кад су Крас и Помпеј Велики, с напором скоро свију прикупљених легија, успели, да задрже бујицу, што беше пошла да поплави поноситу Рому. Са животом храброга вође, свршила се год. 71 пр. Хр. и та знаменита тако-звана «гладијаторска буна».

Тако је племенити син Тракије закупио драгим животом својим човечје право за слободу, и крвљу својом поравнао пут божанској мисли што ће за мало с палестинског приморја да завлада с измученим и узрујаним друговима, и потресе из основа злаћене дворове царске на Палатинском брду.

Ено је, још стоји та знаменита висораван, што је пре двадесет векова гледала, како поветарац игра с плавом киком поноситога сина јуначке Тракије; како му поглед облеће простор, што га дели од Рима, а силовити дух мери препреке, што деле побеђену и усинџирену браћу његову од златне слободе. Он зна чисто, да их не може прекорачити, али — «човек ваља да посеје, а жетва је у Божјој руци»...

---

[1] *Вечити град*. Тако су Римљани називали често од 4 века по Хр. Рим.

Је ли лепа жена Валерија оплакивала свога плавооког љубимца или се поносита патрицијанка гневила на дрскога роба — ко то може да погоди? Свакако није осећала, што ја осећах у успомени на тога хероја[1] — а то је понос, да је био «наше горе лист».

Али ја сам још крај Везувљева кратера, а вечерњи поветарац почео је већ да нагиње стуб од дима што је од Плинија овамо олизао већ многу некрштену душу. Плава лука пода мном прелива се вечерњим руменилом у љубичасте боје безбројних тонова; бела се једра по њојзи руде као крила од фламинга[2], а у даљини прозиру Капри и Искија кроза ружичасту вечерњу маглу. Нада мном се ваљаше дим самртничке бледоће, а у дну простране јазбине, дубоко пода мном, играли су силовити киклопи на одмору своје весело коло. Да су некако завитлали своје маљеве, док сам тамо близу њих, занесен врлином Манлијевом и Спартаковом, сновао своје снове, јемачно не би данас било, драги мој Љубо, ни твога писма, ни мога поздравља.

[1] *Херој* (грч.), јунак.
[2] *Фламинг*, велика птица беле боје једва приметно измешане с ружичастом.

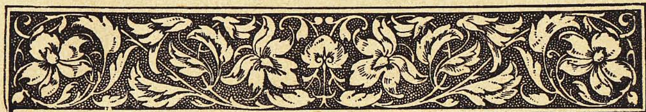

XII.

ОФЕЛИЈА

Плавоме небу и злаћеноме зраку, руменој зори и скрлетноме сутону, шареноме цвећу и бујноме мирису напуљске луке, што доликује боље но лепа, женска слика? Није ли зар у њезином оку веран одблесак свега тога?

Ставио сам женску на челу свога последњег писма на те, драги мој Љубо, не само да њоме развеселим самоћу једнога драгога бакалауреа[1], већ и да се покажем захвалан својим читалицама, које су тако наклоно пратиле ова наша писма.

А мислим и право је, јер ти си свеже, млађане душе, као и оне, што су, па ћеш се зар у њиховом друштву чешће лаћати своје лире, но када, самац, утонеш у медитацији[2]...

Знам ја, чисто, драги мој Љубо (да бих отпочео свој свршетак), да не спадаш у оне апостоле, што уче: «Нема свршетка овоме свету, дакле нема ни почетка», већ да ти је милије, као и мени, држати се оних, што веле:

---

[1] *Бакалауре* (средњевековно лат.), ђак на универзитету.
[2] *Медитација* (лат.), размишљање, мисао.

«Све је пролазно!» — Плаво небо и зелена гора, злаћена зора и рујни сумрак, мирисаво цвеће и женска лепота, — па и ми што сад живахно чујемо[1], — па и свет што пита[2] и роји наша чуства — све је то пролазно! Где су те дивоте природе и уметности, што негда из напуљске Баје светлијаху на далеко; где је поље Јелисиско и Плутонов тартар; где су тритонске свирке и сиренске игре[3] на Мизени? — све је то прошло, и само је у песништву остала бледа слика њихова. — — Па као што су скрућене у пржину[4] тврде плоче киклопске, што пасаху негда насеобине старога света, тако ће се једном скрунити и греда, с које су одваљене, па и гранитско подножје те греде, па онда? —

«Овога чујења[5] топла живахност, да буде груда смешена, а душа да утоне у вале огњене ил' да се стине у јези леденој» — кад не зна велики Шекспир, шта ће онда, од куда ће знати то један сићушћни публициста?! Али то нагађам, као и он, да ће једном свему бити крај.

Па и моме сећању, па и мојим писмима на тебе, и томе ваља да буде крај, мој драги Љубо!

Нигде нас околина не подсећа тако живо на пролазност свега светскога, као лепа земља Италија, као прелесна прибрежја крај Напу-

[1] *Чујемо*, осећамо.
[2] *Пита* (ст.-слов.), храни.
[3] *Сиренске игре*, гл. нап. 3 на стр. 20.
[4] *Пржина*, песак.
[5] *Чујење*, осећање.

ља, — и нико ту истину није лепше исказао од Владике Рада, кад је с помпејанских развалина узвикнуо:

Ви духови дајбуд[1] адски[2], који вјечно пирујете
На разуре[3], на пустоши, на људскоме страданију[4];
Саламандри[5] и Ондани[6], Елфи[7], Гноми[8] и Демони[9]!
Чаралице[10] и вјештице! Ви паклени поклисари[11]!
Из мрачнијех под пепелом што гођ издах[12] прословите[13]!
Ћути идол, ћути ђаво, ћути човјек, гласа нема!
Тјелеса су погребена, духови се распрштали —
Под варнијем[14] брјеговима не сме ништа становати.[15]

Ти си слушао те речи из уста српскога Милтона — благо теби! Такав глас траје, док је једне душе на овоме свету.

Време је да се растанемо и ја бих се опростио с тобом, не у прашњавим тремовима музејским, ни на згаришту Помпеје, ни између замрзле лаве херкуланске; ја бих да се растанемо под модрим небом напуљским у убавоме врту Capodimonte ..

---

[1] *Дајбуд*, бар, барем (ред речи: *дајбуд ви духови... прословите*).

[2] *Ад* (грч.) Доњи Свет.

[3] *Разур*, развалина.

[4] *Страданије*, страдање.

[5] *Саламандри*, по веровању у средњем веку духови који управљају ватром, ватрени, огњени духови.

[6] *Ондани*. По истом веровању водом управљају Ундини (од лат. unda вал, талас; »ондан« је по франц. изговору), водени духови.

[7] *Елфи*, (нем.), неки добри духови.

[8] *Гноми*. (франц.), по поменутом веровању духови који стоје на челу трећем »елементу«, земљи.

[9] *Демон* (грч.), зао дух, ђаво.

[10] *Чаралица*, чаробница, вештица, мађионичарка.

[11] *Поклисар* (грч.), гласник.

[12] *Издах*, (избах: = јама, рупа).

[13] *Прословити*, проговорити (што гођ = што год.).

[14] *Варни*, огњен.

[15] Из рукописа владичина.

Малени Бурбони у негдањој Сицилији имађаху, као њихови велики рођаци у Францеској, своје Тиљерије[1], свој Сен Клу[2] и свој Версаљ[3]. Прве још стоје на пијаци Фердинандовој, сада piazza del popolo[4]; други је Capodimonte (главно брдо) на ивици њихове престонице; трећи је Caserta, баш као Версаљ, неколико миља далеко од града У првом ћеш наћи минијатуру[5] облигатне[6] монархичне оранжерије[7], без које негда не могаше да живи ни микроскопски[8] владалац хесенски[9]; у другоме збирку фамилијарних ствари и оружницу; а у трећем величанствена точила[10] и водопаде — све по париском укусу и пропису.

На узвишеном месту баш над самим градом према северу стоји укусна кућа, озидана у стилу ренесансе[11], усред врта, који би био прекрасан, да није у њему, као оно у Версаљу и Шенбруну[12], свако дрво било примо-

---

[1] *Тиљерије*, некадашњи краљевски дворац у Паризу.

[2] *Сен Клу*, варош у околини Париза, у којој је био до 1870 чувени замак француских владалаца.

[3] *Версаљ*, такођер варош близу Париза, са чувеним замком и парком око њега.

[4] *Piazza del popolo* (тал.), народни трг.

[5] *Минијатура* (по лат.) *оранжерије* (франц.), оранжерија у малом обиму, мала оранжерија.

[6] *Оранжерија* (франц.), стаклена зграда за биљке нежне према зими.

[7] *Облигатан* (лат.), обавезан, што се мора имати.

[8] *Микроскопски*, који се види тек кроз микроскоп, дакле: врло мали, ситан.

[9] *Хесен*, некадашња државица у Немачкој.

[11] *Точило,* чесма.

[10] *Ренесанса* (франц.), препорођај наука и вештина на западу, који настаје у XV веку под утицајем класичног, грчко-римског старинства.

[12] *Шенбрун,* царски замак у Бечу.

рано, да расте онако, како је вртар хтео. Путови су лепи и пространи, и по њима се могаху возати сви господски хинтови напуљски, док је било госпоштине у Напуљу, сада су празни, опустели, јер владалачка кућа Савојска[1] не стануjе ту, али се ипак подржавају чисто као и онда, кад су по њима врвели чопори бурбонских удворица. Местимице пролазе кроза густе шуме, а овде-онде међу овима пружају се лепе ливаде са укусним кућицама за сваковрсну животињу.

Улегох[2] најзад у дворац. Како је сиромашно то модерно величанство, према минуломе из старога Рима! Место живописа, што у Помпеји ни Везувљев огањ не могаше да утре, избљештеле тапете[3] — удобна легла за мољце и разне друге инсекте; место шареног мозајика, углађени, али скроз црвоточни паркет[4]; завеса од дамаста сумњиве боје и слике људи сумњивих заслуга, — овде-онде по која ће да заблиста художничким[5] цртежем или мајсторским колоритом[6] и да сневесели гледаоца, што је уметник трошио своје драго време на шарене ленте и сјајне ордене — — ето, то је све, што се може видети у доњем спрату тога дома.

---

[1] *Владалачка кућа Савојска*, данашња владалачка породица у Италији, која води порекло из Савоје, мале области француске (између Италије и Женевског Језера).

[2] *Улегох*, уђох.

[3] *Тапета* (по грч.-лат.), хартија (а и платно и кожа) којом су зидови застрвени.

[4] *Художник* (ст.-слов.). уметник.

[5] *Колорит* (лат.), бојење, боје.

[6] *Лента*, трака о којој се носи највиши ред ордена.

Пођох уза величанствене, киповима и цвећем искићене степенице на више. Оружница налик на амбраску[1] збирку у Бечу; — драгоцени ломбардиски[2] оклопи од челика, ишарани златном жицом, везена покривала коњска; пушке од негда и модели топова од сада, — то је сав украс горње источне фасаде[3]. У западној смештена је збирка живописа и скулптуре, већином нових вештака; дражесна је збирка то, пуна укуса и вредности, што ју је садања влада талијанска ставила посетиоцима на углед и удивљење.

У средини другога реда мраморних прилика урледах једну, с којом се јако занимале критике о последњој изложби напуљској (1876). То је прилика несретне Весталке Офелије, осуђене, да се жива узида, за то, што је у љубавноме заносу пустила, да се утули вечити пламеп у храму богиње Весте[4]. Видим, како моје читалице љубопитпо погледају, као да би, да им причам што о тој несретној девојци. Нека буде!

У древноме Риму беше између осталих култа један посвећен богињи Вести, и монахиње[5] тога култа имађаху положити завет чедности, док су у служби њезина храма. Тај завет не везиваше женско за сав живот; за

---

[1] *Амбраска збирка,* збирка уметничких дела у бечком уметничко-историском дворском музеју, названа тако по тиролском селу Амбрасу, где је била до 1806 у тамошњем замку.

[2] *Ломбардија,* талијанска покрајина између Алпа и средњег тока реке Пада.

[3] *Фасада* (франц.), предња, главна страна неке зграде.

[4] *Веста,* богиња огњишта у Римљана.

[5] *Монахиња* (грч.), калуђерица.

коју годину могаху девице излећи[1] из храма и удати се, као и остале женске, али док стајаху у весталскоме руху, мораху живети по одвећ строго одмереном обреду.

Офелија је била љубавца пре но што је постала Весталка,

Њезина је родбина послала у самостан, као што се у осамнаестом веку слаху Францезице из одличних кућа, да се тамо склоне од примамљивих удворица, док не дозру за удају. Које чудо, ако се с њоме збило то исто што се двадесет векова назад збило с толиким француским сестрама њезиним; ако је тражила и нашла средства, да се доближи своме драгану.

Али весталски закон није знао за шалу. Редуша весталска имађаше да пази, да не догори пламен над главом њезине богиње и да за времена доспе одмерено уље у кандило. Зло по њу, ако светлост догори!

У маленој клети[2] иза олтара буктио је пламен љубави у прсима младе Весталке све то јаче, што је дуже млади љубавник држаше у своја наручја, — а све то је суморније светлуцало кандило над главом богиње Весте. Ко ће да пази на малени весталски жижак, кад су у нама разгори божанско миро љубави, кад букти над нама расплamтело небо?! Кад се Офелија пред зору разбудила из сладострасног сна, још је горео на челу јој пољубац ишчезлога драгана, али — жижак није више

[1] *Излећи*, изаћи.
[2] *Клет*, соба.

горео. — С ужасом у срцу потрчи да га ужеже — касно! У куту храма лик је већ удесио свој склад, да утиша разгњевљену богињу, а тај склад беше — Офелијино опело.

Вештак је изрезао јадну Весталку, како је пред смрт седела у својој ћелији. Ко је игда видео ту прилику, нигда је већ више не може утрти из памети.

На простом стôцу седи Офелија у дебелом, ланеном руху, последњем њезином украсу. Прамови у нереду расплетене косе само што се држе једном около чела везаном траком, а око гола грла виси јој амајлија, што јој је зар мајка негда ту везала, да је чува од злих очију. — Обе руке склопила је на десном колену, које се грчевито стиска уза лево, а поглед је упрла на десну руку, или боље на танки љубавников обруч, што је на прстењаку[1] те руке.

И тај поглед — ја ти га не умем описати драги мој Љубо! Он нема себи равна међу онима, што сам их досад гледао. Представи себи у души човечјој струне бола и очајања, безнађа и ужаса у пуном звуку, замисли га поврх тога озарена оним тихим усхићењем, што кључа из успомене на минуле љубавне дражи, — па ћеш имати бледу представу тога погледа. Такав лик, што из смрзнуте стене дише топал, буран живот, што прича гледаоцу читаву повест једним циглим погледом, — само је уметнички ћеније кадар да створи, и ти се јемачно нећеш чудити што сам дуго — дуго

[1] *Прстењак*, прст «домали», на ком се обично носи прстен.

стајао закован крај ове дражесне прилике и упињао се да дочитам до краја тај лик; — као што се ја ни мало не чудим, што је владалац Италије присвојио ту прилику, да буде урес и тако лепој збирци овој и сведоџба големе скулптурне уметности у модерној Италији.

А сад дај да се растанемо, драги мој Љубо! Ја ћу полако низ брдо у напуљски метеж, што се ломи о густо зеленило овога врта, а ти јемачно у тишини твоје лепе постојбине. Ако се игда још видимо, реци ми, да сам овим писмима успео, да оживим твоју успомену на дражесну луку напуљску, па ћеш ме зарадовати усред метежа, куда сам се пустио. —

Ја се растајем не само с тобом, већ и с чудновато занимљивим староримским светом, што сам га крај тебе гледао и уживао. — С добрим друштвом тешко се растати, али мене теши помисао, да смо обојица оставили овде онде по који знак нашега хода около Напуља, и да ћемо се по њима сећати један другога, или, да ће се по њима нас обојице сећати они, који буду иза нас грели тим стазама.

Ја љубим староримски свет уз пркос свима што га тако силно опадаху. Народ је старе Роме у својим врлинама и у својим пороцима наједнако велик; на њему најбоље може човек опазити, како природа гдешто, да би сузбила охолост људску, пусти да се у човеку стопи ђеније с развратом. Погледај Нерона жива у ђенијалном разврату његовом, па се сети на потоњи час његова живота, кад га ужас од ране,

насилне смрти гони као дивљу зверку кроза злаћене тремове његове на Палатинском брду, — па ћеш осетити, као ја што сам, да је мучно мрзети човека, који је био у својим заблудама тако велик, у своме кајању тако мален. — То је по готову саучешће, што га осећамо према таквим људма, према таквим народима, јер нас подсећају на наследне махне људског рода.

Опет мудричања, а не бих да ти у часу растанка пуним главу збиљом; и тако је растанак већ по себи озбиљан, јер се у души нашој вазда поткраде мисао, да ће трајати дуго — можда дуже од живота. — —

Како му драго, ја већ морам својом стазом у светски метеж, али веруј, да ме неће, колико и био жагоран, толико заглушити, да ти не чујем глас из даљине, кад год га, драги мој Љубо, удесиш у склад, да њиме иза трудних, суморних дана, освежиш моју душу и развеселиш моје срце.

Прости!

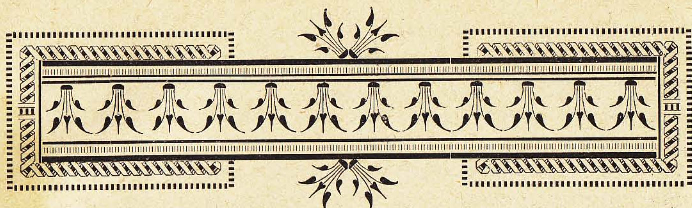

ДОДАТАК

Два писма (16 и 20 у књизи VI) Плинија Млађега.

I.

....Мој је ујак[1] био у Мизени, као заповедник флоте која се ту налазила. 24 августа, око 1 час по подне, јави њему моја мати, да се указује облак необичан и величином и обликом. Он је.... баш нешто читао. На тај глас заиште обућу и успне се на једно место, одакле се најбоље могло гледати то чудо. С неког брега (из далека нисмо могли да разберемо с којега; као што се доцније сазнало, то је био Везув) дизао се облак који је веома личио на бор: он се пео у облику врло високог стабла, па се онда рачвао у неколике гране.... А био је час бео час опет прљав и пегав, према томе да ли је имао у себи земље или пепела. Ујаку се као научнику учини ово знатна појава, те науми да је изближе посмотри. Он нареди да се опреми једна либурника, а мени рече, да могу, ако хоћу, поћи с њим. Одговорим, да волим остати да учим, а случајно ми је баш и сам био дао нешто да пишем. Он пође из куће. На вратима предаду му писмо од Ректине, жене Таскове:[2] у великом страху (јер је њен летњиковац био испод самог Везува и могла се спасти једино на лађи) она је молила, да је избави из ове велике погибли. Он промени намеру.... Изведе велике лађе (са четири реда весала),

[1] Плиније Старији.
[2] Нека познаница Плинијева.

укрца се у њих и пође у помоћ не само Ректини него и многима другима (јер је ту обала због лепоте своје била доста насељена). Он се жури онамо, од куда су други бежали, и стојећи на крми вози право у погибао, без и најмање страха.... Већ на лађе почне падати пепео, све топлији и гушћи што су се више приближавали, па онда и плобућац и камење, црно, изгорено и ватром измрвљено, најзад се под њим створи изненада плићак а приступ ка обали пречило је избацивање из брда. Он застаде мало размишљајући, да ли да окрене натраг, али убрзо узвикну крманошу, који га је саветовао да учини тако: „Храбрима срећа помаже; хајде Помпонијану.“ Овај је Помпонијан био у Стабији.... и пред погибли... беше унео пртљаг у лађе, намеран да отплови, ако би престао противан ветар. Мој ујак приспевши к њему... загрли га, стане га тешити и храбрити, да се не боји, и да, би му својом храброшћу ублажио страх, заповеди да га однесу у купало, па, пошто се окупао, легне[1] и руча весео или чинећи се само да је весео, а то значи толико исто. Међутнм су с више места на Везуву сјајили грдно широки пламенови и високе ватре, чија је светлост била још јача услед ноћног мрака. Мој ујак, да би охрабрио околину, говорио је, да су то куће, у којима су становници збуњени оставили ватре, те су се запалиле. Затим легне и спавао је истински... Али на двориште, из кога се улазило у кућу, било је нападало толико пепела помешаног с пловућцем, да га нису смели више оставити у спаваћој соби, јер замало излаз би био затворен. Тако га пробуде и он пође Помпонијану и другима, који су бдели. Пошто дође к њима, стану се договарати: да ли да уђу у куће или да лутају под ведрим небом. Јер услед честих и јаких трусова куће су се тако љуљале, да се чинило, е се из темеља крећу овамо онамо. На отвореном пољу имали су да се боје пловућца што је падао, и ако је био лак и исушен. Ипак изберу ово друго, нашавни да је тако мање погибли... Сви привежу узглавнике рупцима за главу, да их штите

[1] Стари су јели лежећи.

од камења које је падало. Другде је већ био дан, а тамо је владала ноћ црна и гушћа од сваке друге; ипак су помрчину нешто ублажавале многе бакље и друге светлости. Они пођу на обалу, да из близа виде, могу ли се навести на море; оно је било још увек немирно и страшно. Лежећи ту на простртом чаршаву, ујак заиште два трипут воде, те је пио. Наједанпут се појави пламен и осети мирис на сумпор, који навешћује ватру. Све осем ујака нагну бежати; он устане с помоћу два роба, али се у исти мах стропошта; ја мислим с тога, што га је густ гар загушио и ждрело му заптио... Кад је свануло (а био је то трећи дан од последњег што га је он видео), нашли су му тело читаво, неповређено и у оделу у ком је био: чинило се више као да спава, него да је умро. Међутим ја и мајка били смо у Мизени.

II.

...Пошто ујак отиде, ја почнем учити. Наскоро затим окупам се, ручам и проспавам мало и немирно. Неколико последњих дана били су често трусови, али свет се није много плашио, јер су они нешто обично у Кампанији[1]. Али те ноћи затресе се земља тако, да је изгледало, е се све просто преврће. Моја мати улети к мени у спаваћу собу: и сам сам баш устајао, да је пробудим, ако спава. Седнемо у малом дворишту, које је раздвајало кућу од мора. Ја заиштем књигу Тита Ливија и станем, као да сам у најлепшој доколици, читати и, како сам био почео, исписивати по што шта; не знам да ли да то назовем храброшћу или неразмишљеношћу (била ми је осамнаеста година). У то ето један пријатељ мог ујака, који је пре кратког времена био дошао к њему из Шпаније; кад виде мене и мајку где седимо, а мене још и да читам, почне нас корети, мене што сам безбрижан, а њу што то допушта. Али ја продужим пажљиво читати. Већ је било око 7 часова јутро, а још се не беше разданило. Како су околне

[1]) Област у којој су Везув и Напуљ.

куће већ биле попуцале, те су се лако могле срушити, ми смо се налазили у великој погибли, и ако смо били на отвореноме месту, јер је простор био узан. Тек онда одлучимо да оставимо варош. За нама пође светина, збуњена... у руљи. Изишавши у поље, станемо. Ту смо доживели многе чудне ствари и претрпели разне страхоте. Кола... су се на сасвим равном месту кретала сама напред и назад и нису могла стајати мирно ни кад смо их подупирали камењем. Море стаде да се повлачи у себе, а трус га је чисто одбијао натраг. Обала се прошири и на сухом песку остадоше многе морске животиње. На другој страни облак, црн и страшан, који парају ватрене вијугаве линије, те се пролама у дуге пламене облике, сличне муњама, али веће од њих. Онда ће онај пријатељ из Шпаније живље навалити да бежимо, говорећи: „Ако је ваш брат и ујак жив, он хоће да се спасете, а ако је погинуо, свакако је желео да га ви преживите. Зашто дакле оклевате и не бежите?“ Ми му одговоримо, да не можемо мислити да спасавамо себе, кад не знамо је ли он здрав и читав. Не чекајући више, он појури напред и тако се бегством спасе. Не потраја дуго, а онај се облак почне спуштати на земљу и покривати море: Капреје[1] и Мизенског рта нестаде нам испред очију. Онда ме мајка стане молити, саветовати, па чак и заповедати ми, да бежим, говорећи да ја могу, јер сам млад, а она је стара и слаба, па ће мирно умрети, ако не буде узрок мојој смрти. Ја сам одговарао, да нећу да бежим без ње; напослетку дохватим је за руку и приморам да пође. Она се опирала, све вајкајући се, да ме задржава. Већ поче падати пепео, али још редак. Погледам натраг: густ мрак пао на земљу, па нагао за нама као бујица. „Склонимо се“, рећи ћу ја, „док се још види, да не паднемо на путу, где би нас у мраку прегазила руља што иде за нама.“ Тек што седосмо, а оно се спусти ноћ, не какве су обичне или кад месечине нема, него црна као што је помрчина у затвореном простору, кад се угаси светлост. Жене закукаше, деца запишташе, људе стаде вика:

[1]) Старо име острва Капри.

једни су дозивали родитеље, други децу, трећи жене; једни су оплакивали своју несрећу, други судбину својих; било је и таквих, који су бојећи се смрти смрт тражили; многи су дизали руке к боговима, већина је пак говорила, да богова нема више нигде и да је ово последња ноћ која ће вечно трајати. Нашло се и људи, који су несрећу позлеђивали измишљајући којешта. Тако су неки причали, да се ово или оно на Мизени сурвало или да гори, и веровало им се. Напослетку се мало расветли; али ми смо мислили, да је то од ватре која нам се приближава, а не од сунца. Та светлост потраја дуже, па се опет спусти мрак и опет почне падати пепео, ну сад густ и тежак. Морали смо сваки час устајати и отресати га, јер би нас иначе претрпао а и тежином пригњечио... Напослетку тама се разреди и разиђе као у некакав дим и маглу, наскоро се опет раздани, чак и сунце засја, али жућкасто, као што је кад се помрачи. Наше очи, још увек застрашене, нађоше све промењено и покривено дубоким пепелом као снегом. Вратимо се у Мизену, поткрепимо се како тако, и проведемо ноћ у сумњи, нади и страху...

НАПОМЕНЕ

Мизенску луку (у рим. доба под тим именом разумевала се данашња мизенска лука и Mare Morto заједно) начинио је пристаништем за ратну флоту тек Агрипа у Августово доба, а о језеру Фузару као о заливу за убојне бродове историја не зна ништа (стр. 16 - 17).

Lago Fusaro и Mare Morto нису човечјом руком ископати (стр. 17 гл. и стр. 111); ту је вештачки само канал, којим је прво језеро везано за Тиренско Море, и камени насип, којим је друго зајажено (дакле омашка је и то, да M. Morto и данас стоји у вези с напуљском луком).

Претерано је, кад се на истој страни каже: »Омирово *подробно* познавање тога предела.“

Какви феничански остаци на полуострву где је L. Fusaro нису познати науци, а Мисирци у старо доба нису били чувени трговци као Феничани, те да су долазили чак у тај крај (стр. 17).

На стр. 17—18 стоји: »Сва ова места... стоје у свези... са... Кумом«; у ствари за Куму је ту везано, једним каналом, само Аверно језеро.

У старије доба Грци и Римљани не одвајају на оном свету душе добрих од рђавих; доцније они верују, да се греxови испаштају после смрти у Тартару. Што се пак тиче васкрснућа мртвих, оно је старима било сасвим непознато (стр. 18).

О вулканском избацивању, које се помиње на стр. 18 (од 1198) нема никаква савремена помена; по описима два римска песника из I века по Хр., Солфатара је имала у то доба свој данашњи карактер.

О Сенеки и као писцу и као човеку многи оштро суде (стр. 21); у ствари он је један од знатнијих римских књижевника, а ни назив удворице не пристаје му.

Заверу, због које је тај филозоф изгубио главу, није открио Сејан, за Тиберијеве владе (14—38 год. пр. Хр.); она је откривена 65 год. по Хр. (стр. 21, нап. 5).

О ком је амфитеатру реч у писму V, не види се јасно. У Напуљу. на који треба најпре помислити, нема ни трага од каквог амфитеатра, а остаци од његова театра не слажу се ни мало с нашим описом. (Упор. и оно што се говори о Солфатари на стр. 18, 48 и 59). Од амфитеатралних развалина у околини напуљској одговарају подацима на стр. 47—49 доста једино оне што се налазе близу Поцуоле. Ако је пак реч о њима, то треба напоменути, да тај амфитеатар није сазидан пре Веспазијана (69—79 по Хр.) и да од ранијег, који је можда био недалеко одатле, није ништа остало.

Сцена која се износи у V писму дешава се у време, кад је Тиберије цар, а то најраније може бити 14 год. по Хр., јер он те године ступа на престо. Али Јулији тада нема места у њој, јер је она одавно развенчана с Тиберијем и од 2 год. пре Хр. све до своје смрти (14 год. по Хр.), кратко време иза Тиберијева доласка на владу, она живи у прогонству због неморална живота, далеко од Поцуоле, најпре на острвцу Пандатерији (данашње Ventotene) у Тиренском мору, западно од Напуља, а после у вароши Регији (дај. Reggio) на крајњем југу Италије.

Црвена тога (стр. 51) у Тиберијево доба није код Римљана знак одличне куће или високог положаја; њу носе само император у свечаним приликама и виши чиновници који би приређивали јавне игре.

Друз, Тиберијев и Агрипинин син, не може бити у ово доба дете, како се каже на стр. 51; он се родио 15 год. пре Хр., те 14 год. по Хр. има неких двадесет и девет година.

Тиберије се повукао на острво Капри, као што смо видели, тек 26 год. по Хр., а речма »сазидао си, као орао своју кућу на врхунцу стрме греде од Капри, и мотриш отуд итд.« (стр. 52) циља се на доба, кад он стално живи далеко од Рима.

Није Тиберије отишао на Род у заточење за казну, што је отурио вероломну Јулију (стр. 53); он је оставио Рим сасвим од своје воље, не могући гледати њен неморални живот и трпети, да Август сваком приликом њему претпостављa њене синове од Агрипе.

На том острву Тиберије није провео »пуних двадесет лета« нити се вратио с њега у Рим тек по Августовој смрти, год. 14 по Хр. (стр. 53); он је тамо био свега од 6 год. пре Хр. до 2 год. по Хр.

По Светонију историку своју прву жену Агрипину Тиберије је после развода видео само једанпут и тај га је сусрет с њом тако дарнуо, да су после пазили, те му она није никад више изишла пред очи. Према овоме Агрипина не би могла присуствовати овој представи (стр. 54).

У ово доба (14 год. по Хр.), кад је Христос био тек младић, још није било Хришћака, те нису могли ни бити бацани пред зверове у амфитеатрима (стр. 56 и даље; гл. и стр. 120)

Где је реч о два помпејанска позоришта, нетачно је казано да је једно било трагично а друго комично (стр. 80); она су позната под именом великог (за једно 5000 гледалаца) и мало (око 1500 гледалаца), и велико је било за позоришне игре а мало за музику (наша опера) и можда за пантомиму (мутавачка игра, представа при којој се не говори, већ само покретима општи).

Кућа позната под именом »трагичног (не драматичног) песника« добила је тај назив отуда, што је у њој нађен мозајик који представља позоришну пробу и једна слика за коју се погрешно узело, да представља пробу читања. Није дакле поуздано, да је њен власник био доиста позоришни писац, те не треба по њој ни о положају тог реда људи у Римљана судити (стр. 80).

Лица из доба Везувљеве катастрофе од 79. г. по Хр., о којима је реч на стр. 81, нису очувана осушена, како се тамо каже, него у отисцима од гипса: тело је иструнуло, али је простор што је оно захватало остао празан у отврдлом (од влаге) пепелу и при откопавању требало је само испунити га гипсом, да дâ у главном (упореди на стр. 81: »И то лице... беше одиста лепо«) облике претрпаног човека.

Последњи од наведених латинских стихова на стр. 83 прави је хексаметар, а не пентаметар, коме »римски поета.. даде... на крају још један ударац ногом« (стр. 83).

И по римском веровању смрт је почетак новог живота; душа продужава живети и кад се тело спали (но најпре су Латини мртваце сахрањивали) (стр. 84—85).

Да је у Римљана био обичај мртве држати по седам дана у кући (стр. 85), каже један њихов писац (Сервије); али то није вероватно.

За погинулог, о ком се говори на стр. 86, немамо никаква доказа, да је био доиста Диомед; то су неки изнели из имена куће, зване »Диомедова вила«, али је тај назив тој згради дат једино с тога, што се она налази преко пута од гробнице, која је доиста припадала Диомедовој породици.

На стр. 92 говори се о остацима из старог доба код Позилипа с претеривањем: међу развалинама данас се тамо могу распознати осим Ведијеве палате још само једно позориште, један одеон (зграда за музичке представе), један рибњак, две четвртасте кућице непознате намене и један стадијум — тркалиште (гл. и стр. 93, где се каже, да код Позилипа имају остаци Сејанове палате и Лукулове виле).

Вергилије је сахрањен у Boschetto (»Шумица«), нешто источно од места, где обично показују његов гроб, на уласку у позилипску пећину (ст. 98).

Стихови што се наводе на истој страни без икаке сумње нису Вергилијеви.

За песму 3 у 1 књ. Ода (стр. 103 нап. 1) није познато, где је Хорације спевао.

Цицерону мртвом бола је језик и (то вероватно није историја но прича) само жена Марка Антонија, једног од тада-

шњих тријумвира — три врховна управљача римске државе (нап. 3 на стр. 103).

На стр. 105 где је реч о зидовима Јупитрова храма, вероватно је писац хтео да каже: на источној обали — развалине од Аполонова храма (управо од некога купала познатог под тим именом) или: на јужној страни — остаци Меркурова храма (тј. такођер купала, за које сад погрешно узимају неки да је био Меркуров храм).

Прича о Агрипининој смрти гласи према изворима мало друкчије но на стр. 108—109. Тако по њима:

Агрипина је погинула у летњиковцу Баули, који се налазио међу Баје и Лукринског језера (стр. 108).

Она је дошла Нерону на његов позив, да се тобоже измире (стр. 108).

На лађици, у којој се враћала са синовље гозбе у своју вилу, пао је кров, и он није убио дворкињу (њу су момци убили у води, пошто се лађа распала, држећи је за царицу], него једног слугу Агрипинина (стр. 109).

На послетку: убијство су извршила управо два Аницетова помоћника, и Агрипина после првог ударца једном од њих узвикује само: »у крило удри« (стр. 109).

Сенат је прешао на Галбину страну тек после Неронове смрти, а речи, да је он бацио свог цара коњици под ноге [стр. 109], не треба буквално разумети, јер се Нерон убио сам на неком усамљеном месту.

Нерон је једном био присутан, док је чувена тровачица Локуста справљала отров, али није га с њом пронашао (стр. 110).

С анегдотом о Тиберију и Тразилу стоји у извору такођер мало друкчије но на стр. 110—111: Тразил је рекао Тиберију, да ће Гај толико царовати колико ће на коњма прећи преко бајског залива (тј. никад).

Да је Калигула уверавао свакога, како је својим мостом надмашио и Дарија и Ксеркса, пошто је његов мост био дужи и да су »сви присутни римски великаши уверавали Калигулу, да је одиста превазишао и Дарија и Ксеркса« (стр. 111), изведено је из историка Светонија, који каже, да су многи мислили, е је Калигула тим мостом хтео да се такмичи с Ксерксом.

У старих писаца не стоји, да је Тиберије дошао у мизенски дворац да чини посету Калигули, нити да га је ту обузео сан због умора од пута и да га је пробудила вика и клицање (стр. 112).

Анегдота на стр 120 нап. 1 гласи управо овако: Код некаквог острвца на источној обали М. Азије (Фармакузе) ухвате гусари Цезара (по Плутарху кад се враћао из Битиније, једне малоазијске области, по Светонију пак кад је из Рима ишао на Род) и затраже откуп да га пусте. Он им обећа много више но што су искали; док су пак његови људи скупљали новац, понашао се према њима не као да им је био роб него

на против као њихов господар. Поред осталога често им је нпр. претио у шали љутом казном. Кад откуп стигне, њему пође за руком, да их похвата, па их онда разапне, те се претња обистини.

Што се прича о Спартаку на стр. 142 и даље, махом није по историским изворима. Тако: да се у њ заљубила Валерија Месала, Сулина жена; да је био баш с Родове; да је постао у рим. војсци декуријоном; да је у Тракији устанак букнуо на годину дана после тога; да је једном убио у амфитеатру седам Самнита; да је пуштен на слободу (и тод од Суле); да је био учитељ гладијаторски у некој школи у Капуи; да је годинама плео заверу с робовима, а нарочито с гладијаторима у Равени и Бриндизи; да су они имали један договор у Риму, који је прислушкивао неки глумац, и све што се даље прича о том глумцу и Цезару, о центуријону и судару гладијатора с легионарима у школском дворишту; да су у зору побуњеници у неком летњиковцу а тек трећег дана на Везуву; да је на њих изишао Сервилијан, с две кохорте, и да је Спартак њих све потукао; да се с Клодијем Глабером кренуо на побуњене робове некакав Валерије Месала, рођак Валеријин (после Клодијева пораза изишао је на њих Публије Вариније); да је Спартак имао двобој с њим, да га је победио и пустио с речима: »Иди итд.;« да је он био »наше горе лист«, и др.

Гладијаторска школа у Капуи, у којој је био Спартак, припадала је некаквом Ленталу Бацијану а не Сули (стр. 144).

Из стр. 145 излази, да устанак Спартаков пада одмах по смрти Сулиној, међутим Сула је умро 78 год., а гладијатори су се побунили тек 73.

Историк Плутарх прича о Сулиној смрти овако: Сула је био чуо, да управник Дикеархије (дан. Поцуоле) неће да плати државни неки дуг, пошто се надао његовој скорој смрти. С тога га позове у собу, па пусти слуге да га удаве. Али од викања и живог кретања удари му крв на уста и он исте ноћи умре (стр. 145).

РЕЧНИК

Скраћења (употребљена и у напоменама напред): арап. = арапски, енг. = енглески, грч. = грчки, лат. = латински, нем. = немачки, перс. = персиски, руск.-слов. = руско-словенски, слов. = словенски, ст.-слов. = старо-словенски, тал. = талијански, тур. = турски, франц. = француски, шпан. = шпански.

Абруци, највиши део Апенина (врхови до 3000 м.), који састављају два напоредна ланца, суров и неприступачан, северо-источно од Рима.

Агрипа, Марко Випсаније Агрипа, чувен римски војвода, зет (по Јулији) и десна рука цару Августу.

Агрипина, мати римског цара Нерона (треба је разликовати од Агрипине, жене Тиберијеве; гл. писмо V).

Азур, азурни (перс.), плаветнило, плав.

Антички (лат.), старински, грчко-римски.

Арабеске, фантастички обичног геометриски украси, назвати тако, што су их Арабљани измислили и у архитектури врло радо употребљавали.

Арена (лат.), у амфитеатру поприште на ком су се борили гладијатори.

Архитектура (грч.), грађевинарство, вештина зидања.

Атлас, у грчкој митологији див, син Ијапетов, брат Прометејев итд., који за казну (по доцнијима, што је учествовао у боју титана против Зевса, врховног бога у старих Грка) држи па плећима и рукама уздигнутим изнад главе небески свод, на крајњем западу света, по доцнијем веровању на афричкој планини истог имена.

Аугур, римски свештеник који је прорицао особито по лету птица.

Барка (тал.), чамац.

Базалт, неки тврд камен.

Баханалија (грч.), теревенка (по Баху, класичном богу вина].

Бистерна (по лат.), цистерна, рупа изидана у земљи за кишницу у крајевима који су сиромашни водом.

Бриндизи, варош на талијанској обали, где је најближа Балканском Полуострву.

Бурбони, (франц.) породица која је владала Напуљем.

Вергилије. Публије Вергилије Марон, највећи римски епски песник (70—19 пре Хр.).

Весталка, Весталина, гл. писмо XII.

Ветурин (тал.), кола (потанко описана у писму VI).

Вилистан, вилински стан.

Гарибалда, Џузепе (Јосиф) Гарибалда, јунак талијански (1807—1882).

Гастрономија (грч.), вештина готовљења јела.

Глада (мушк. род,) глади.

Гладијатор (лат.), роб нарочито спреман за борбе у амфитеатру.

Грандеца (шпан., тал.), поноситост.

Дамаст, ткање од свиле, вуне и др. на шаре, назвато тако што су га, по некима, измислили становници вароши Дамаска (у Сирији).

Данте, Данте Алигијери, велики талијански песник (год. 1261—1321).

Диктатор, у Римљана за време републике неограничени поглавар земље.

Диктатура, диктаторов чин, служба.

Древни, древност (ст.-слов.), стари, старо доба, старина (остатак из старог доба).

Екскурзија (лат.). излет (из вароши и сл.).

Ерупција (лат.), избацивање (вулкана).

Занаго, доиста.

Зачињати, почињати.

Зрак, ваздух.

Зрцало, огледало.

Империје, империја (лат.), држава.

Јелада (грч.), Грчка.

Јелински (грч.), грчки.

Јелисиско поље, рај у старих Грка и Римљана.

Јупитар, врховни бог римски.

Калигула, римски цар (37—41 по Хр.), тиранин.

Капуа, варош северно од Напуља

Каракала, римски цар (211—217), такођер страшан тиранин.

Кароца (тал.), кочије, фијакер, каруце.

Катастрофа (грч.), несрећа.

Катон, Марко Порције Катон, име двојице Римљана (старији 234—449 и млађи 95—46 пре Хр.), који су се особито одликовали врлинама.

Киклопске плоче. По веровању старих Грка преисториске зидове од огромнога камења зидали су дивови Киклопи (гл. писмо III, стр. 20), отуда »киклопска« плоча — огромна.

Колонија (лат.), насеље.

Колосалан (франц.), огроман.

Конзул, један од двојице врховних чиновника у рим. републици.

Корупција (лат.), поквареност.

Кратер (грч.), вулкански отвор.

Култ (лат.), обожавање, »богопоштовање«.

Кума, варош старог доба на Тиренском Мору.

Лавиринат (грч.), густа мрежа ходникâ, просторијâ и др.

Легија (упр. легијон; лат.), тактична јединица у Римљана, око 4000—6000 војника.

Легијонар (придев: **легијонарски),** војник једног легијона.

Либурника (лат.), брза лађа (од прилике данашња »бригантина«,, назвата тако по Либурњанима, некадашњим становницима хрватског приморја, што су се они том врстом брода прво служили.

Ливије, Тит Ливије, римски историк (59 пр. Хр. до 17 по Хр.).

Луксуз (лат.), раскош.

Лукул. Луције Лициније Лукул, изврстан римски војвода и на далеко чувен с раскошног живота (умро крајем прве половине 1 века пре Хр.).

Мѐсти се, врсти се; збуњивати се.

Милтон, Џон Милтон, знатан енглески песник (год. 1608—1674).

Мозајик (арап.), цртеж или слика од комадићâ камена, стакла и др., којима се красио особито под, али и зид и таваница.

Monte Nuovo (тал. Ново Брдо). Поникло је 1538 год.

Мучање, ћутање.

Наполитанац, Неаполитанац, Напулитан (према талијанском Neapolitano), Напуљац.

Нараван, природан.

У неглижеју (франц.), у кућном оделу, необучен.

Нерон, најгори римски цар (54—68 по Хр.).

Ниша (франц.), издубљење у зиду, обично за какав украс (кип и др.).

Обелиск (грч.), стуб из једног комада камена, четворостран и ка врху све ужи.

Омир, баснословни грчки песник, коме се приписују дивни спепови Илијада и Одисеја.

Паркет (франц.), фин патос.

Партѐнопа (грч.), Напуљ, како су га називали понекада римски песници, јер се држало, да се варош на чијим је развалинама дигнут Напуљ (Neapolis — Нова Варош) звала тако по њеној богињи заштитници, сирени Партенопи (»девојачког гласа«).

Патриције, племић, аристократа у Римљана.

Плиније, Гај Плиније, име двојице римских писаца. **Плиније Старији** (23—79 по Хр.) бавио се особито о природним наукама. Од **Плинија Млађег** (62—од прилике 114), његова нећака и посињеника, сачувала су нам и многа писма и једна беседа.

Плутарх, грчки историк, од кога нам је остало много биографија (животописа) знатних Грка и Римљана (друга половина 1 века и прва половина 2 века по Хр.).

Плутон, у грч. митологији врховни бог Доњег Света.

Појета (лат.), песник.

Потоњи, доцнији; последњи.

Прелесни (руск.-слов.), диван, красан.

Рафинат, префињен.

Рафинерија, префињеност.

Раџа, титула домаћих кнезова у Индији.

Рома, латинско и данашње талијанско име Рима.

Самостан, манастир, намастир.

Светоније, Гај Светоније Транквил, римски књижевник (око 70—140 по Хр.).

Сејан, доглавник (»канцелар« стр. 10) цара Тиберија и његова десна рука у злочинима.

Сибила, у римској митологији нека пророчица која је становала код Куме.

Скрлетан, црвен.

Скулптура (лат.), кипарство, вајарство; кипови.

Солфатара (тал. »сумпорњача«), негдашњи вулкан, из кога сад избија водена пара помешана са сумпороводоничном, недалеко од Поцуоле).

Стафажа, лица или ствари на слици (или другом каком уметничком раду), која су ту само ради главнога.

Сувише, још, к томе.

Сула, Луције Корнелије Сула, славан војвода и знатан државник римски († 78 пре Хр.).

Сцена (грч.), призор.

Тартар (грч.), Доњи Свет, који је по старима био на разним местима, па и код вароши Куме.

Театар (грч.), позориште.

Тераса (франц.), узвишено земљиште на врху заравњено.

Тиберије, римски цар (14—37 по Хр.).

Тиренско Море, море између Италије и острва Сицилије, Сардиније и Корзике.

Тритон (клас. митол.), морско божанство (горњим делом тела човек, доњим делфин — врста морске рибе), које свирком у шкољку избуркава или умирује морске вале.

Удвој, двобој.

Фаун, у римској митологији несташна прилика с репом, роговима, козјим ногама.

Филолог (грч.), који се бави изучавањем језика.

Форум (лат.), трг.

Френетичан-чки (грч), махнит. бесан.

Фреска (тал.), слика на зиду израђена воденим (не масним бојама, док је леп нарочито справљен) још влажан.

Хијерархија, хијерархиски (грч.), свештенство, свештенички.

Хинтов (маџарски), кола, кочије, фијакер.

Хораније, Квинт Хораније Флак (65—8 пре Хр.), један од првих римских песника.

Хранити (ст.-слов.), чувати.

Цезар (лат.), цар.

Цирк (лат.), у Римљана зграда за трке, особито на колима (а гладијатори су се обично борили у амфитеатру).

Цицерон, Марко Тулије Цицерон (106—43 пре Хр), највећи римски беседник.

Чисто знати, знати добро.

Чуство, осећај.

Vale (лат.) здраво, остај здраво.

Флегрејска Поља

Monte Nuovo

Авернско Јез.

КУМА

Лукринско Јез.

Јез. Фузаро (Ахеро)

БАУЛИ

БАЈА

АМФИТЕАТАР

ПОЦУОЛА

Солфатара

ПОЗИЛИПСКА ПЕЋИНА

Mare Morto

МИЗЕНСКИ ЗАЛ.

Мизена

ЛУКУЛОВА ВИЛА

НЕЗИДА

СЕЈАНОВ ТУНЕЛ

ВИЛА ВЕДИЈА ПОЛИЈОНА

ПОЗИЛИП

ВЕРГИЛИЈЕВ ГРОБ (?)

IL BOSCHETTO

ВЕРГИЛИЈЕВ ГРОБ

CASTELLO DELL' UOVO

НАПУЉ

ВЕЗУВ

ОПСЕРВАТОРИЈА

ПОРТИЧИ

ХЕРКУЛАНУМ

РЕЗИНА

ТОРЕ ДЕЛ ГРЕКО

АНУНЦИЈАТА

ПОМПЕЈА

СТАБИЈА

ПРОЧИДА

ИСКИЈА

НАПУЉСКИ ЗАЛИВ

СОРЕНТ

СИРЕНУЗЕ

КАПРИ

КАРТА
ОКОЛИНЕ НАПУЉА

РАЗМЕР 1:250.000

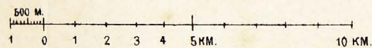

ИЗРАДИО ДРАГУТИН Ј. ДЕРОК. У БЕОГРАДУ, 1898 ГОДИНЕ.

ЛИТОГРАФИЈА КР. СРП. ДРЖ. ШТАМПАРИЈЕ У БЕОГРАДУ.

С. К. ЗАДРУГА 47: ГОРЕ ДОЛЕ ПО НАПУЉУ